

Doktori (PhD) értekezés

Kovács Albert liberális teológus és politikus élete és munkássága

Bodnar Ludovic

Témavezető: Dr. Kovács Ábrahám

DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2021

KOVÁCS ALBERT LIBERÁLIS TEOLÓGUS ÉS POLITIKUS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelem tudományágban

Írta: Bodnar Ludovic okleveles protestáns pasztorális teológus

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és néprajzi doktori iskolája
(történelmi programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2021.

Nyilatkozat

Én Bodnar Ludovic teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2021. szeptember 20.

.....

Bodnar Ludovic

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	5
1.1. Témaválasztás	5
1.2. Célkitűzés, tézisek	6
1.3. Historiográfiai áttekintés	8
1.4. A disszertáció felépítése és az alkalmazott módszerek.....	9
1.5. A disszertáció forrásai.....	11
1.5.1. Primér források.....	11
1.5.1.1. Könyvek	11
1.5.1.2. Cikkék, tanulmányok	11
1.5.1.3. Levéltári anyagok, kéziratok	11
1.5.2. Szekundér és terciér források	12
1.6. Köszönetnyilvánítás.....	13
2. Egy mezőségi székely életútja	14
2.1. Felmenői	14
2.2. Gyermekkora	16
2.3. Tanulmányai.....	16
2.4. Tanári pályája.....	20
2.5. A liberális teológia képviselője.....	22
2.6. Egyházi közéleti tevékenysége	24
2.7. Politikai pályája	28
2.8. Családi élete.....	29
3. A liberális teológus	35
3.1. Kovács Albert teológiai liberalizmusának forrásai	37
3.1.1. A családi örökség	38
3.1.2. A marosvásárhelyi és a Bethlen kollégium	40
3.1.3. Külföldi tanulmányai idején.....	42
3.1.4. Tanári pályája kezdetén	44
3.2. A liberális teológia képviselője.....	48
3.2.1. Antropológia – transzcendens és immanens azonosítása.....	52
3.2.1.1. Az ember vallásos lény	53
3.2.1.2. Az egyén hitbeli szabadsága	57
3.2.1.3. Az eredendő bűn kérdése	59

3.2.2. Kijelentés és a Szentírás	62
3.2.3. Isten és a természeti rend – csodák nincsenek	67
3.2.4. A fejlődés szükségessége – vallás és tudomány	71
3.2.5. A dogmák és az egyéni hit.....	75
3.2.6. Krisztológia	81
3.3. Kovács Albert teológiai munkásságának recepciója.....	84
3.4. Következtetések	90
4. Kovács Albert és a Protestáns Egylet	93
4.1. Az egylet megalakulásának előzményei	96
4.2. Az egyleti gondolat megjelenésétől az egylet megszűnéséig	98
4.3. Eszmetörténeti vizsgálódás.....	101
4.4. Társadalmi vonatkozások	108
5. A politikus Kovács Albert.....	115
5.1. A korszak társadalmi, politikai és egyházi viszonyai	118
5.2. A választások	130
5.3. Képviselőként az Országházban	139
5.3.1. Közoktatás általában	141
5.3.2. Középiskolai törvény (1883).....	142
5.3.3. A népoktatási törvény revíziója és az iskolák államosításának kérdése (1895)	144
5.3.4. A pedagógusok anyagi helyzete: fizetések és nyugdíj (1884-1895)	147
5.3.5. Óvodák (1891).....	151
5.3.6. A görög nyelvi vita (1887-1890).....	155
5.3.7. Polgári házasság (1883-1894)	157
5.3.8. Vallásszabadság (1894-1895).....	161
6. Következtetések	165
7. Bibliográfia	170
7.1. Levéltári és kéziratári források	170
7.2. Nyomtatott források.....	171
7.3. A szerző tudományos közleményei	194
8. Függelék.....	195
9. Összefoglaló.....	197
10. Summary.....	199

1. Bevezetés

1.1. Témaválasztás

A magyar református egyház 19. századi életével kapcsolatosan viszonylag sok kidolgozatlan témával találjuk szembe magunkat. Bátoriné Misák Marianna megállapítja, hogy

„A történelmi események gyors egymásutánisága hozta magával, hogy 19. század eseményei nem kerültek előtérbe az egyháztörténészek kutatásaiban. Az első világháború előtt még túlságosan közel voltak e század eseményei, Trianon után pedig talán a liberalizmussal való szembefordulás miatt nem volt meg a megfelelő érdeklődés a korszak iránt. A korábbi évszázadok eseményei, mint a reformáció és ellenreformáció, majd a 18. század és a legújabb kor egyháztörténeti feldolgozásai mellett máig mostoha helyzetben van a hazai egyház 19. századi történetírása.”¹

Ebből kifolyólag az utóbbi évek teológiatörténeti vagy éppen tudománytörténeti kutatásai egyre inkább igyekeznek erre a területre koncentrálni. A század második felében munkálkodó magyar protestáns teológusok élete azonban még mindig nem tartozik a legkutatottabb témák közé. A liberális irányzathoz tartozók közül a magyarországi liberális teológia nagy öregjének, Ballagi Mórnak az életével és munkásságával kapcsolatosan többek között Szóts Farkas², Csekey Sándor³ és Kovács Ábrahám végzett kutatásokat,⁴ a nagyenyedi teológiai tanár Kovács Ödön életrajzát Antal József írta meg,⁵ Szeremlei Sámuel diószegi és hódmezővásárhelyi lelkészlől Böszörményi Ede tollából maradt fenn két mű,⁶ Székács József evangélikus püspök életével kapcsolatosan is több munka látott napvilágot.⁷ A debreceni

¹ BÁTORINÉ MISÁK Marianna: *Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága*. Hittudományi doktori (phd) értekezés az egyháztörténet tárgykörében. Kézirat. [Debrecen], 2016. p. 11.

² SZÓTS Farkas: *Ballagi Mór*. Hornyánszky Nyomda. Budapest, 1911.

³ CSEKEY Sándor: Ballagi Mór. *Református Egyház*. 7. évf. 8. sz. (1955. április 15) pp. 174-182.

⁴ KOVÁCS Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? *Confessio* 31. évf. 3. sz. (2007) pp. 109-125. (a továbbiakban: Kovács 2007)

⁵ ANTAL József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844-1895)*. Szemle Füzetek 17. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa. Kolozsvár, 1995. (a továbbiakban: Antal)

⁶ BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Szeremlei Sámuel rejtett arca*. Kézirat, 1974. (a szerző és a hódmezővásárhelyi városi könyvtár tulajdonában); BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi református lelképásztor élete 1837-1924. Egy liberális tudós a XIX. században*. A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetek 17. A szerző kiadása. Debrecen, 1991.

⁷ GYÖRÝ Vilmos: *Dr. Székács József ev. superintendens. Nagy papok életrajza*. Protestáns Theológiai Könyvtár 9. Magyarországi Protestáns Egyház. Budapest, 1877.; ZSILINSZKY Mihály: *Dr. Székács József evang. püspök 1809-1876*. Luther-társaság. Budapest, 1909.; *Székács-életrajz. Székács József születésének százéves, a gyámintézetnek félévszázados, a Theol. Akadémiának harmincéves emlékünnepére alkalmából*. Közzéteszi a Magyarhoni Ágostai Hitvallású Evang. Ker. Egyetemes Egyház Theol. Akadémiájának (Pozsony) Székács József-Köre. Hornyánszky V. Budapest – Pozsony, 1912.; PATAY Pál: *Dr. Székács József*. M. O. B. Könyvnyomdája. Budapest, 1914.; SZELI István: *Jožef Sekač i n'egovo delo. Székács József és műve*. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1986.; ELEK László: *Székács József 1809-1876*. Békés Megyei Levéltár. Gyula,

újortodoxia vezéregyéniségének, Balogh Ferencnek az élettörténetét Ötvös László dolgozta fel,⁸ a közvetítőként induló, majd az újortodoxiához csatlakozó id. Révész Imre életrajzát pedig unokája, ifj. Révész Imre készítette el.⁹ A kor további kiemelkedő teológiai személyiségeivel csak alig, vagy egyáltalán nem foglalkozott a tudományos világ. Ezért választottam doktori kutatási témának Kovács Albert református teológiai tanár és országgyűlési képviselő életének és munkásságának a feldolgozását, akit halála után néhány évvel szinte már el is feledtek.¹⁰ Elhatározásomat részben a fehér foltokban gazdag kutatási terület indokolja, másfelől viszont nagy mértékben meghatározó szerepe volt annak a ténynek is, hogy Kovács Albert életének és munkásságának egyaránt vannak egyházi és politikai vonatkozásai is.¹¹

1.2. Célkitűzés, tézisek

Disszertációm egyik alapvető célkitűzése az, hogy a kutatási témával kapcsolatosan új adatokat tárjak fel, másrészt viszont céloim ezeknek az adatoknak az elemzése. Ezáltal végső soron a dualizmus korának református teológiatörténeti és politikatörténeti kutatásait kívánom elősegíteni és továbbvinni. A kitűzött célok elérése érdekében a következő tézisszerű gondolatokra fektetek hangsúlyt:

1. Kovács Albert családi kapcsolatai. Nemcsak a felmenő rokonsági ágat ismertetem a források alapján, hanem eddig még publikálatlan adatok felhasználásával a családalapításait (háromszor nősült, emellett egy házasságon kívüli kapcsolata is volt) és leszármazottainak a további életét is megkísérlem feltárni.
2. A liberális teológia felé fordulása. A kutatás során fény derült arra, hogy a gimnáziumtól kezdve tanulmányainak helyszínei, pontosabban az illető intézményekben oktató tanárok teológiai irányultsága előkészítette és meghatározta a liberális teológiai gondolkodás felé való fordulását. Tanárainak ezt a hatását nagy

1994.; KERTÉSZ Botond (szerk.): *Székács József püspök visszaemlékezései*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2008.

⁸ ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya. Budapest, 1997.

⁹ RÉVÉSZ Imre: *Révész Imre élete 1826-1881*. Debreczeni Református Egyház Presbyteriuma. Debrecen, 1926.

¹⁰ KÖRÖSI Henrik: Kovács Albert emlékezete. *Magyar Paedagogia* 14. évf. 3. sz. 1905. pp. 130-147. (a továbbiakban: Körösi); PRUZSINSZKY Pál: A multról a jelennek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 61. évf. 37. sz. (1918. szeptember 22.) pp. 289-290.; 61. évf. 38-39. sz. (1918. szeptember 29.) pp. 297-299. (a továbbiakban: Pruzsinszky); Röviden említi még nevét és elért eredményeit BENEDEK Dénes: Elnöki megnyitó és emlékezés dr. Kovács Ödönre. A marosi ref. egyházmegye egyházi értekezletének Mezőbándon, 1907. jun. 12.-én tartott közgyűlésén felolvasta: Benedek Dénes egyh. elnök. *Erdélyi Protestáns Lap* 10. évf. 25. sz. (1907. június 20.) pp. 195-197.

¹¹ Lelkipásztori mivoltom és a történettudományok iránti érdeklődésem kézenfekvővé tették, hogy doktori disszertációm tárgyának mind az egyházi, mind pedig a politikai élettel kapcsolatos kutatási témát válasszak.

mértékben kiegészítette mentorának, Ballagi Mórnak a befolyása, aki még radikálisabb irányba próbálta terelni.

3. Teológiai liberalizmusának kiindulópontja az emberről alkotott képe (teológiai antropológiája). A materializmus elleni küzdelem fő érveként Kovács kimondja, hogy az ember vallásos lény, és szellemi fejlettsége függvényében fejezi ki vallásos képzetait. A társadalmi liberalizmus meliorizmus-tana a teológiában az eredendő bűn tagadásában jelenik meg. A schleiermacheri azonosság-filozófia eredményeképpen Kovács úgy véli, hogy a Bibliában fellelhető örök igazságok lényegében az emberi lélekből fakadnak. Ezzel párhuzamosan Isten csupán transzcendens végokká degradálódik, akinek szinte „tiltva van” az általa teremtett világ természeti törvényeibe belenyúlni, tehát csodák nincsenek. A természeti világ törvényeinek megismerése viszont csak a természettudományok által lehetséges, ezért a teológiát is a tudományok fejlődésével egyidejűleg felülvizsgálni és fejleszteni szükséges. Ha pedig a teológiai fejlődés a természettudományoktól függ, akkor a dogmák csak a lelkiismeret feletti uralom eszközei. Ezt elkerülendő, Kovács Albert a gyakorlati keresztyénségre kíván nagyobb hangsúlyt fektetni. Ennek következtében Jézus személye nem lesz Krisztussá, megváltóvá, hanem megmarad a valláserkölcsei élet példaképének, mintájának.
4. A Protestáns Egylet az ország minden vidékén követőkre talált. A Kovács Albert nevéhez köthető egylet eszméje a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjai által gyakorlatilag mindenhova eljutott és pártfogókat is szerzett. Annak ellenére, hogy az alsóbb, műveletlenebb társadalmi rétegeket az egylet nem tudta a kellő mértékben megszólítani és érdekeltté tenni, a Protestáns Theologiai Könyvtár sorozatában megjelent könyvek a tudományos teológiai irodalom fellendülését eredményezték.
5. Kovács Albert képviselőválasztásai. Kovácsnak négy cikluson keresztül szavaztak bizalmat a választók szülőföldén (1881, 1884, 1887) és Kovásznán (1892). 1896-ban már nem sikerült mandátumot szereznie, a neve azonban a későbbi választások során is felmerült egyes kerületekben.
6. Képviselői pályafutása során parlamenti hozzászólásainak sarkpontjai a tanügyi és az egyházpolitikai kérdések voltak. A közoktatási bizottság tagjaként elsősorban a tanügyben felmerült problémák megoldási lehetőségeit kereste, ezek közül is kiemelkedő a pedagógusok anyagi helyzetének javításáért való küzdelme. Ezen

kívül a középiskolai törvény és a kisdedovásról szóló törvény létrejöttében is aktív szerepet vállalt, de hozzászólt a görög nyelv oktatásáról szóló vitához is. Az egyházpolitikai kérdések közül a polgári házasság, a zsidó vallás recepciója és a vallásszabadság kapcsán nyilvánított véleményét.

A fent megfogalmazott súlypontok alapján kívánok új alapot szolgáltatni és irányt mutatni a témához kapcsolódó jövőbeli kutatásokhoz, ezáltal pedig hozzájárulni a hosszú 19. század egyháztörténeti, teológiatörténeti, valamint politikatörténeti téren történő jobb megismeréséhez és megértéséhez.

1.3. Historiográfiai áttekintés

Kovács Albert életével és munkásságával kapcsolatosan nagyon kevés kutatást végeztek. Terjedelmileg a legkiemelkedőbb Sente Péter monográfiája, aki 1950-ben kísérletet tett Kovács emlékének a megőrzésére és munkásságának újraértékelésére, amikor egyháztörténeti tárgyú, második lelkészsképző vizsgadolgozatában életét és munkásságát kísérelte meg összefoglalni és bemutatni.¹² 1955-ben a Teológiai Akadémia centenáriuma, majd 2005-ben az intézet fennállásának 150. évfordulójára elkészült tanulmánykötetek a Protestáns Egyetemen illetve a gyakorlati teológiai tanszék kapcsán említik meg Kovácsot, valamint a tanári kar bemutatásánál is szentelnek neki néhány oldalt.¹³ A politikatörténeti irodalomban még ritkábban bukkan fel a neve, Gratz Gusztáv például mindössze két alkalommal említi meg, mégpedig Apponyi Alberttel összefüggésben.¹⁴ Ezen kívül néhány lexikonban jelenik meg a neve. Disszertációmban tehát az eddigi csekély kutatást kíséreltem meg továbbvinni, mélyfűréssel kipótolni, és ily módon a 19. század egyház- és teológiatörténetében meglévő űr egy kis részét kitölteni.

¹² SZENTE Péter: *Kovács Albert élete és munkássága. Dolgozat a II. lelkészsképző vizsgára*. Kézirat. 1950. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K 1.612. (a továbbiakban: Sente)

¹³ PAP László – BUCSAY Mihály (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*. A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya. Budapest, 1955. pp. 45-54. 63-65. 181.; LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005. pp. 58-71. 83-85. 253.; BUCSAY Mihály: *A Protestáns Egyetemen kora (1870-1896)*. *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005. pp. 50-92. (a továbbiakban: Bucsay 1955/2005); CSÁJI Pál: *A Református Theológiai Akadémia tanárai (1855-1955)*. *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005. (a továbbiakban: Csáji) pp. 401-406

¹⁴ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. Első kötet*. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1934. (a továbbiakban: Gratz) pp. 299. 334.

1.4. A disszertáció felépítése és az alkalmazott módszerek

Dolgozatomat szerkezetileg négy fejezetre tagolom: az elsőben Kovács Albert életrajzát mutatom be, a másodikban teológiai gondolkodásának a feltárására teszek kísérletet, a harmadik a Protestáns Egyletben végzett munkájáról szól, míg a negyedik politikai pályafutásának egy szeletét, főbb parlamenti hozzászólásait tárgyalja.

Az életrajzi fejezet során pozitivista narratíva keretében külön tárgyalom az apai ág felmenőit (az anyai ágról a kutatás jelen fázisában nem rendelkezünk adatokkal) és gyermekkorát (erről szintén nagyon keveset tudunk). Tanulmányait a szülőfalu után a marosvásárhelyi református kollégiumban folytatta, majd ezután az enyedi Bethlen Kollégium diákja lett, amely abban az időszakban az 1848-49-es szabadságharcban elszenvedett károk miatt Kolozsváron működött. Itt végezte teológiai tanulmányait. 1863-65 között a Stipendium Bernardinum jóvoltából két évet külföldön tanult: nagyrészt Utrechtben, egy félévet pedig Göttingenben. Ösztöndíjas éve végén meghívást nyert a pesti Teológiai Akadémiára, amit el is fogadott, így mint az egyházjog és a gyakorlati teológia tanára működött élete végéig. Tanári pályájának első évtizedében számos cikket, tanulmányt publikált az általa helyesnek tartott liberális teológiai gondolkodással kapcsolatosan, de az eszmeiséget és a személyét ért támadások miatt visszavonult a nyilvános vitából. Ugyanebben az időszakban alakul meg a Protestáns Egylet, melynek mind létrehozásában, mind munkájában oroszlánrészt vállalt. Mivel azonban néhány év alatt az egyleti munka iránt is lecsökkent az érdeklődés, a politika felé fordult. 1881-1892 között szülőföldjét, 1892-96 között pedig a kovásznai kerületet képviselte a magyar parlamentben. Magánélete éppoly kevés örömet hozott számára, mint tudományos munkássága. Első felesége és kisgyermekük korán elhalt, ezt követte egy házasságon kívüli kapcsolat, amelyből két gyermek született (ezek közül egy egyetemista korában meghal), majd jön a második házasság, ami rövid idő alatt kölcsönösen enegsztelhetetlen gyűlölet következtében felbontásra került. Ebből a házasságából is született egy gyermek, aki szintén korán elhunyt. Végül, már élete delén túl, a harmadik házasságban találta meg az áhított boldogságot, aminek azonban nem örülhetett sokáig: betegsége hamarosan pontot tett élete végére.

A tudományos teológiai gondolkodását tárgyaló fejezetben először megkíséreltem összegyűjteni azokat a forrásokat, amelyekből liberális teológiai eszmerendszere táplálkozhatott.¹⁵ Ezután Kovács Albert teológiai gondolkodásának főbb vonalait cikkei alapján

¹⁵ Kizárólag a „honnan” és nem a „mit” kérdésre keresem a választ.

próbálom meg felvázolni, dogmatikai szempontból elemezve azok tartalmát. Ezek között első helyen az emberről való kép áll (antropológia), ezt követi a Szentírás ihlettségéről alkotott véleményének tárgyalása (inspirációtan), majd a csodák kérdése és a vallásnak a tudományokhoz való viszonya következik (vallásfenomenológia). Végül a dogmákhoz való hozzáállásával, majd pedig krisztológiájával foglalkozom. A fejezet harmadik és utolsó alegységében Kovács Albert teológiai munkásságának recepcióját vizsgálom, melynek során főként a posztumusz megjelent Homiletika című könyvének fogadtatását mutatom be.

A Protestáns Egylet kapcsán először ismét pozitivistá narratívában dolgozom fel az egylet történetét, ezután egy eszmetörténeti elemzés során a „vallás” és a „protestantizmus” fogalmát próbálom körvonalazni Kovácsnak az egylet alapítására felszólító röpirata kapcsán, mint amelyek nemcsak Kovács Albertnek, hanem az egylet más tagjainak az eszmerendszerét is meghatározza. Végül az egyletnek a protestáns egyháztársadalomra gyakorolt hatását vázoló fel.

Az utolsó fejezet, amelyben Kovács politikai pályájával¹⁶ foglalkozom, három alegységből áll: a társadalmi és politikai kontextus bemutatása után a képviselőválasztások történetét tárgyalom, végül pedig a különböző törvényjavaslatokban való közreműködését és hozzászólásait vizsgálom textuális módszerrel. A téma gazdagságára való tekintettel nem foglalkozok Kovács minden hozzászólásával, csupán néhány kiemelt témával. Ezek között első helyen a közoktatás különböző területeit érintő beszédaktusai szerepelnek. Kovácsnak a közoktatásról alkotott átfogó gondolatait követi a középiskolai törvény (1883), a népoktatási törvény lehetséges revíziója (1895), a pedagógusok anyagi helyzetével foglalkozó törvények (1884-1895), az óvodák (1891), végül pedig a görög nyelv oktatásának kérdésével foglalkozó vita (1887-1890). A közoktatással kapcsolatos kérdések mellett az egyházpolitikai küzdelemben is aktívan részt vett, ebből jómagam a polgári házassággal és a vallásszabadsággal kapcsolatos vitákhoz történt hozzászólásait emelem ki.

¹⁶ Kovács Albert a Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt tagja volt, és pályafutása során végig ennek a pártnak a berkeiben tevékenykedett.

1.5. A disszertáció forrásai

1.5.1. Primér források

1.5.1.1. Könyvek

Kovács Albert két önálló művet írt, melyeket a teológiai tanári munkájának az összefoglalásaként is tekinthetjük. Az első a Magyarországi Protestáns Egylet kiadásában megjelent kétkötetes, közel 700 oldal terjedelmű Egyházjogtan (1878), amelyben ismerteti az egyház jogi viszonyainak a történeti fejlődését és az egyházjog forrásait, valamint kifejti véleményét az egyház alkotmányáról, kormányzásáról, az egyház életének jogi vonatkozásairól, valamint az egyházi vagyonnal kapcsolatos jogi kérdésekről. A másik könyv az immár halála után, tanártársai által kiadott Homiletika (1904), melynek kéziratát 1902. december 31.-én zárta le.¹⁷ Ebben az igehirdetés elméletével, tárgyával és formájával kapcsolatosan kialakult meggyőződését tárja az olvasó elé. Míg az Egyházjogtannak nem maradtak fenn kéziratossá válott változatai, a Homiletikának a teológusok által lejegyzett korai változatai fellelhetők különféle könyvtárakban.¹⁸

1.5.1.2. Cikk, tanulmányok

Kovács különféle egyházi és világi napi-, heti- és havilapokban publikálta tanulmányait, könyvismertetőit, és más írásait. Az egyházi lapok közül főleg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, ennek mellékletében, a Protestáns Tudományos Szemlében, valamint a saját maga által szerkesztett Egyházi Reform és Egyházi Szemle hasábjain jelentek meg írásai. Aktuálpolitikai témájú vezércikkeit a Budapesti Hírlap közölte.

1.5.1.3. Levéltári anyagok, kéziratok

A kutatás során elsősorban a Fővárosi Levéltár és a Ráday Levéltár iratai, a Ráday Könyvtár kéziratárában található kéziratossá válott naplók és visszaemlékezések lettek felhasználva. Budapest Főváros Levéltárának gazdag iratanyaga közül a következő irategyüttesek

¹⁷ SZÓTS Farkas: Előszó. In: KOVÁCS Albert: *Homiletika*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1904. p. III.

¹⁸ Ezekről a kéziratokról bővebben l. a Kovács teológiai munkásságának recepciójával foglalkozó alfejezetben.

tartalmaznak Kovács Albertre vonatkozó adatokat: IV.1411.b (Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai), VII.2.c (a Budapesti Királyi Törvényszék iratai), VII.173.a (Gászner Béla közjegyző iratai) VII.200.a (Ökröss Bálint közjegyző iratai). A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének levéltárában hasonlóan több fondban találunk a kutatást elősegítő dokumentumokat. A legfontosabb a C/48-as számú, amely Kovács Albertnek főleg a Magyarországi Protestáns Egylettel kapcsolatos tevékenységével összefüggő iratokat tartalmaz, de emellett fontos személyi iratokat is rejt. Ezen kívül az A/1b (Püspöki Levéltár), a C/93 (a Török család iratai, benne Kovács Albertnek Török Pál püspökhöz címzett levelei), valamint a D/7 (a Pesti egyház – a mai Budapest-Kálvin téri egyházközség – iratai) iratcsomók anyagában is található Kovács Alberttel kapcsolatos feljegyzéseket, leveleket és más iratokat. Bár a disszertációban nem kerültek felhasználásra, fontos megemlíteni, hogy a liberális-újortodox vitában Kovács ellenfeleiként megjelenő id. Révész Imre és Balogh Ferenc irathagyatéka a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár I.25 illetve II.27 számú fondjaiban található. A Ráday Gyűjtemény Kézirattárában található Kovács autobiográfiai írásai és a diákok által leírt egyetemi jegyzetei. Fontos megjegyezni, hogy az elsődleges forrásokból vett idézetek korabeli ortográfiával jelennek meg a disszertációban, ami eltérhet a mai helyesírástól.

1.5.2. Szekundér és terciér források

A másodlagos források között szerepelnek nekrológok, folyóiratokban később megjelent, részben vagy egészben monografikus művek, a fent említett Sente-féle tanulmány. Fontos bázist alkotnak a különféle általános szakirodalmi alkotások, egyháztörténeti monográfiák, az Akadémiai Kiadó által publikált Magyarország története tíz kötetben sorozat vonatkozó kötetei, a kapcsolódó témákkal foglalkozó doktori disszertációk és kisebb terjedelmű tematikus tanulmányok. A felsoroltakon kívül felhasználásra kerültek még különféle címtárak, az Országgyűlési Almanach vonatkozó kötetei, ezenkívül különféle lexikonok és lexikonszerű kiadványok.

1.6. Köszönetnyilvánítás

Doktori tanulmányaim, kutatásom és a disszertáció megírása során több oldalról is segítséget kaptam. E helyen köszönöm meg mindenekelőtt témavezetőmnek, Dr. Kovács Ábrahámnak a vezetését, útmutatását, és nem utolsósorban a rám áldozott idejét és türelmét. Köszönetet mondok a DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetőinek, Dr. Papp Klára professzor asszonynak és Dr. Bárány Attila professzor úrnak, akik e minőségükben támogatták munkámat, ugyanakkor megköszönöm a doktori iskola minden tanárának is, hogy előadásaikkal segítették fejlődésemet és kutatásomat. Köszönettel tartozom azon közgyűjtemények alkalmazottainak is, amelyekben a kutatás nagyobb része folyt: a Debreceni Egyetem – Egyetemi és Nemzeti Könyvtár munkatársainak, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára munkatársainak, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Maróthy György Könyvtára munkatársainak, valamint a Dunamelléi Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye könyvtári és levéltári munkatársainak. Végül illesse köszönet mindazokat, akik bármilyen más módon hozzájárultak kutatásomhoz vagy elősegítették azt.

2. Egy mezőségi székely életútja

A méltányosság megköveteli, hogy Kovács Albert életét és munkásságát több mint 180 évvel születése és 115 évvel halála után objektivitásra törekedve feltárjuk, hiszen jelentősége abban áll többek közt, hogy Ballagi Mór, Kovács Ödön, Szász Domokos erdélyi püspök mellett ő volt a magyar liberális teológia egyik igen kimagasló és közismert alakja. A Kovács Albert életével kapcsolatos publikációk csekély számára való tekintettel, ebben a fejezetben be kívánom mutatni származását, gyermekkorát, tanulmányait, tudományos teológiai, egyháztársadalmi és politikai munkáját, valamint magánéletét. Csak az alapvető adatok feltárása után kerülhet sor arra, hogy különféle módszerekkel és fókuszpontokkal kísérletet tegyünk Kovács életének elemzésére: a naplóelemzés, pszichohistóriai elemzés és hálózatelemzés módszerével próbáljuk megközelíteni és megismerni életét és cselekedeteinek mozgató rugóit.¹⁹

2.1. Felmenői

Kovács Albert székely származású, édesapja révén a timafalvi és székelykeresztúri előnevet viselő nemes Kovács familia leszármazottja, amelynek első felkutatható őse Kovács János, aki 1607. április 17-én Rákóczi Zsigmond fejedelemtől nyert nemeslevelet.²⁰ Pálmay József szerint a család a 18. század közepén oszlott ketté: Kovács Albert dédszülei, Kovács János és felesége Bán Erzsébet Mezőbándra²¹ költöztek, ahonnan a leszármazottak a szélrózsa minden irányába szétszóródtak, míg a család másik ága Székelykeresztúron maradt. Kovács Albert nagyapja, Mihály a Mezőbándra költözött János negyedik fia. Felesége – Albert nagyanyja – neve Pálmay előtt ismeretlen. Az ő ötödik gyermekük – négy leány (Zsuzsanna, Júlia, Eszter és Klára) után az első fiú – volt az 1814-ben született Kovács János, akinek

¹⁹ Az elemzések elkészítése a jövő feladata, és célzott kutatást igényelnek.

²⁰ PÁLMAJ József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Betegh Pál Könyvnyomdai Müintézete. Székelyudvarhely, 1900. (a továbbiakban: Pálmay 1900) p. 142.

²¹ Ma Band, Maros megye, Románia; a községközpont rangú település Marosvásárhelytől 22 km-re NyÉNy irányban fekszik.

Kovács Máriával²² való házasságából a nyolc gyermek²³ közül elsőként 1838. augusztus 8-án megszületett Albert.²⁴ Az édesapa ügyvédi oklevél birtokában 1848 előtt Marosderékszék bírója, a szabadságharc alatt pedig előbb a vár parancsnoka, majd a véstörvényszék elnöke volt Marosvásárhelyen. Ennek következményeképpen a Bach-korszakban súlyos sarcot kellett fizetnie, ami anyagi helyzetét nagyon megnehezítette: fele birtokától meg kellett válnia.²⁵ 1861-ben ismét derékszék bíró, de lemond és 1866-ban bekövetkezett haláláig visszavonul birtokára.²⁶ Közéleti pályafutása mellett egyházban végzett szolgálata is jelentős: előbb csak presbitere, később főgondnoka lesz a mezőbándi református egyházközségnek. Ilyen minőségben „az egyházi és iskolai ügyeket szíven viselte”²⁷ és a helybeli oktatás helyzetének felemelésén lelkesen munkálkodott. Maga Kovács Albert élete végén így emlékezett vissza édesapjára:

„... egy igen eszes, tanult és nyugodt lelkű táblabíró. Alkotmányos időkben megyei törvényszéki bíró volt, a forradalom alatt egyideig marosvásárhelyi várparancsnok, azután a vérbíróság elnöke. A vásárhelyi várat számadás nélkül vette át és adta át; milliókat érő vagyon fordult meg ott a kezén, de abból az ő kezéhez egy fillért érő se ragadott. Becsületessége, igazságossága most is hagyományként él a vidéken; a Bach-korszak alatt a peres felek épp úgy jártak a házához ítéletért, mintha ő lett volna a rendes bíró, s mindig meg is nyugodtak ítéletében. A forradalom után kiment kis birtokára gazdálkodni. Ez eredetileg is szerény birtok volt, s még ennek is egyrészét, a rávetett súlyos hadisarc miatt gyorsan és olcsón el kellett adnia. Hat fiút taníttatott súlyos önfeláldozással...”²⁸

²² Pálmay József a „mezőbándi” predikátumot használja Kovács Mária esetében, de a Maros-Torda vm. nemes családjait bemutató könyvében már nem található mezőbándi Kovács család, így Kovács Albert anyai ági felmenőivel kapcsolatosan mélyrehatóbb kutatás szükséges. vö. PÁLMAJ József: *Marostorda vármegye nemes családjai*. Adi Árpád. Marosvásárhely, 1904.

²³ Pálmay csupán hét nevet említ: Albert (*1838), Amália (*1840), Ödön (*1844), Gyula (*1846), Róza (*1848), Bálint (*1854), János (*1856), Antal József viszont egy nyolcadik gyermekről is tud, Ádámról, aki fiatalon elhalt. Antal p. 8.

²⁴ Az Országgyűlési Almanachok Mezőmánd néven nevezi Kovács Albert születési helyét, de ez nyilvánvalóan téves adat, ilyen nevű helység tudtommal nem létezett.

²⁵ SZINNYEI József: Kovács Albert (székelykeresztúri). In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 6. Kende-Kozocsa*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Budapest, 1899. (a továbbiakban: Szinnyei KA) p. 1188.

²⁶ Pálmay 1900 p. 142.

²⁷ Antal p. 8.

²⁸ Kovács Albert. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 36. sz. (1904. február 5.) (a továbbiakban: KA-BH) p. 1. A cikk szerint az idézet Kovács Albert hátrahagyott önéletrajzából származik; a kutatás jelen fázisában ennek az írásnak nem találtuk nyomát, sem utalást rá más forrásokban. Ezek ismeretében valószínű, hogy az önéletrajz nem maradt fenn, ugyanakkor az a lehetőség sem kizárható, hogy csak afféle (újság)írói fogásként lett a közölt adatok forrásául egy hátrahagyott önéletrajz megnevezve.

Nyilvánvalóan ez a „súlyos önfeláldozás” is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 52 éves korban elmenjen a minden élők útján. 1866-ban, az édesapa halálakor a gyermekek közül csak Albert volt nagykorú és munkahellyel rendelkező.

2.2. Gyermekkora

Kovács Albert gyermekkoráról szinte semmit sem tudunk. Hitbéli neveltetéséről egy fél mondatos utalásban tesz említést egy írásában:

„Mi is a hagyományos hit levegőjében nőttünk fel...”²⁹

Mivel az idézet további része a liberális teológia felé fordulásáról szól, gyermekkorával kapcsolatosan mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy odahaza hitvalló módon és istenfélő életre nevelték szülei (és esetleg nagyszülei).

Édesapjuk vehemens hozzáállása miatt valószínűsíthető, hogy Albert és idősebb testvérei is a helybeli óvodában és iskolában kezdték tanulmányaikat. A kisebb testvérek viszont már nem részesülhettek a helybeli óvodai oktatásban, mivel az néhány év működés után megszűnt.³⁰ Ugyancsak jelentős szerepet játszhatott a gyermekek lelki-szellemi nevelésében a gyülekezet lelkipásztora (1843-66), Agyagási Lajos, akinek méltatlan viselkedése az egyházi élet megújítása felé terelhetette nemcsak Albertet, hanem öccsét, Ödönt is.³¹

2.3. Tanulmányai

A szülőfalu után Kovács Albert tanulmányainak következő helyszíne a marosvásárhelyi kollégium lett,³² amelynek olyan jeles személyiségek voltak a tanárai a 19. század első felében, mint Antal János, Köteles Sámuel és Bolyai Farkas.³³ Kovács Albert vásárhelyi tanulmányainak

²⁹ KOVÁCS Albert: *Hogy állott elő az új hit? Protestáns Tudományos Szemle.* 2. évf. 8. sz. (1870) (a továbbiakban: Új hit) p. 117.

³⁰ Az óvoda működésének pontos időkerete ismeretlen, 1844-ben épült fel, 1849-ben viszont már nem működött. Vö. Antal p. 8.

³¹ Uo. p. 9.

³² A kollégium történetét KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története.* Marosvásárhely, 1896. dolgozta fel kimerítő részletességgel.

³³ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története III. kötet. 1691-1880.* Budapest, 1904. (a továbbiakban: Pokoly) p. 165.

kezdetén Bolyai még tanított az intézetben (1851-es nyugdíjazásáig),³⁴ az abszolutizmus éveiben viszont a korábbi képzett és hírneves tanárok helyére mások kerültek: Szász István történelmet és latint, Bodola Sámuel bibliamagyarázatot, hittant és homiletikát, Mentovich Ferenc matematikát, Szabó Sámuel földrajzot, Urr György görög nyelvet, Bodola Dénes természetrajzot, Péterfi Károly rajzot, Göllner Nándor pedig német nyelvet oktatott. Rajtuk kívül Szász Béla, Kertész József, Hegedűs János és Ilyés Bálint tanítottak még ez időben az intézetben.³⁵ A felsorolt tanárok közül a földrajzot oktató Szabó Sámuel nevét is említi Kovács Németországi útinaplójában Ballagi Mórral való találkozása kapcsán, mégpedig – a többi vásárhelyi és enyedi tanárral szembeállítva – mint pozitív példát, akit érdekel tanítványainak sorsa:

„Ballagi tudta, hogy az Utrechti stipendiumot két Erdélyi fiu nyerte meg, s örvendett, hogy színről színre lát. – Fogadni mernék nagyban, hogy a Vásárhelyi és Enyedi tanárok nem tudják mindnyájan, pedig azon iskoláknak vagyunk növendékei. Ugy tetszik nekem, hogy az Erdélyi tanároknak igen kevés érdekeltség van a közügyek, és az egyes ifjak sorsa iránt. – Tisztelet a kivételeknek, – azomban kevés Szabó Samut lehet találni. –”³⁶

A fent említett naplóbejegyzésből megtudhatjuk, hogy kevés kivételtől eltekintve a tanárok nem érdeklődtek tanítványaik után, és ez a személytelenség negatív élményként maradhatott meg nemcsak Albertben, hanem más diákokban is.

Marosvásárhely után az enyedi Bethlen Kollégium³⁷ diákja lett Kovács Albert, ahol teológiai tanulmányokat folytatott 1857-1861 között. E döntésének hátterét a kutatás jelen fázisában nem ismerjük, csupán feltételezhetjük, hogy Antal Józsefnek Kovács Ödönről tett megállapítása Albertre is érvényes:

³⁴ SZINNYEI József: Bolyai Farkas (bolyai). In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 1. Aachs-Bzenszki*. Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése. Budapest, 1891. p. 1201.

³⁵ Antal p. 9.

³⁶ KOVÁCS Albert: *[Németországi útinapló]*. Kézirat. Utrecht, 1863. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.815. (a továbbiakban: Útinapló) p. 13.

³⁷ A kollégium történetéről l.: P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Szerző sajátja. Nagyenyed, 1868. (a továbbiakban: Szathmáry); *A Bethlen-Kollégium legújabb története*. Főiskolai Elüljáróság. Nagyenyed, 1896. (a továbbiakban: Bethlen Kollégium 1896); VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma*. Nagyenyed, 1903.; VITA Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 1948.; TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831-1841)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957.; JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979.; KRIZBAI Jenő: „*Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?*” *A Bethlen Gábor Kollégium rövid története*. [Bethlen Gábor Kollégium. Nagyenyed, 1997]; KRIZBAI Jenő: Nagyenyed – Bethlen Gábor Kollégium. Erdélyi műemlékek 28. Utilitas Könyvkiadó. Kolozsvár, 1997.; KAPITÁNY-HORVÁTH Zsuzsa (szerk.): *A nagyenyedi főnixmadár. Adalékok a Bethlen Gábor Kollégium történetéhez*. Bethlen Gábor Alapítvány. Nagyenyed, 2016.

„Nem voltak olyan anyagi helyzetben, hogy kedvük szerint választhattak volna pályát. [...] Neki tehát a kényszerítő körülmények hatására könnyű volt a döntés. Ment azon az úton, amelyen a szegénysorsú tanulók százai, ezrei mentek.”³⁸

Míg a Kollégium elemi és gimnaziális osztályai (ez utóbbiakat ugyan B. Wohlgemuth kormányzó-tábornok betiltotta) Nagyenyed városának a szabadságharcban való pusztulása következtében igen szerény keretek között, de továbbra is Enyeden működtek,³⁹ addig a teológiai oktatás 1854-től kezdve Kolozsvárra került ideiglenesen.⁴⁰ Érdekes egybeesés, hogy épp abban az évben, melyben Kovács Albert befejezte itteni tanulmányait (1861-ről van szó), a főkonzisztórium és a sepsiszentgyörgyi közzsinat határozatot hozott az intézet Enyedre való visszahelyezése végett,⁴¹ ami végül a következő évben, 1862-ben történt meg. Ez évek alatt Bodola Sámuel, Mihályi Károly, Nagy Ferenc, Nagy Péter, Gáspár János, Jancsó József, Hegedűs János és Décsei Károly tanították.⁴² Hegedűs János, az egyháztörténelem, egyházjog és dogmatika tanára a racionalizmus képviselője volt;⁴³ a bibliai tudományokat (ó- és újszövetségi exegézis és a héber nyelv) oktató Décsei Károly viszont az ortodox eszméket vallotta.⁴⁴

Teológiai tanulmányait befejezve Kovács Albert Kolozsváron maradt a református gimnáziumban, ahol *classis praeceptor* (gimnáziumi köztanítói) és *contrascribai* (diákfelügyelői) állást töltött be két éven keresztül.⁴⁵ A latin nyelv és a matematika oktatása volt rábízva.⁴⁶ Életének erről az időszakáról sem rendelkezünk több adattal, de azt valószínűnek tartjuk, hogy – mint afféle „köztes évek” – nem tartoztak életének legfontosabb időszakai közé.

Miután elnyeri a *Stipendium Bernardinumot*, 1863 őszén Utrechtbe utazik tanulmányútra. Németországi útinaplójában (1863) arról ír, hogy vele együtt egy másik erdélyi fiú is elnyerte az ösztöndíjat,⁴⁷ akinek csak a keresztnévét említi: „Laczi”.⁴⁸ Bozzay-Ladányi kutatásai alapján beazonosítható a szóban forgó személy: a gidófalvi születésű Nagy Lászlóról van szó,⁴⁹ aki Kovács Alberttel egyszerre iratkozott be az utrechti egyetemre 1863. szeptember

³⁸ Antal p. 10.

³⁹ Szathmáry pp. 320-322.

⁴⁰ Uo. p. 324.

⁴¹ Pokoly p. 211.

⁴² Szathmáry p. 352.

⁴³ Bethlen Kollégium 1896 pp. 105-106.

⁴⁴ Uo. pp. 107-108.

⁴⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Zoványi) p. 337.

⁴⁶ Szinnyei KA p. 1188.

⁴⁷ Útinapló p. 13.

⁴⁸ Uo. p. 11.

⁴⁹ BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918 – Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595–1918*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az újkorban 15.

25-én. Egy néhány évtizeddel későbbi forrás viszont Bosznai Sándort nevezi meg Kovács Albert ösztöndíjas társának, akit a Dunamelléki Egyházkerület küldött ki.⁵⁰ A Bozzay-Ladányi szerzőpáros Bosznai (Bosznay) tanulmányútjáról is tud, de az ő beiratkozásának dátumaként 1864. január 7-ét jelölik meg.⁵¹ Mindezek fényében – bár további bizonyítékok a kutatás során nem kerültek elő – feltételezhető, hogy Kovács, Nagy és Bosznai az utrechti tanulmányút alatt közelebbi barátságot ápolhatott egymással.

Az utazás élményeit Kovács ún. Németországi útinaplójában rögzíti. Mivel a napló elemzésével külön fogunk foglalkozni, most csupán annyit jegyzünk meg, hogy az formailag nem más, mint az édesapjának címzett levél. A levél zárása valószínűsíti, hogy azt el is küldte otthonmaradt szeretteinek, és nemcsak az irodalmi műfaj kedvéért jegyezte le ebben a formában. Néhány hónappal később, 1863/64 telén egy másik utazását is megörökíti,⁵² ez az írás már formailag is közelebb áll a hagyományos naplóhoz. Ugyanitt szükséges azt is pontosítani, hogy Kovács Albert nem volt egy igazi naplóíró egyéniség, ellentétben például a kortárs Balogh Ferencel, aki több kötetnyi naplóban, elképesztő részletességgel rögzítette nemcsak élményeit, hanem az azokhoz fűződő gondolatait, lelki vívódásait is.⁵³

Sajnos Kovács Albert utrechti és göttingeni⁵⁴ tanulmányairól sem rendelkezünk jelenleg megfelelő adatokkal (a napló csak az utazás eseményeit rögzíti).⁵⁵ Az bizonyos, hogy utrechti egyetemen lehetősége adódott a liberális teológia eszmerendszerének a megismerésére, többek között Cornelis Willem Opzoomer⁵⁶ munkásságának eredményeként.⁵⁷ Ugyanakkor azt

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Budapest, 2007. (a továbbiakban: Bozzay – Ladányi) p. 170. 2006. szz.

⁵⁰ MORVAY Ferenc: Nekrolog. Bosznai Sándor (1840-1908) *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* 51. évf. 9. sz (1908. március 2.) p.137.

⁵¹ Bozzay – Ladányi p. 170. 2008. szz.

⁵² KOVÁCS Albert: *Belgiumi utam leírása*. Kézirat. Utrecht, 1864. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.815

⁵³ A kéziratos naplók közül mostanáig csak egy jelent meg nyomtatásban: KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*. L'Harmattan. Budapest, 2016.

⁵⁴ Szögi László egyetlen Kovács Albert nevű diák nevét közli könyvében, csakhogy ő nem azonos a disszertációban bemutatott Kovács Alberttel, ugyanis 1862-ben született Marosvécsen és Marburgban tanult 1887-1889 között. Ld. Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2001, 434., 8735. szz. A kutatás során nem derült fény arra, hogy az információ hiánya vajon abból adódik-e, hogy Kovács Albert nem iratkozott be az egyetemre, vagy pedig tévedésből maradhatott ki a kötet szerkesztése során. A *Budapesti Hírlap*ban a nekrológgal együtt megjelent életrajz szerint, amely Kovács Albert önéletrajza alapján készült, egy félévet töltött Göttingenben, ahol fiziológiai, kémiai és természetfilozófiai előadásokat hallgatott. Ld. KA-BH p. 1.

⁵⁵ A téma kidolgozására önálló kutatás keretében kerülhet sor.

⁵⁶ Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892) holland jogász, filozófus, 1846-1890 között a filozófia professzora az utrechti egyetemen.

⁵⁷ KOVÁCS Albert: A hollandi református egyház. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 8. évf. 16. sz. (1865. április 16.) pp. 489-496.; 8. évf. 17. sz. (1865. április 23.) pp. 521-526.; 8. évf. 18. sz. (1865. április 30.) pp. 560-564.; 8. évf. 19. sz. (1865. május 7.) pp. 590-596.; 8. évf. 20. sz. (1865. május 14.) pp. 622-627.; 8. évf. 21. sz. (1865. május 20.) pp. 656-660.; 8. évf. 22. sz. (1865. május 27.) pp. 690-696.; 8. évf. 24. sz. (1865.

sem hallgathatjuk el, hogy Utrechtben nemcsak a korszellemet követő liberális, hanem az ortodoxiához tartozó ún. utrechti iskolát képviselő professzorok is tanítottak (Johannes Jacobus van Oosterzee,⁵⁸ Jakob Izaak Doedes⁵⁹) akiknek az előadásai közvetve vagy közvetlenül szintén hatással lehettek Kovács Albertre.⁶⁰ A teológiai tanulmányok mellett bölcsészeti és jogi előadásokat is hallgatott.⁶¹ Szabadidejében beutazta az országot, valamint egy-egy hónapot töltött Brüsszelben, Párizsban és Londonban.⁶² A külföldön eltöltött két év alatt Utrechtben kívül egy félévig a göttingeni egyetemen fiziológiai, kémiai és természetfilozófiai előadásokat hallgatott.⁶³

2.4. Tanári pályája

Második utrechti évének kezdetén, november körül⁶⁴ meghívást kap a mezőmadarasi⁶⁵ egyházközség lelkészi állására, néhány hónappal később pedig egy újabb, más jellegű meghívást is kap:⁶⁶ az utrechti tanulmányai alatt a hollandiai reformátusok életéről írt tanulmánya⁶⁷ annyira megnyerte a pesti Teológiai Akadémia döntéshozó személyeit, hogy a tanév végén meghívták oktatónak. A döntéshelyzetre és tanárságára így emlékezik vissza:

„A két állás közül a pesti tanárságot választottam, s két nap múlva elküldtem Madarasra a lemondásomat. Ez az első, a mit ma nem ismételnék. Azóta marosi esperes volnék, jó kedvem volna, s boldogul szidnám a németet. Eljöttem tehát Pestre. Hát itt mit csináltam? Mikor csöngettek, bementem leckére, s mikor ismét csöngettek, kijöttem s ezt cirka 12.000-szer cselekedtem. Nem jobb lett volna ezalatt Madarason 1200-at

június 11.) pp. 756-762.; 8. évf. 26. sz. (1865. június 25.) 823-829.; 8. évf. 27. sz. (1865. július 2.) pp. 859-865.; 8. évf. 28. sz. (1865. július 9.) pp. 893-899.; 8. évf. 30. sz. (1865. július 23.) pp. 959-961.; 8. évf. 33 sz. (1865. augusztus 13.) pp. 1052-1056. (a továbbiakban: Hollandi ref.)

⁵⁸ Johannes Jacobus van Oosterzee (1817–1882) a hollandiai ortodox szupranaturalizmus képviselője, aki „evagéliumi (vagy keresztyén) ortodoxnak vallotta magát”. 1863-tól a dogmatika, a bibliai és a gyakorlati teológia professzora volt az Utrechti Egyetemen. Hohlwein, H.: Oosterzee, Johannes Jacobus van. In: Galling, Kurt et al. (szerk): *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. [RGG] Dritte völlig neu bearbeitete Auflage. 4. Band. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1960. pp. 1636–1637.

⁵⁹ Jakobus Izaak Doedes (1817–1897), a liberális teológiai irányzat vehemens ellenfele, 1859-től az újtestamentumi exegézis, hermeneutika, természeti teológia és teológiai enciklopédia professzora volt az Utrechti Egyetemen. Doedes, Jakobus Izaak. In: Griep, Jac. L. – Houtte, J. A. van (szerk.): *i. m.* 6., 1976. p. 167.

⁶⁰ Hollandi ref. p. 696.

⁶¹ KA-BH p. 1.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Kovács Albert. *Közpapok Lapja*. 2. évf. 46. sz. (1890. november 15.) (a továbbiakban: KA-KL) p. 2.

⁶⁵ Ma Mădăraș, Maros megye, Románia; Mezőbánd szomszédságában, attól 7 km-re ÉK-re fekvő, községközpont rangú település.

⁶⁶ KA-KL p. 2.

⁶⁷ L. Hollandi ref.

prédikálni? Pesten megkezdtem a tanítást mint ideiglenes professzor 1865 októberben, rendes tanárrá választottak 1867 májusban. Közben hazahívták alispánnak, de nem ment, hálából azok iránt, a kik pesti professzornak meghívták. Ez – ugymond – a második dolog, a mit azóta másképp csinált volna meg. Ma főispán volna vagy képviselő.”⁶⁸

A kutatás során sajnos nagyon csekély mennyiségű forrást sikerült beazonosítani tanári pályájára, pedagógiai módszerére, diákjaihoz való viszonyára vonatkozóan. Egy 1956-ban írt magánlevélben az akkor már nyugdíjas korú tanítványa, Kájel István emlékezik vissza néhány mondatban a több mint félszáz évvel azelőtt elhunyt Kovács Albertre, valamint diáktársára és barátjára, néhai Sörös Bélára (1877-1939)⁶⁹. A levél vonatkozó része így hangzik:

„Béla tanuló társammal a budapesti theol. akadémián legsúlyosabb professzorunk Kovács Albert az egyházjogtan professzora volt. Két kötetes egyházjogtana a legnehezebb feladat elé állította tanítványait. Sokat követelt, kevés tudott kifogástalan colloquiummal előállni, egyet kivéve és az Sörös Béla volt. Igen megszerette és ezt nagyon kevés kapta meg tőle. A tanári szobában a professzorok a tanítványaikról beszélgetve Kovács Albert azt mondja: Egy tanítványom van, a ki kiválik és előre látom, hogy püspök lesz belőle! Ez Sörös Béla!”⁷⁰

Az idézet egyfelől Kovács Albert professzori szigorát emeli ki, másfelől viszont azt bizonyítja, hogy ez a szigorúság nem ment át a diákokkal szembeni gögös vagy éppen lenéző viselkedésbe. Éppen ellenkezőleg: nyilvánvaló, hogy a jól teljesítő diákjait szerette és valamilyen formában érdeklődött jövőjének sorsuk iránt.⁷¹

A teológiai akadémián végzett tevékenysége kapcsán azt is meg kell említenünk, hogy a gyakorlati teológiai és egyházjogi tanári munkája mellett az intézet igazgatói tisztét is betöltötte négy cikluson keresztül: 1867-1869, 1870-1874, 1878-1881, valamint 1888-1891 között.⁷²

⁶⁸ KA-BH p. 1.

⁶⁹ Sörös Béla (Nemespécse, 1877. március 14. – 1939. október 2.) losonci lelkész, az 1935-ben elindított Losonci Teológiai Szeminárium igazgatója. 1938-tól haláláig a Dunáninnyi Református Egyházkerület püspöke. Felesége Karafiáth Zsuzsanna Mária. Zoványi p. 554.

⁷⁰ Nt. Kájel István ny. ref. lelképásztor levele özv. Sörös Bélánéhoz. Tolna, 1956. július 9. A levél id. Somogyi Alfrédné, szül. Sörös Márta (Sörös Béla és Karafiáth Zsuzsanna legkisebb lánya) magántulajdonában van. A levelet Kájel István nyugalmazott református lelképásztor, mint Sörös Béla barátja és teológiai évfolyamtársa írta barátja özvegyének.

⁷¹ Ez azért fontos, mivel Kovács Albert a maga diákkorában éppen ezt az érdeklődést hiányolta a saját tanárai részéről, amint azt Németországi útnaplójában fel is jegyezte (l. a 36. lábjegyzetet). Talán éppen ez motiválhatta arra, hogy igyekezzen megadni tanítványainak azt, amiben neki magának kevésbé lehetett része.

⁷² Csáji p. 402.

2.5. A liberális teológia képviselője

Bár utólag úgy ítéli meg Kovács, hogy rosszul döntött, amikor a mezőmadarasi lelkészi és a pesti teológiai tanári állás között kellett választania, a maga idejében viszont nyilván a tanári pálya vonzotta. 1865. októberében foglalta el székét a pesti teológián mint ideiglenes tanár.⁷³ A lelkesedést valószínűleg a külföldi tanulmányai alatt behatóan megismert liberális teológiai irány motiválta benne. A pesti teológián tanártársa, Ballagi Mór⁷⁴ és Török Pál⁷⁵ szuperintendens voltak mentorai, akiknek befolyása megerősítette őt a liberális teológiai szemlélet mellett. Ballagi hatására Kovács Albert a történetkritikai iskola eszmeiségével⁷⁶ bővíti teológiai liberalizmusát. A Protestáns Egylet alapítására felszólító röpiratban egyebek mellett az egylet céljaként Kovács azt jelöli meg, hogy a vallás és a műveltség között összhangot teremtsenek, valamint felszabadítsák a vallást a dogmauralom alól.⁷⁷ Ugyancsak a történetkritikai iskola hatását bizonyítja F. C. Baur, Heinrich Lang, Karl Schwarz, Carl Hase, Otto Dreyer műveinek magyar nyelvű megjelenése;⁷⁸ többet közülük maga Kovács fordított le, gyakran Kereszturi Sándor álnéven.

Teológiai témájú cikkeket lényegében csak 1865-1875 között publikált Kovács Albert. Elsősorban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1858-1919)⁷⁹ valamint ennek melléklete, a Protestáns Tudományos Szemle (1869-72)⁸⁰ hasábjain, később azonban saját lapjában, az

⁷³ KA-BH p. 1.

⁷⁴ Kovács 2007 pp. 109-125.

⁷⁵ Török Pál egyházépítő munkájával kapcsolatosan l. még KOVÁCS Ábrahám: A skót-magyar kapcsolatok az 1840-es években és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre. *Pro Minoritate*. 2001. nyár. pp. 177-186. Uő: Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozása és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén. In: ÓDOR Balázs – XERAVITS Géza (szerk.): *Horizont*. L'Harmattan Kiadó. Budapest – Pápa, 2005.; Uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. Peter Lang Verlag. New York – Wien – Berlin – Oxford – Frankfurt am Main – Bern – Bruxelles, 2006. (a továbbiakban: Kovács 2006).

⁷⁶ KOVÁCS Ábrahám: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn, *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*. 21. évf. 1. sz. (2014. június) pp. 51-71.

⁷⁷ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*. Kocsi Sándor nyomdája. Pest, 1870. (a továbbiakban: Reformegylet) pp. 12-13.

⁷⁸ A Protestáns Theológiai Könyvtár sorozatában megjelent külföldi művek fordításai egyértelműen a történetkritikai iskola erős magyarországi hatásáról tanúskodnak, ami minden bizonnyal Ballagi befolyásának köszönhető.

⁷⁹ A főszerkesztőben a továbbiakban: PEIL. CZEGLE Imre: A református egyház időszaki sajtója. *Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Czegle) p. 243. 246.; CSEH Gizella – MÉSZÁROS Borbála: A Budapest mai területén megjelenő református és közös protestáns időszaki sajtó jegyzéke (1818-2004). *Reformátusok Budapesten 2*. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. Budapest, 2006. (a továbbiakban: Cseh – Mészáros) p. 1278. 145. ssz.

⁸⁰ Czegle p. 246.; Cseh – Mészáros p. 1280. 150. ssz.

Egyházi Reformban (1871-74)⁸¹ és ennek utódában, az Egyházi Szemlében (1874-76)⁸² jelentek meg írásai, valamint néhány hosszabb tanulmánya önálló füzetként lett kinyomtatva. Érdeemes megjegyezni, hogy a PEIL-ben 1872-től kezdve lényegében nem közöl cikkeket, csupán elvétve egy-egy tudósítás, meghívó vagy beszámoló jelenik meg a neve alatt. Bár az Egyházi Reformban illetve az Egyházi Szemlében továbbra is publikál egészen a lap megszűnéséig, teológiai irodalmi munkássága ettől kezdve nagy mértékben csökken. Az Egyházi Szemlében már javarészt egyházpolitikai töltetű írásai jelennek meg, polémiája is jól érzékelhető módon személyeskedésbe hajlik és ironikus hang jellemzi.⁸³ Nem lehet pontosan meghatározni, hogy minek tulajdonítható ez a drasztikus visszahúzóds, feltételezhető, hogy részben a Protestáns Egyletben betöltött titkári pozícióval járó teendő; az évkönyvek, a Keresztyén Család című néplap⁸⁴ és a Protestáns Teológiai Könyvtár szerkesztése; részben pedig a debreceni újortodoxia térnyerése játszott meghatározó szerepet benne. A hátrahagyott önéletrajza⁸⁵ alapján készített és a Budapesti Hírlapban a nekrológiájával egyszerre megjelent pályaismertetés szerint a debrecenieknek Tisza Kálmánnal való szövetkezése és ez utóbbi kormányra jutása következtében úgy érezte, hogy munkája hiábavalóvá vált.⁸⁶ Ugyanez a cikk megerősíti, hogy „tanársága első tíz évében” jelentek meg munkái különféle szaklapokban,⁸⁷ vagyis az 1865-75 közötti évek voltak az igazán termékenyek teológiai jellegű cikkeinek, tanulmányainak számát tekintve. Egyházjogi és gyakorlati teológiai tanári munkájának eredménye a „Protestans Theologiai Könyvtár” sorozatban megjelent két kötetes Egyházjogtan⁸⁸, a posztumusz megjelent Homiletika,⁸⁹ és a diákok által lejegyzett és kéziratban

⁸¹ WARGA Lajos: *A keresztyén egyház történelme III. A reformáció utáni korszak*. Sárospatak, 1908. (a továbbiakban: WARGA) p. 420.; Czeglé p. 246.; Cseh – Mészáros p. 1246. 38. ssz.

⁸² Czeglé p. 246.; Cseh – Mészáros p. 1246. 39. ssz.

⁸³ Lásd pl. KERESZTURI Sándor: A pánszlávok és Debrecen. *Egyházi Szemle* 5. évf. 21. sz. (1875. október 17.) pp. 345-348. (Kereszturi Sándor Kovács Albert egyik álneve volt)

⁸⁴ Czeglé p. 246.; Cseh – Mészáros p. 1261. 88. ssz.

⁸⁵ Nevezett önéletrajz mára valószínűleg elveszett, a kutatás során nem sikerült rábukkanni és beazonosítani.

⁸⁶ KA-BH p. 2. Tisza Kálmán 1875. október 20-tól töltötte be a miniszterelnöki tisztséget a Szabadelvű Párt vezéréneként. Időrendi áttekintés. In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Időrend 1979) p. 1526.

⁸⁷ KA-BH. p. 3.

⁸⁸ KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protestans egyház jogi viszonyaira 1-2*. Protestans Theologiai Könyvtár 10. Budapest, 1878. (a továbbiakban: Egyházjogtan)

⁸⁹ KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky V. Budapest, 1904. (a továbbiakban: Homiletika) A könyv hatása jól kimutatható Ravasz László hasonló tárgyú művében is. A témához l. KULCSÁR Árpád: *Mesterek és tanítványok. Kovács Albert hatása a kolozsvári homiletika-oktatásra a 20. század elején*. Kézirat. 2020. Előadásként elhangzott a 7. Teológiatörténeti Műhelykonferencián, Debrecenben, 2020. november 13-án. (a továbbiakban: Kulcsár)

fennmaradt egyetemi jegyzetei: Gyakorlati teológia,⁹⁰ Homiletika,⁹¹ Katechetika,⁹² Lyturgica,⁹³ Cura pastoralis.⁹⁴ Életének e szakaszáról, különösen a Török Pálhoz fűződő meghitt barátságáról a „Visszaemlékezéseim”⁹⁵ első felében rögzíti emlékeit.

2.6. Egyházi közéleti tevékenysége

Gyermekkori élményei és liberális teológiai beállítottsága Kovács Albertet elkötelezték az egyházi hit- és közélet felélénkítése, megújítása mellett. Azonban nemcsak őt foglalkoztatták ilyen törekvések, a liberális teológia más hívei is hasonlóan gondolkodtak és cselekvési lehetőségekre vártak. A kiegyezés nemcsak politikai, hanem egyházi szinten is szabadságot hozott. A forradalom alatt megszűnt, majd 1858-ban újraindított folyóirat, a PEIL a protestáns egyházi és iskolai ügyeknek a szószólója lett. Főszerkesztője, Ballagi Mór a liberális teológiai irányt követte, igyekezett a fiatal generációnak hasonló gondolkodású tagjait „maga köré gyűjteni.” Két évvel a kiegyezés után a PEILnek egy melléklét indította útjára Protestáns Tudományos Szemle címen, amely még intenzívebb munkát folytatott a liberális eszme terjesztése és a hasonló elveket vallók összetartása érdekében. A kiadvány főmunkatársa Kovács Albert lett, a benne megjelent cikkeket pedig Ballagi vezetésével főleg az új generáció tagjai jegyezték (Kovács Albert, Kovács Ödön, Makkai Domokos, Szeremlei Sámuel). Weber Samu 1870-ben egy írásában kifejti,⁹⁶ hogy kívánatosnak tartja a magyarországi protestánsok együttműködését a német Protestantenverein de különösen a Schweizerischer Verein für freies Christentum mintájára, az egyházi reformok megvalósítása végett. A végső cél a vallás elméleti és gyakorlati területeinek (a dogmák és az istentisztelet) a korszerűsítése, hogy az „igaz és örökké való”⁹⁷ lényegét a 19. század embere számára is elfogadható módon jeleníthessék meg. A javaslat eredményeként egyre több hasonló témájú cikk jelent meg a PEIL-ben. A folyamatot Kovács Albert önállóan kiadott füzeté tetőzte be, amely az „Alapítsunk egyházi reformegyletet!”

⁹⁰ KOVÁCS Albert: *Gyakorlati teológia*. Kézirat. Budapest, 1901. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.0.1284.

⁹¹ KOVÁCS Albert: *Homiletika*. Kézirat. Budapest, 1887. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798. E két jegyzet – melyek közül az első valószínűleg szintén a „Homiletika” egy változata – képezheti az alapját a posztumusz megjelent Homiletikának. A teológiai jegyzetek és a könyv összehasonlítása célzott kutatás keretében történhet meg.

⁹² KOVÁCS Albert: *Katechetika*. Kézirat. Budapest, 1888. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.

⁹³ KOVÁCS Albert: *Lyturgica*. Kézirat. Budapest, 1887. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.

⁹⁴ KOVÁCS Albert: *Cura pastoralis*. Kézirat. Budapest, 1887. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.

⁹⁵ KOVÁCS Albert: *Visszaemlékezéseim*. Kézirat. Budapest, 1900. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.814. (a továbbiakban: *Visszaemlékezéseim*)

⁹⁶ WEBER Samu: Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 13. évf. 39. sz. (1870.) pp. 1223-1225.

⁹⁷ Uo. p. 1224.

címet viselte. Egy év múlva, 1871. október 3-4-én Budapesten az egylet megtartotta alakuló közgyűlését,⁹⁸ melynek során Kovács az egylet titkárává lett megválasztva. E minőségben az egylet egész fennállása alatt ő maga végezte a közgyűlések és választmányi gyűlések jegyzőkönyveinek vezetését.⁹⁹ Két püspök, Kun Bertalan (Tiszáninnen) és Török Pál (Dunamellék) üdvözölték a kezdeményezést.¹⁰⁰ A radikális liberális eszmeiséget elutasító debreceni újortodoxia képviselőinek a részéről viszont csaknem folyamatos támadások érték az egyletet és annak vezetőit id. Révész Imre nagytemplomi lelkész majd később Balogh Ferenc teológiai tanár vezetésével.¹⁰¹ Ennek következtében az 1870-es évek második felétől kezdve már csak a könyvkiadásra korlátozódott az egyleti munka. 1882-ben jön ki a nyomdából a Kovács Albert által szerkesztett és az egylet által kiadott Protestáns Theologiai Könyvtár utolsó kötete.¹⁰² Bár gyakorlati tevékenységet már nem folytatott, papíron még mintegy 8 évig létezett az egylet: a Protestáns Irodalmi Társaság megalakulásáig (ami végül 1889-ben következett be, és amit „utódjuknak” tartottak) nem akarták azt feloszlatni.¹⁰³ A hivatalos feloszlatást kimondó utolsó közgyűlés 1890. június 15-én ült össze.¹⁰⁴

Az alapszabályoknak megfelelően a liberális világszemlélet mentén szerveződött egylet, céljai között egyebek mellett a közművelődés kiemelt helyen szerepelt. A gyakorlatban ez egy hetilap, a széles néprétegeknek szánt Keresztyén Család alapításában valósult meg, melynek szerkesztői Farkas József és Kovács Albert lettek. Bíró-Bucsay-Tóth-Varga megállapítása szerint ezzel lényegében a magyar protestáns egyházak történetében első alkalommal lett felkarolva a népies vallásos kiadványok terjesztése.¹⁰⁵ A kezdeményezés azonban nem ért el

⁹⁸ Az 1871. október 3-iki alakító közgyűlés naplója. KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. Pest, 1871. pp. 5-96.; Warga p. 419.; ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus története II. Historia Incognita I/9. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.* (a továbbiakban: Zoványi 2004) p. 279.

⁹⁹ A közgyűlések valamint a választmányi gyűlések jegyzőkönyveinek kézirat a Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond C. iratsomójában található.

¹⁰⁰ Warga p. 420.; Pruzsinszky p. 297.; Zoványi 2004 p. 279.

¹⁰¹ Warga p. 420.; Pruzsinszky p. 298.; BUCSAY Mihály: A belső egyházi élet rövid áttekintése 1867 és 1918 között. Kritikai hangok és új kezdeményezések. *Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978.* Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. p. 200.; BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945.* Gondolat Kiadó. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Bucsay 1985) p. 220.

¹⁰² A sorozatban megjelent műveket l. a Függelékben.

¹⁰³ KOVÁCS Albert: Meghívó a „magyarországi protestáns egylet” választmányi gyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 15. sz. (1890) p. 475.

¹⁰⁴ [A Magyarországi Protestáns Egylet]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 25. sz. (1890) pp. 805-806.

¹⁰⁵ Valószínűleg Pruzsinszky p. 298. alapján állítja ezt BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története.* Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája. Sárospatak, 1995. (a továbbiakban: BBTV) p. 377. Ezzel szemben Kovács Ábrahám a Brit és Külföldi Bibliatársulat 1811-től kezdődő magyarországi munkájához köti az ilyen jellegű művek terjesztését is. KOVÁCS Ábrahám: *Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei Magyarországon: 1811-1851.* A budai Habsburg-udvar, a pesti reformátusok és zsidók, és az angol evangélikalizmus együttműködése I. *Református Egyház.* 59. évf. 2. sz. (2009. február) pp. 37-41. Uő: *Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei Magyarországon: 1811-1851.* A budai Habsburg-udvar, a pesti reformátusok és zsidók, és az angol evangélikalizmus együttműködése II. *Református Egyház.* 59. évf. 3. sz. (2009. március) pp. 63-67.

átütő sikert: mintegy két évi megjelenés után érdektelenség miatt az egylet kénytelen volt a lap kiadását megszüntetni.¹⁰⁶ Ezzel egyidejűleg azonban megindult a fent említett Protestáns Theologiai Könyvtár, melynek szerkesztésére ismét Kovács Albertet kapott megbízatást.¹⁰⁷ A sorozatban 9 év alatt (1874–1883 között) összesen 17 kötet jelent meg.¹⁰⁸ A kiadott könyvek között kisebb részben fordítások, nagyobb részben eredeti magyar művek szerepeltek,¹⁰⁹ és ez azt bizonyítja, hogy a sorozattal sikerült a magyar protestáns tudományos kutatást előmozdítani.

A Protestáns Egyletben végzett munkája mellett Kovács Albert egyházi közéleti tevékenysége kiterjedt a konventi és zsinati munkára is. Amikor az 1870-es évek második felében a Török Pál püspök, báró Vay Miklós főgondnok, Ballagi Mór és Nagy Péter által kezdeményezett konventi mozgalom¹¹⁰ új lendületet kapott, Kovács Albert fokozott tevékenységet fejtett ki¹¹¹ annak érdekében, hogy az országban levő öt református egyházkerület egy nemzeti egyházzá egyesüljön és egységes szervezettel, közös törvényhozó szervvel, valamint egy közös pénzalappal, ún. „domesztikával” rendelkezzen. Kovács munkájának köszönhetően készült el a konvent szervezeti javaslata és a domesztika tervezete, de Révész Imre és Tisza Kálmán javaslatára a Tiszántúli Református Egyházkerület mindkettőt elvetette.¹¹² Ez a kudarc is nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy hamarosan a politika felé forduljon.¹¹³ Ennek ellenére az egyházi közéleti tevékenységgel sem hagyott fel teljes mértékben, hiszen a közalap létrehozásában a debreceni zsinaton (1881-82), majd pedig a működésében is fontos szerepet töltött be. A budapesti zsinaton (1891-93) az 1848 évi XX. törvénycikk alkalmazását sürgette, amely az egyházak állami segélyezését is kimondta, és

¹⁰⁶ *A magyarországi protestansegylet választmánya 1873. nov. 10^{én} tartott gyűlésének jegyzőkönyve*. 3. napirendi pont. Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond. C. iratcsomó pp. 27-28. Ez a tény jól mutatja, hogy a liberális protestáns elit nem tudta elérni a tömegeket. Ezt majd csak a Szabó Aladár-féle, 1883-tól működő belmissziós egyletek munkája fogja megtenni, de az ő erőfeszítéseik is csak az 1910-es évektől kezdenek beérni. Vö. Kovács 2006.

¹⁰⁷ *A magyarországi protestansegylet választmánya 1873. nov. 10^{én} tartott gyűlésének jegyzőkönyve*. 2. napirendi pont. Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond. C. iratcsomó p. 26.

¹⁰⁸ Zoványi 2004 p. 280.; Szinnyei KA p. 1190. tévesen 18 kötetről tud.

¹⁰⁹ Az „eredeti” szót itt nem az „önálló munka” értelemben, hanem a „fordítás” ellentétéként használjuk.

¹¹⁰ A konvent „a magyar református egyházat egyetemesen érdeklő ügyek elintézésére hivatott testület,” amelynek „egészen a debreceni zsinatig nem volt törvényes alapja és egyöntetűen gyakorolt hatásköre, habár voltaképpen minden egyes konvent élt több-kevesebb intézkedési joggal.” (ZOVÁNYI Jenő: Konvent. In: *Uő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1977. p. 335.

¹¹¹ Szente p. 15.

¹¹² SZÓTS Farkas: Kovács Albert. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 6. sz. (1904. február 7.) (a továbbiakban: Szóts 1904) pp. 81-82. A tiszántúli egyházkerület már 1867-ben a pesti konventen elvetette az egységes egyházigazgatás gondolatát, mivel félt, hogy kisebbségbe szorul a többi egyházkerülettel szemben. Hat évvel később, 1873-ban immár az újortodox-liberális ellentét is minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy a Kovács Albert által készített konvent és a domesztika jogszabály-tervezetet a debreceniek elutasították. Vö. Bucsay p. 214.

¹¹³ Uo. p. 82.

amely által a kis gyülekezetek anyagi helyzete illetve lelkészeiknek javadalmazása rendeződött volna, de eredmény nélkül. Az egyetemes konvent üléseinek is állandó résztvevője volt.¹¹⁴

A dunamelléki egyházkerület életében is cselekvő módon volt jelen. Török Pál püspök halála után az 1884-es püspökválasztáson a liberális teológus Baksay Sándor¹¹⁵ mellett foglalt állást, miközben a liberális teológusok nagy része – köztük Kovács mentora, Ballagi Mór is – Szász Károlyt,¹¹⁶ a mérsékelt liberálist preferálták. A harmadik jelölt az ortodox Filó Lajos¹¹⁷ volt. A PEIL hasábjain megjelent beszámoló szerint az egyházkerületi közgyűlés után Baksay és Filó hívei kölcsönösen biztosították saját és társaik jelöltjét a pártfogásukról.¹¹⁸ A Budapesti Hírlap cikkírója viszont azt is tudni véli, hogy Szász pártjának értekezletén elhatározták, hogy ha jelöltjük visszalépne, Filót fogják támogatni.¹¹⁹ A két tudósítás ilyenformán egy érthetetlen felállást mutat (hogy ti. a radikálisan liberális Ballagi Mór az ortodox beállítottságú Filó Lajost támogassa a liberális irányt képviselő Baksay Sándorral szemben) A kutatásson sem az nem volt meghatározható, hogy a napilapban közöltek mennyire felelnek meg a valóságnak, sem pedig az, hogy Kovács Albert miért fordult szembe fegyvertársaival a püspökválasztás kapcsán. Ez utóbbit részben magyarázhatja Baksayhoz fűződő barátsága.¹²⁰ Az indoktól függetlenül azonban azt is észrevehetjük, hogy nem sokat tévedett, mivel Szász után valóban Baksay Sándor is püspökké lesz választva (1904-ben). A püspökválasztást követő időszakban Kovács Albert különféle választások kapcsán több alkalommal helyet kap a szavazatszámoló bizottságban,¹²¹ majd 1888-ban egyházkerületi tanácsbíróvá is megválasztják.¹²²

¹¹⁴ Szente p. 16.; Szóts 1904 p. 82.

¹¹⁵ Baksay Sándor (1832-1915) kunszentmiklósi lelkipásztor, solti esperes, későbbi püspök.

¹¹⁶ Szász Károly (1829-1905) Baksay elődje, mint kunszentmiklósi lelkész, solti esperes és dunamelléki püspök. 1865-től országgyűlési képviselő, azután minisztériumi osztálytanácsos majd tanácsos.

¹¹⁷ Filó Lajos (1828-1905) nagykőrösi lelkész, egyházkerületi főjegyző, Ballagi ellenfele a „feltámadás-vitában”.

¹¹⁸ A dunamelléki ref. egyházkerület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 49. sz. (1883. december 9.) pp. 1588-1589.

¹¹⁹ Egy protestans: A dunamelléki ref. szuperintendencia. *Budapesti Hírlap*. 3. évf. 342. sz. (1883. december 13.) p. 2.

¹²⁰ Kovács Albert 1838-1904. *Vasárnapi Ujság* 51. évf. 7. sz. (1904. február 14.) (a továbbiakban: KA-VU) p. 109.

¹²¹ [A dunamelléki református egyházkerületben] *Budapesti Hírlap*. 5. évf. 59. sz. (1885. március 1.) p. 3.; A dunamelléki ref. egyház közgyűlése. *Budapesti Hírlap*. 5. évf. 290. sz. (1885. október 22.) p. 7.

¹²² Református egyházkerületi közgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 8. évf. 146. sz. (1888. május 27.) p. 3.; A dunamelléki egyházkerület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 31. évf. 23. sz. (1888. június 3.) p. 718.

2.7. Politikai pályája

Az egyházi életben elszenvedett és fent említett támadások és kudarcok hatására Kovács Albert a politika felé fordul és amit korábban csak óhajtásként írt le, hogy ti. képviselő legyen, az 1881-ben bekövetkezett: a marosvásárhely-vidéki kerület szavazóinak bizalma folytán bekerül a parlamentbe, ahol 1896-ig szolgálja a hazát.¹²³ A képviselőházban a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott, majd az ebből kinövő Nemzeti Párt alelnöke lesz; Apponyi Alberttel mély baráti viszonyt ápol.¹²⁴ 1892-ben egy párttársa, Désy Zoltán lépett fel ellenében a marosvásárhelyi kerületben, és nagy szótöbbséggel győzött is.¹²⁵ Így a kovásznai kerület képviselője lesz.¹²⁶ Az 1896-os választásokon elszenvedett vereségek miatt visszavonul az aktív politizálástól, bár később is szóba kerül képviselőjelöltsége.¹²⁷ Politikai szemléletét és hatását értékelve, élete vége fele a Budapesti Hírlap cikkírója „a magyar birodalmi politika eszméjének tudományos alapokon való megalapítójának” nevezi.¹²⁸

Képviselői pályafutása alatt különösen a közoktatásügyi bizottság tagjaként¹²⁹ végzett szerteágazó munkája jelentős. Az 1883. évi középiskolai törvény kapcsán az egyház és az állam jogai és kötelességei egyensúlyának kialakítására törekszik. Célja, hogy a felekezeti autonómia ne sérüljön.¹³⁰ Ugyancsak jelentős szerepet vállalt az országos tanári nyugdíjintézet¹³¹ és a tanítói fizetést kiegészítő törvény¹³² létrejöttében és megszövegezésében.¹³³ Ezen a területen végzett munkájáért rendkívüli elismerést kapott az érintettektől: tanári küldöttségek táviratban,

¹²³ HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1886. Képviselőház*. Athenaeum Rt. Budapest, 1886. p. 96.; STURM Albert (szerk.): *Új Országgyűlési Almanach 1887-1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Ifj. Nagel Ottó bizománya. Budapest, 1888. p. 249.

¹²⁴ Apponyi emlékirataiban „egyik legbensőbb hívem”-nek nevezi Kovács Albertet, és „személyes ragaszkodását és hűségét” méltatja. APPONYI Albert: *Emlékirataim*. Helikon Kiadó. Budapest, 2016. pp. 226. 238-239. Horánszky Nándorhoz írott levelében pedig így fogalmaz: „... kívüléd alig van ember a kinek barátságában és hűségében annyira bízom, mint az övében [ti. a Kovács Albertében]...” Apponyi Albert levele Horánszky Nándorhoz. Éberhard, 1895. szeptember 15. In: ANKA László (szerk.): *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló. Budapest, 2016.. p. 142.

¹²⁵ STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1892-1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1892. (a továbbiakban: Sturm 1892) p. 211.

¹²⁶ Uo. p. 258.

¹²⁷ [Kézdivásárhely és Abrudbánya.] *Pesti Napló*. 53. évf. 90. sz. (1902. április 2.) p. 2.

¹²⁸ [Kovács Albert képviselőjelölt.] *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.

¹²⁹ [A képviselőház bizottságai]. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 273. sz. (1887. október 4.) p. 2.; [A képviselőház]. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 277. sz. (1887. október 8.) p. 2.; KA-BH p. 2.; Kovács Albert mint kulturpolitikus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 48. évf. 9. sz. (1905. február 26.) p. 132.; Körösi p. 132.

¹³⁰ A középoktatás hadjárata. *Budapesti Hírlap*. 3. évf. 65. sz. (1883. március 6.) p. 1.

¹³¹ Országgyűlés. I. A képviselőházból. *Budapesti Hírlap*. 5. évf. 71. sz. melléklet (1885. március 13.) p. 2.

¹³² Országgyűlés. I. A képviselőházból. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 47. sz. melléklet (1884. február 17.) p. 2.

¹³³ KA-VU p. 109.; FINÁ CZY Ernő – KORNIS Gyula – KEMÉNY Ferenc (szerk.): *Pedagógiai Lexikon 2*. Budapest, 1936. pp. 105-106.

sőt személyesen is köszönetet mondtak érte.¹³⁴ Aktív szerepet vállalt a bizottságnak az oktatásügy legtávolabbi területére kiterjedő munkájában is.¹³⁵ Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy odaállt a „közpapok mozgalma” néven 1889-ben indult megmozdulás mellé,¹³⁶ amely a kis gyülekezetek lelkészeinek elkeserítő anyagi helyzetét volt hivatott megoldani. Kovács működésének következtében – habár elég nagy késéssel – 1898-ban lett elfogadva a kongrua törvény,¹³⁷ ami a lelkészek fizetésének állami támogatását tette lehetővé. A parlament képviselőházában végzett munkája mellett, majd az aktív politikai élettől visszavonulva is politikai témájú írásokat publikált a Pesti Naplóban, a Reformban és a Budapesti Hírlapban.¹³⁸ Ennek az időszaknak az élményeit, mindenekelőtt az Apponyi Albert személyéhez kapcsolódóakat a „Visszaemlékezéseim” című írása¹³⁹ második felében vetette papírra.

Az elismerést inkább nélkülöző egyházi, és viszonylag sikeresnek mondható politikai pályáját azonban nem lehet elválasztani magánéletétől, amely külső, fizikai vonalon is, de belső, lelki téren is keretként szolgált szerteágazó és sokrétű munkájához.

2.8. Családi élete

Ahogy a kortárs teológusokéről, úgy Kovács Albert magánéletéről is általában hallgatnak a források. Egyedül a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban Szóts Farkas tollából származó nekrológ vet egy keskeny fénysugarat Kovács magánéletére, amikor megemlíti, hogy háromszor nősült,¹⁴⁰ azonban Szóts sem említi a házasságkötéseknek legalább a megközelítő időpontját és a házastársak nevét.

Első házasságáról a következőket tudhatjuk meg. A Pesti Napló egy 1871-es rövidhírben közli anyósának és kisgyermekének két nap leforgása alatt történt halálát:

¹³⁴ Napihírek. (Udvari és személyi hírek). *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 95. sz. (1889. április 6.) p. 5. A tanítók nyugdíja. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 137. sz. (1889. május 19.) p. 2.

¹³⁵ Országgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 71. sz. melléklet (1889. március 12.) p. 9.; Népoktatásunk. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 87. sz. (1889. március 29.) p. 2.; A közoktatás ügye. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 89. sz. (1889. március 31.) p. 2.; A tanítók nyugdíjintézete. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 92. sz. (1889. április 3.) p. 2.; [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 95. sz. (1889. április 6.) p. 3.

¹³⁶ BUCSAY Mihály: Evangélizáció és diakónia. Belmissziói és egyháztársadalmi egyesületek. *Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 230-231.

¹³⁷ Bucsay 1955/2005. pp. 50-92. p. 57.

¹³⁸ KA-BH p. 3.; KA-VU p. 109.

¹³⁹ Visszaemlékezéseim.

¹⁴⁰ Szóts 1904 p. 82.

„Kovács Albert ref. theologiai tanár s a prot. hittani irodalom egyik jeles bajnokát, közelebbről sulyos családi csapások érték. Három nap előtt anyósát temette el, s tegnap, hétfőn, egyetlen gyermekét tette sirba.”¹⁴¹

Ezt a tragikus eseményt hamarosan egy újabb követi: gyermeke és anyósa után feleségét is eltemeti.¹⁴² Érdekes módon e gyász esetekről a PEIL – melynek tulajdonosa és felelős szerkesztője Kovács mentora, Ballagi Mór, maga Kovács pedig munkatársa – semmilyen módon meg nem emlékezik. Kovács első feleségéről jelenleg nem rendelkezünk további adatokkal.¹⁴³

Az első és második házassága közötti időszakra esik Kovács egy hosszabb ideig tartó „kalandja”. A Ráday Levéltár C/48-as fondjának iratai között található keresztlevél,¹⁴⁴ valamint egy 1894-ből származó közjegyzői okirat¹⁴⁵ tanúsága szerint Kovács Albertnek házasságon kívül is született két gyermeke: Ferenc és Béla. A gyermekek anyja Molnár Mária római katolikus vallású hajadon volt. Ferencről a kutatás jelen fázisában igen kevés adattal rendelkezünk. Születésének pontos időpontja ismeretlen. Feltételezhető, hogy 1874 körül született. Szépreményű életpályájáról csupán a korai tragikus halála kapcsán megjelent újsághírekből értesülünk:

„Kovács Ferenc ötödéves orvosnövendék, Kovács Albert, a nemzeti párt volt alelnökének fia ma meghalt. Az élte kora tavaszán elhunyt ifju egyike volt a legtehetségesebb orvosnövendékeknek. Szorgalma jutalmául a közoktatásügyi minisztérium a Ferenc császár ösztöndíjjal tüntette ki. A fiatal orvosnövendék nagy célt tűzött maga elé. A tüdővésztes betegeken akart könnyíteni. Addig kísérletezett a tüdővésztesek köpeteivel, míg a veszedelmes kór belopózott tüdejébe és a tehetséges ifjut megölte.”¹⁴⁶

Béla 1881. július 29-én született és augusztus 18-án lett megkeresztelve a budapest-józsefvárosi római katolikus templomban. A keresztelés 1464-es szám alatt lett bejegyezve a plébánia keresztelési anyakönyvébe. Gyermekkoráról – a már megnevezett örökbefogadási szerződésen kívül – nem rendelkezünk adatokkal. Életének későbbi szakaszáról egy belügyminisztériumi okirat alapján¹⁴⁷ megtudjuk, hogy Nyitra megyében, Nagysándor

¹⁴¹ Különfélék. (Kovács Albert). *Pesti Napló*. 22. évf. 54. sz. (1871. március 7.) esti kiadás. p. 2.

¹⁴² Helyi hírek. (Halálozások). *Pesti Napló*. 22. évf. 116. sz. (1871. május 20.) p. 2.

¹⁴³ Az erre vonatkozó további források beazonosítása és feldolgozása a jövőbeli kutatás feladata lesz.

¹⁴⁴ *Keresztlevél*. Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond.

¹⁴⁵ *Örökbefogadási szerződés*. Budapest Főváros Levéltára. Jelzet: HU BFL - VII.173.a - 1894 - 2521

¹⁴⁶ (Gyászrovat.) *Budapesti Hirlap*. 18. évf. 243. sz. (1898. szeptember 3.) p. 6.; L. még: Gyászrovat. *Pesti Napló*. 49. évf. 243. sz. (1898. szeptember 3.) p. 8.; (Gyászrovat.) *Budapesti Hirlap*. 18. évf. 246. sz. (1898. szeptember 6.) p. 7.

¹⁴⁷ *Kovács Béla kérelme anyakönyvi kiigazítás iránt*. Okirat száma: 96.172/1918-XVI.fő.B.M. Az okirat hivatalos másolatát a Ráday Levéltár C/48-as fondja őrzi.

településen lakott, 1905-ben Tornóczon megnősült, majd ugyanabban az évben ill. 1907-ben egy-egy gyermeke is született. Béla fia keresztlevelét Kovács Albert egy lezárt borítékban őrizte, melynek felirata:

„Ezt a kis csomagot Ő Felsége Ferenc József király életében még felbontani sem szabad. Azutánra a benne lévő iratoknak kinyomatási jogát egyedül és kizárólag a feleségemre ruházom. Itélje meg bölcsen mikor lesz a kinyomatásnak alkalmas ideje, esetleg kérdezze meg az én fíu testvéreim és az ő fíu testvérei véleményét is. Lezártam 1903. január 5-én Kovács Albert.”¹⁴⁸

Az a tény, hogy a levéltári forrásokon kívül más források alig említik ezt a két gyermeket, valamint, hogy maga Kovács Albert a Béla fiáról szóló okiratokat egy lezárt borítékban őrizte, arról árulkodik, hogy nem volt büszke házasságon kívüli kapcsolatára, és legszűkebb családján kívül nem szívesen bízta másra e titkot. Ugyanakkor az örökbefogadás ténye, illetve Ferenc felfelé ívelő pályája arról árulkodik, hogy a ballépés ellenére szerette gyermekeit és a körülményekhez képest igyekezett apai szerepét betölteni, őket mindenben segíteni.

Kovács Albert második felesége Sulucz Ida volt, akit 1883. január végén jegyzett el,¹⁴⁹ és április 8-án kötött vele házasságot Békésen.¹⁵⁰ Együttlétük viharos időszakot jelentett Kovács Albert életében, amelyet az állandósult kölcsönös szóbeli inzultusok, veszekedések, sőt tettelegességek és verekedések is jellemeztek. A válóper iránti kérelmet 1886. május 21-én adta be Kovács Albert és 1888. május 29-én hozatott benne ítélet, mely szerint a

„házassági kötelék kölcsönösen engesztelhetlen gyűlölet alapján feloldatik.”¹⁵¹

A házasságból egy fiúgyermek (Albert) született, aki azonban még a válás kimondása előtt el is hunyt.¹⁵²

A harmadik házasság hozta meg Kovács Albert számára a rég várt boldogságot. Felesége Kőrösi Gizella, Kőrösi Henrik középiskolai tanár és tanfelügyelő testvére lett,¹⁵³ aki

¹⁴⁸ Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond.

¹⁴⁹ Hymen. *Budapesti Hirlap*. 3. évf. 32. sz. (1883. február 1.) p. 3.

¹⁵⁰ *Házassági bontóper*. Budapest Főváros Levéltára. Jelzet: HU BFL - VII.2.c - 1886 - V.0065 p. 1.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Uo. p. 4.

¹⁵³ Apróságok dr. Baksay Sándor életéből. Baksay Sándor levele Kovács Albert budapesti theol. tanárhoz. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 58. évf. 35. sz. (1915. augusztus 29.) p. 412. * lábjegyzet.

három leánygyermekkel – Ilona, Erzsébet és Margit¹⁵⁴ – ajándékozta meg őt. Szóts Farkas szavai szerint

„széplelkű nejeének s három kis leányának társaságában egészen megifjodott.”¹⁵⁵

Nem örülhetett azonban sokáig szerető családjának: néhány év betegeskedés után, hat heti szenvedést követően 1904. február 4-én elhunyt.¹⁵⁶ Temetésére február 6-án került sor a kerepesi úti temetőben.¹⁵⁷ Nekrológiát Szóts Farkas írta meg tömörebben a Vasárnapi Újságban¹⁵⁸ és részletesebben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban,¹⁵⁹ a Budapesti Hírlap pedig két írásban is emléket állított neki.¹⁶⁰ Tanártársai adakozásra szólították fel volt tanítványait és tisztelőit, egyrészt hogy síremléket készítsenek neki, másrészt, hogy vagyontalanul maradt özvegye és három kiskorú leánya anyagi helyzetén javítsanak.¹⁶¹ A felhívás eredményeképp összegyűlt 3551 korona 72 fillér, melyből a Homiletika kiadását és a sírkő felállítását fedezték,¹⁶² valamint az özvegy rendelkezése szerint egy, az elhunyt nevét viselő alapítványt hoztak létre a budapesti református teológiai akadémián.¹⁶³

Kovács Albert családjának további sorsáról nagyon kevés adattal rendelkezünk. Özvegye 1943. augusztus 5-én Pestszentimrén kelt és Ravasz László püspöknek címzett levelében¹⁶⁴ örömét fejezi ki a fölött, hogy néhai férje „megemlékezéseit”¹⁶⁵ a Ráday Könyvtárban helyezték el és őrizték meg. Ugyanez a levél Kovács Bélát is említi, mint akihez az özvegy tudta nélkül került az említett kézirat, és a későbbiekben letagadta, hogy nála lett volna, illetve mint aki most visszakéri azt a püspöktől. E néhány sor egyfelől azt sugallja, hogy Kovács Albert özvegye és leányai, illetve házasságon kívül született fia, Béla között – bár tudtak egymásról és valamilyen szinten tartották is a kapcsolatot egymással – nem volt felhőtlen a viszony. Másfelől pedig azt is nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy Kovács Béla – minden

¹⁵⁴ Pálmay 1900 p. 143. csak két gyermekről, Ilonáról és Erzsébetről tud, Szóts 1904 p. 82. viszont – név nélkül – három kiskorú leányt említ. A Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond iratai között pedig egy 1957-ből és két 1971-ből való irat dr. Széky Endréné dr. Kovács Margit néven nevezi Kovács Albert egyik leányát és autobiográfiai írásainak tulajdonosát.

¹⁵⁵ Uo. p. 83.

¹⁵⁶ Halálozás. *Magyar Nemzet*. 23. évf. 32. sz. (1904. február 6.) p. 4.

¹⁵⁷ KA-VU p. 109.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Szóts 1904 pp. 81-83.

¹⁶⁰ Kovács Albert. 1838-1904. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 36. sz. (1904. február 5.) pp. 1-2.; KA-BH pp. 1-3.

¹⁶¹ Emléket Kovács Albertnek! *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 8. sz. (1904. február 21.) pp. 113-114.; Emléket Kovács Albertnek! *Sárospataki Lapok*. 23. évf. 11. sz. (1904. március 14.) pp. 287-288.

¹⁶² A fekete svéd gránit síremléket Gerenday Antal és Fia készítette, felavatása 1906. június 10-én délben történt meg. Kovács Albert síremlékének felavatása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49. évf. 25. sz. (1906. június 17.) pp. 392-393.

¹⁶³ Uo.; HAMAR István: Nyilvános elszámolás a Kovács Albert síremlékére és árvái részére befolyt adományokról. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49. évf. 33. sz. (1906. augusztus 12.) p. 519.

¹⁶⁴ Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond.

¹⁶⁵ Nyilván „Visszamlékezéseim”-ről van szó.

bizonytal születésének körülményei miatt – szinte „megfosztva” érezte magát apjától – 22 éves, amikor apja meghal – és apja örökségétől,¹⁶⁶ ezért folyamodott még idősebb korban is akár hazugsághoz is, hogy édesapjának legalább egy írása az ő birtokában maradjon.

Harmadik házasságából született gyermekei közül a kutatás során egyedül Margitról sikerült némi információt feltárni: a Ráday Levéltár C/48-as fondjában található egy kéziratos jegyzet 1957-ből, amely dr. Széky Endréné dr. Kovács [sic!] Margit örököséül Dr. Kubik Istvánt nevezi meg.¹⁶⁷ Egy 1971. március 8-án kelt elismervény szerint pedig Dr. Széky Endre nyugalmazott református lelkész – felesége, szül. Kovács Margit dr. ugyanazon napi keltezésű, saját kezű meghatalmazása alapján – meghatározatlan időre kikérte a levéltárból Kovács Albert két autobiográfiai írását, a „Emlékirataim”-at¹⁶⁸ és a „Hollandiai utazásom”-at.¹⁶⁹

Kovács Albert teológiai tanár és országgyűlési képviselő életének feltárása még pozitivistá narratíva keretében is – még inkább elemző mélyfúrásokkal – túlnó egy rövid fejezet keretein. Ezért igyekeztem életének mindössze a fontosabb eseményeit felvázolni: felmenőit, gyermekkorát, tanulmányait, nagy vonalakban teológiai, egyháztársadalmi és politikai munkáját, és az ezeknek keretet adó családi életét. E szegmensekben is csak az adatok egy kis részét tudtam bemutatni; mint arra az illető helyeken rámutattam, valószínűleg sok feltáratlan adat rejtőzik még levéltárakban és más forrásokban. Mindezek összegyűjtése a további kutatások feladata.¹⁷⁰

Szöts Farkas így nyilatkozott egykori tanáráról:

„azok közé az emberek közé tartozott, akik kevesebb sikert érnek el, mint amennyit tehetségük, tudásuk és jellemük révén megérdemelnének.”¹⁷¹

Ha megbízunk Szöts emberismeretében és igaznak fogadjuk el a fenti mondatot, nem feltételezhetjük, hogy az egykori tanárához való személyes kötődésének és szubjektív véleményének ad hangot ebben az értékelésben.

¹⁶⁶ Az „örökség” alatt elsősorban nem a pénzbeli értékeket értjük, hanem mindazt, ami a hagyatékában maradt, mindazt, ami rá emlékeztette volna.

¹⁶⁷ A jegyzet írója ismeretlen. A megnevezett személy kilétéről és annak a Kovács Albert leányához fűződő kapcsolatáról a kutatás jelen fázisában nem rendelkezünk információval.

¹⁶⁸ Visszaemlékezéseim.

¹⁶⁹ Útinapló.

¹⁷⁰ Izgalmas lenne feltárni például Kovács Albert életének olyan apróbb, de érdekes részleteit, mint a lakhelyei, egészségi állapota, vagy éppen emlékezete.

¹⁷¹ Szöts 1904 p. 83.

Miután felvázoltuk Kovács életének főbb állomásait, tekintsünk mélyebben tevékenységének kiemelkedő területeire: liberális irányú teológiai munkásságára,¹⁷² a Protestáns Egylettel való kapcsolatára és az abban végzett munkájára, nem utolsósorban képviselőként végzett tevékenységére.

¹⁷² A kifejezés most nem teológiai tanári tevékenységére utal, hanem teológus – azaz teológiai tudománnyal foglalkozó – mivoltára.

3. A liberális teológus

Mint teológus, Kovács Albert a liberális irányzat elkötelezett híve és „legagresszívebb” képviselője¹⁷³ volt. Dolgozatom e részében vizsgálatom tárgya teológiai látásának liberális tartalma, illetve liberalizmusának mértéke. Ha Ballagi Mór fegyvertársaként tekintünk rá, hajlamosak vagyunk arra, hogy hozzá hasonló radikálisan liberális teológiai gondolkozást tulajdonítsunk neki.¹⁷⁴ Célom e fejezetben az, hogy tudományos teológiai gondolkozását rendszerbe szedve megismertessem és legalább részben kielemezzem. A rendelkezésre álló forrásanyag elég gazdag, e fejezet terjedelmi kereteihez képest akár túl gazdagnak is mondhatjuk, hiszen egy-egy szűkebb témájú, a liberális teológia egy-egy kulcskérdését tárgyaló mélyfúrás is képes lenne hasonló terjedelmi keretet kitölteni. Ezt figyelembe véve lehetőség szerint átfogó képet próbálok nyújtani Kovács Albert liberális teológiai eszmerendszeréről, és nem arra törekszem, hogy teológiai munkásságának egy nagyon keskeny szeletét nagy mélységig leásva kielemezzem.¹⁷⁵ Ennek érdekében elsődleges forrásként mindenekelőtt Kovács Albert vonatkozó cikkeit és tanulmányait használom fel, melyek a PEIL és annak melléklete, a Protestáns Tudományos Szemle, valamint az Egyházi Reform és Egyházi Szemle hasábjain jelentek meg, emellett más kortárs szerzőknek az ezekhez kapcsolódó írásait. Ugyancsak betekintést adhat a kérdésbe a posztumusz megjelent Homiletika. Másodlagos forrásként főleg Márkus Jenő,¹⁷⁶ Koncz Sándor,¹⁷⁷ Kovács Ábrahám¹⁷⁸ és Lukács Olga¹⁷⁹

¹⁷³ RAVASZ László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: Uő: *A halál árnyékában. Temetési beszédek*. Tahitótfalu. Sylvester Nyomda, 1927. (a továbbiakban: Ravasz) p. 225.

¹⁷⁴ Így értékeli Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Vallástudományi könyvtár 4. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó. Budapest 2010. (a továbbiakban: Kovács 2010a) p. 29.

¹⁷⁵ Mivel Kovács teológiai munkássága nincs még feltárva, úgy vélem, a további kutatások céljából is hasznosabb egy szerényebb mélységű, de átfogóbb elemzés. Ha szemléltetni kellene ezt a helyzetet, azt mondanám, hogy egy házat, mely több fázisban készül el, könnyebb felépíteni úgy, ha előbb a teljes területén elkészítik a fundamentumot, egy következő fázisban a falakat és végül a tetőt; semmint egyik falat a fundamentumtól a tetőig elkészíteni (vajon hogy állana meg a tető egyetlen falon?), majd egy másik falat hasonlóképpen, és így tovább mindaddig, amíg kész nincs az egész ház. Hasznos és szükséges a mélyfúrás, de vízszintes szeletekkel dolgozva átláthatóbb a kutatótéma, mint függőlegesekkel.

¹⁷⁶ MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai 27. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939. (a továbbiakban: Márkus)

¹⁷⁷ KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942. (a továbbiakban: Koncz)

¹⁷⁸ Kovács 2010a; Uő: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn. *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*. 21. évf. 1. sz. (2014. június) pp. 51-71.

¹⁷⁹ LUKÁCS Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára*. Presa Universitară Clujeană. Cluj Napoca [Kolozsvár], 2016. (a továbbiakban: Lukács)

művei szolgálnak. A harmadlagos források sorában az RGG,¹⁸⁰ TRE¹⁸¹ és EKL¹⁸² lexikonokon kívül Szögi Lászlónak a magyar diákok nyugat-európai egyetemjárásával foglalkozó könyvsorozatának a vonatkozó kötetei állanak.

A liberális és újortodox teológiai vitát mélységeiben elemző Kovács Ábrahám fent említett művében rámutatott, hogy

„látszólag nagyon hasonlóak a modern teológia és az új ortodoxia irányvonalai, azonban a szavak mögött teljesen eltérő világnézet áll, amely mindkét csoport missziói és egyháztársadalmi feladatvállalását meghatározta.”¹⁸³

Ez a hasonlóság többek között azt is eredményezi, hogy a „modern theologia” tartalmáról, céljairól lehet ugyan önmagában is értekezni, de ez előkészíti azt a lehetőséget, hogy – a kutató vagy az egyszerű olvasó teológiai szemléletének függvényében – vagy csak a pozitív hozadékát vesszük észre, elfeledkezve a negatív oldaláról, vagy pedig csak negatív kritikával illetjük, figyelmen kívül hagyva mindazt a pozitív hatást, amellyel hozzájárult az ellaposodott 19. századi teológia új életre keltéséhez.¹⁸⁴ Ezt a helyzetet elkerülendő, amellet, hogy Kovács Albert teológiai látását törekszem részletesen feltárni, a lehetőségekhez képest próbálok a vonatkozó témakörökben egy-egy fénysugarat vetíteni a mai magyar dogmatikák álláspontjára is, amelyek hagyományosan hitvalló álláspontot foglalnak el, több esetben azonban a liberálisok által hangsúlyozott igazságokat is összhangba hoznak a hitvallásokkal. Ebből a célból részben a 20. század első felének, részben viszont saját korunknak a kutatási eredményeit – konkrétan a fent megnevezett másodlagos forrásokat, valamint Tavaszgy Sándor¹⁸⁵, Sebestyén Jenő¹⁸⁶, Kocsis Elemér¹⁸⁷ és Török István¹⁸⁸ dogmatikáit – fogom felhasználni.

A fejezet szerkezetileg három fő részre oszlik: először Kovács Albert liberális teológiájának forrásait próbálok feltárni, ezután teológiai gondolkodását fogom vizsgálatom

¹⁸⁰ *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 5. L-M.* Mohr Siebeck. Tübingen, 2002.

¹⁸¹ *Theologische Realenzyklopädie. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh.* Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991.

¹⁸² *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie. Bd. 3. L-R.* Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992.

¹⁸³ Kovács 2010a p. 66.

¹⁸⁴ A liberális és az újortodox teológiai irányzatok által elért gyakorlati eredményekről I. Kovács 2010a pp. 203-206.

¹⁸⁵ TAVASZGY Sándor: *Református keresztyén dogmatika.* Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2006. (a továbbiakban: Tavaszgy)

¹⁸⁶ SEBESTYÉN Jenő: *Református dogmatika.* Iránytű Kiadó. Budapest-Gödöllő, 1994. (a továbbiakban: Sebestyén)

¹⁸⁷ KOCSIS Elemér: *Református dogmatika.* Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. Debrecen, 1998. (a továbbiakban: Kocsis)

¹⁸⁸ TÖRÖK István: *Dogmatika.* Free University Press. Amsterdam, 1987. (a továbbiakban: Török)

tárgyává tenni. Terjedelmi okból az utóbbi részt további alegységekre bontom a vonatkozó gondolatcsoportok, fogalomkörök szerint. Végül az utolsó alfejezetben Kovács Albert teológiai munkásságának recepcióját próbálom meg körvonalazni.

3.1. Kovács Albert teológiai liberalizmusának forrásai

Az ember vilásképe és eszmerendszere szinte állandóan kisebb vagy nagyobb mértékben változik, alakul, fejlődik, vagy éppen visszafejlődik. Ezeket a változásokat részben valamilyen külső hatás, impulzus befolyásolja, részben pedig magának az embernek a szellemi képessége, értelmi-érzelmi-akarati fejlődése. A belső, szellemi tényező elég nehezen mérhető fel tudományos módszerekkel és eszközökkel, a külső tényezők viszont jobban érzékelhetőek, és hatásuk is fokozottabban követhető. Mivel egy-egy konkrét szó vagy mondat önmagában többféleképpen értelmezhető, a teológiatörténet kiemelkedő alakjait tekintve különösen fontos megtudnunk, hogy honnan táplálkozott eszmerendszerük, miért vallották azt, amit vallottak; mi vezette el őket oda, hogy ilyen vagy olyan kijelentéseket tegyenek.

Ravasz László szerint Kovács Albert a „legagresivebb modern theologus” volt.¹⁸⁹ Meghatározó szerepet játszott korának egyházi és teológiai életében.¹⁹⁰ Teológiai liberalizmusának forrásait¹⁹¹ (elsősorban a személyi kötődéseit) feltárva árnyaltabb képet kapunk gondolatvilágáról és eszmerendszeréről. Ebben az alfejezetben elsősorban az őt ért külső hatásokat próbálom felkutatni gyermekkori élményeitől kezdve, gimnáziumi, kollégiumi és egyetemi tanulmányain át egészen a teológiai tanári katedráig. Ezért itt nem a „mit vett át”, hanem a „honnan vehette át” kérdésre keresem a választ.¹⁹² A rendelkezésemre álló adatok alapján elsősorban a lehetséges összefüggésekre kívánok rávilágítani és nem a konkrét gondolatok kizárólagos forrását megnevezni illetve azt elemezni. Ezért a megfogalmazás gyakran feltételes, ugyanakkor igyekszem kiemelni az általam valószínűbbnek vélt lehetőségeket.

¹⁸⁹ Ravasz p. 225. A Ravasz által használt szókapcsolat Koncz Sándornál már epitheton ornans-ként jelenik meg. Koncz p. 74. Márkus Jenő mindössze annyit jegyez meg Kovács Albertről, hogy „filozófiailag kevésbé képzett”, mint öccse, Ödön. Márkus p. 105. Kovács Ábrahám pedig Ballagihoz „hasonlóan a radikális liberális teológia hívé”-nek nevezi. Kovács 2010a p. 29.

¹⁹⁰ Kulcsár Árpád szerint Kovács Albert homiletikai kurzusa Kenessey Béla közvetítésével jutott el a kolozsvári teológiára is, és ezt Ravasz László is felhasználta *Homiletikája* megírásához (RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete. (Homiletika)*. Református Egyházi Könyvtár, XI. Szerk. Antal Géza. Magyar Református Egyház, Pápa 1915.) Vö. Kulcsár pp. 4-5.

¹⁹¹ Ez a kifejezés itt azokat a személyi, tárgyi, környezeti és szellemi hatásokat jelenti, amelyek hozzájárultak Kovács Albert teológiai eszmerendszerének kialakulásához és fejlődéséhez.

¹⁹² Ezt a vizsgálatot egy újabb kutatás keretében kell elvégezni.

3.1.1. A családi örökség

A vallással való első találkozása természetesen a családjához – szüleihez, nagyszüleihez – köthető, de a források szinte teljes mértékű hiányában nem határozható meg pontosan, hogy milyen mértékben befolyásolta őt elődeinek hite és vallásgyakorlása. Ugyanis mindössze egy félmondatos utalással találkozunk a liberális teológia létrejöttéről írt esszéjében, ahol így vall:

„Mi is a hagyományos hit levegőjében nőttünk fel, a galileai mester csodás alakja egykor szent borzalommal és imádatlással töltött el, de majd az élet kíméletlen kezekkel tépte szét a csodák nimbuszát.”¹⁹³

Az idézet alapján bizonyosnak látszik, hogy a „hagyományos hit” volt a család öröksége, de annak tartalmára csak feltételesen tudunk visszakövetkeztetni arra, hogy vajon mit is értett azon. A „szent borzalom és imádat” kettős kifejezése sem világít rá, hogy ez a hit kizárólag a csodák mesészerű „fogyasztásából” fakadt-e, vagy pedig az Isten szeretetében, gondviselésében és hatalmába vetett és mélyen megélt hitből. A „csodák nimbusza” kifejezés nem feltétlenül mérvadó e kérdés megválaszolásához, mivel amellet, hogy valóságosan írhatja le a család hitét, lehet az „okos”, a „képzett” felnőtt ember „együgyű” gyermeki, csodákon alapuló hitet lenéző megnyilvánulása is.

De felmerül egy másik kérdés is: mire utalhat az idézett mondat többes szám első személyű fogalmazása? A választ keresve három lehetőségre kívánok rámutatni.

Az első és legkézenfekvőbb az volna, hogy a „mi” személyes névmás Kovács Albertre és testvéreire, köztük Ödönre¹⁹⁴ utal a szűkebb családi körben, vagyis ő és testvérei a szülők által megélt a „hagyományos hit” légkörében nevelkedtek fel.¹⁹⁵ Másodjára számba lehet venni azt a lehetőséget is, hogy itt nem a szűk családjáról beszél, hanem egy jóval nagyobb közösségről: a „modern teológia” legtöbb vagy talán minden követője nevében fogalmaz. (A cikket 1870-ben írta.) Erre a feltevésre az enged következtetni, hogy az idézetet megelőző

¹⁹³ Új hit p. 117.

¹⁹⁴ Kovács Ödön munkásságáról ld. KOVÁCS Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcsezet kézikönyve. In: HOPPÁL Mihály – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2010. (a továbbiakban: Kovács 2010b) pp. 106–130. Uő: The Rise of the Science of Religion and Its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele, and Pfeiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács. In: *Numen – International Review for the History of Religions* 65. (2018/2–3) pp. 232–255.

¹⁹⁵ Bátyja nyomdokain járva Ödön szintén a liberális eszmeiség követője lett és a nagyenyedi teológia tanára.

bekezdésben a liberális értelmiségi Cornelis Willem Opzoomer¹⁹⁶ élettörténetét, az új világot ígérő liberális teológia mellé állását általánosítja és „nagyon sok, vagy talán minden modern theologus”¹⁹⁷ életére alkalmazza. Harmadik és utolsó lehetőségként – bár ennek a helyességét a legkevésbé látom valószínűnek – talán az is feltételezhető, hogy itt önmagáról beszél „fejedelmi többsében”. Ennek az értelmezési lehetőségnek azért tulajdonítok csekély jelentőséget, mivel Kovács Albertnek, mint vérbeli liberális teológusnak, nem a saját személyes és egyedi meggyőződését vagy éppen élményeit volt szokása közzétenni, és azokkal érvelni, hanem az emberi ész, a logika által megszült és bárki által ellenőrizhető elméleti következtetéseket s az ezekből származó eszméket fogalmazta meg és adta közre. Ennek ellenére a teljes bekezdés nem zárja ki teljességgel a személyes vallomás értelmezési lehetőségét sem.

Antal József azt emeli ki Kovács Ödönről írott disszertációjában, hogy a családfő, Kovács János, aki előbb presbiterként, később pedig mint főgondnokként szolgálta az egyházat „az egyházi és iskolai ügyeket szívében viselte.”¹⁹⁸ Antal József azt is megemlíti, hogy Kovács Albert és testvérei gyermekkorában, azaz 1843–1866 között a mezőbándi lelkipásztor Agyagási Lajos volt, egy

„képzett, szónoki képességekkel rendelkező ember [...], aki azonban beleesett sok kortársa bűnébe. A lelkipásztori szolgálatot nem végezte teljes komolysággal s mivel az így nem kötötte le idejét és energiáját, ivásra adta magát.”¹⁹⁹

Ez a „lelkész-kép” minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy később úgy Albert, mint Ödön az egyházi élet megújításán fáradozzanak, és teológiai tanárként a következő lelkésznevezéseket a szerintük helyes elvek szerint neveljék. Gyermekkorban nyerte tehát el Kovács Albert az egyházhoz való buzgó ragaszkodást, az egyházépítő készletét, és az ugyancsak gyermekkorban tapasztalt negatív példa, a helybeli lelkipásztor méltatlan viselkedése korán nyithatta fel a szemét, hogy a hanyatló egyházi helyzetet észrevegye és indíttatást nyerjen e hanyatlást megállítani, sőt visszafordítani. Ezek a személyek és a hozzájuk köthető élmények tehát együttesen szabhatták meg az egyházban és az egyházért való későbbi munkálkodása irányát.

¹⁹⁶ Cornelis Willem Opzoomer (1821–1892) rotterdami születésű holland jogtudor, filozófus és irodalmár, aki 1846–1890 között filozófiát tanított, az Utrechti Egyetemen, 1851–1852 között pedig az intézet rektora is volt. Opzoomer, Cornelis Willem. In: Griep, Jac. L. – Houtte, J. A. van (szerk.): *De Grote Osthoek. Encyclopedie en woordenboek*. Deel 15. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij BV, Utrecht 1979, pp. [195–196](#).

¹⁹⁷ Új hit p. 117.

¹⁹⁸ Antal p. 8.

¹⁹⁹ Uo. p. 9.

3.1.2. A marosvásárhelyi és a Bethlen kollégium

Teológiai látásmódjának kialakulásában a marosvásárhelyi kollégium jelenthette a következő időszakot,²⁰⁰ de erre az időszakra sem áll túl sok adat rendelkezésünkre, és így csak sejthetjük, hogy milyen impulzusokat nyerhetett. Antal József ezt írja a racionalista korszak kapcsán:

„Az ifjúság lelki élete is silány képet mutatott. Racionalista tanároktól racionalista nevelésben részesültek. Komoly lelki életnek nyomát sem találjuk. [...] Ez volt a helyzet közvetlen a forradalom előtt. Az ötvenes évek sem hoztak elmélyülést, sőt még világiasabban folyt a nevelés.”²⁰¹

A racionalizmussal való találkozás már konkrét lépcső lehetett a „modern theologia” eszmerendszere felé, ugyanis a liberalizmus is átvette a racionalizmus észimádatát, amint ezt Koncz Sándor is megfogalmazza: „A liberalizmusban [...] igazában véve a racionalizmus érvényesül módszeresen.”²⁰² Kovács Ábrahám viszont azt állapítja meg, hogy a liberális teológiai gondolkodás, bár sokban hasonlít a racionalistához, alapvetően különbözik is attól, mivel a dogmák megőrzése, még ha csak formálisan is, túlmutat a racionalizmus mindent megtagadó álláspontján.²⁰³

A marosvásárhelyi gimnázium után Kovács Albert a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban teológiai tanulmányokat folytatott. Valószínűsíthetjük, hogy ez idő alatt újabb és meghatározó impulzusokat kapott racionalista tanáraitól, és ezek később egyértelműen a liberális teológia irányába vezették. E feltevés két irányból is alátámasztást nyer. Egyfelől Nagy Károlyt idézve Tavaszy Sándor ezt írja Albert testvére, Kovács Ödön nagyenyedi tanárságának kezdetéről:

„[...] a száraz, betúrágó orthodoxia s a rideg, sekélyes vulgáris racionalizmus hajlékába bevonult vele a modern theologia üde levegője”²⁰⁴

²⁰⁰ A kollégium történetének részletes feldolgozását ld. Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollegium története*. Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894–95. iskolai évi Értesítőiből. 3 arcképpel, 5 melléklettel. Marosvásárhely 1896.

²⁰¹ Antal p. 10.

²⁰² Koncz p. 72., ahol a következőkre utal: RAVASZ László: A lehetetlenség elve a művészetben. In: uő: *Orgonazúgás. Beszédek előadások*. Szerző kiadása. Budapest, 1923. p. 43. és MAKKAI Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. „Az Út” kiadása, Minerva Irodalmi És Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár, 1925. p. 7.

²⁰³ Kovács 2010a p. 122.

²⁰⁴ TAVASZY Sándor: *A teológiai irányok ártértékelése. A dialektikai theologia, mint a teológiai irányok korrekciója*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből 7. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT. Cluj-Kolozsvár, 1931. p. 21.

A nagyenyedi kollégiumban tehát aligha beszélhetünk 1869 előtt liberális teológiáról, hanem csak a racionalista és ortodox eszméket képviselő tanárokról. Az előbbit Hegedüs János, az egyháztörténelem, egyházjog és dogmatika tanára személyesítette meg,²⁰⁵ az utóbbit pedig Décsei Károly, aki a bibliai tudományokat, ó- és újszövetségi exegézist és a héber nyelvet oktatta.²⁰⁶ Másfelől Kovács Albert ezt jegyezte be németországi útinaplójába (1863) a vasút és a távíró feltalálásáról írott reflexiójában:

„[...] a számító emberi ész diadalát látom, mely által a tér és idő végtelenségét látszik legyőzni, s magának istennek tulajdonított tökélyeket szerez. – Vasúton egy óra alatt 10 mértföldet is be lehet futni, sőt többet is lehetne, – egy igen egyszerű drót segítségével pedig 60 ezer mértföldre terjedhet az ember minden tudósága, egy rövid másod perc alatt.”²⁰⁷

Egyértelmű tehát, hogy nagyra tartja a „számító emberi ész” szüleményeit – igaz, itt csak a műszaki találmányok miatt –, és ez a kijelentés minden bizonnyal a racionalista teológia eszmerendszerének a megnyilvánulása. Hét évvel később azonban az Alakítsunk egyházi reformegyletet című írásában kifejezetten hangsúlyozza, hogy óhajtja a „megújult valláserkölcsi életet [...] az összes miveltséggel összhangzásban”.²⁰⁸ E kijelentéssel Kovács Albert óhatatlanul az emberi észnek és értelemnek a vallásban, illetve a vallásosságban betöltött szerepét kívánja kiemelni, amely viszont már liberális gondolat. Valószínű, hogy itt már a holland liberális hatás és Ballagi Mór befolyása egyaránt érvényesülhetett, akinek 1865-től kollégája lesz a pesti teológián.²⁰⁹ Az is egyértelmű, hogy a műszaki tudományok gyors fejlődését nemcsak háttartalannak gondolja, hanem úgy véli, hogy ezáltal az ember isteni tulajdonságokkal fog rendelkezni. Azonban az útinaplóból származó idézet értelmezését nem szabad túlzásba vinni, hiszen néhány sorral alább ezt írja:

„Nem akarom [...], hogy a bennem vagy bennük [ti. az olvasóban] rejlő ok miatt egyszerűen és világosan mondott szavaimnak más értelmet tulajdonítsanak, mint amit én akartam.”²¹⁰

Az idézet egyértelművé teszi, hogy Kovács Albert tisztában van azzal, hogy szavait esetleg félreértelmezhetik, talán hitetlenséget, vagy éppen istentagadást tulajdoníthatnak neki. Ha azonban elvetjük ezeket a szélsőséges olvasatokat, akkor kézenfekvő értelmezésnek tűnik,

²⁰⁵ Bethlen Kollégium 1896 pp. 105–106.

²⁰⁶ Uo. pp. 107–108.

²⁰⁷ Útinapló p. 6.

²⁰⁸ Reformegyletet p. 12.

²⁰⁹ CSEKEY Sándor: Az alapítás kora. In: LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Budapest 2005, p. 39. Ld. még Bucsay 1955/2005 pp. 83–85. Csáji p. 402.

²¹⁰ Útinapló p. 7.

hogyan az embernek isteni tulajdonságairól szóló gondolat csupán az idealista fiatalember túlzó érzékletességgel kifejezett jövőképe. Kovács Albert ekkor huszonöt éves, de nem életkora a fontos, hanem az, hogy kilép az addigi, viszonylag kis világából, a szülői ház, a vásárhelyi gimnázium és az enyedi-kolozsvári kollégium, illetve a classis praeceptoris (gimnáziumi köztanítói) és contrascribái (diákfelügyelői) feladatkör által meghatározott mikrokozmoszból és elindul a számára addig ismeretlen, nagy világba: megismerkedik a pesti egyházi elittel, átszeli vonattal a fél kontinenst, két évet az utrechti, fél évet a göttingeni egyetemen tanul, beutazza a Hollandiát, Belgiumot, Német- és Franciaországot, Angliát és Svájcot. Az addigi kis világában megszerzett tudása most kezd bővülni, világképe pedig tágulni, és az ember műszaki és filozófiai fejlődésének lehetősége szinte korlátlanak tűnik számára. Ez a határtalanság megmozgatja az ifjú diák fantáziáját, és színes elképzelései születnek.

3.1.3. Külföldi tanulmányai idején

Pestre 1863. szeptember 2-án este érkezett, és három nap múlva, szeptember 5-én délután utazott tovább.²¹¹ Útinaplójában négy oldalon keresztül számol be itteni tartózkodásáról, valamint arról is, hogy miként ismerkedett meg a kor jeles világi és egyházi személyiségeivel. A világiak közül Gyulai Pált, Arany Jánost és könyvkereskedő, kiadó és nyomdász Emich Gusztávot említi meg név szerint, és hozzáteszi, hogy „másokkal”²¹² is találkozott.²¹³ Főképpen az egyház kiemelkedő egyéniségeivel, Török Pál püspökkel és a teológiai tanár Ballagi Mórral,²¹⁴ a magyar liberális teológia kiemelkedő alakjával²¹⁵ való találkozását tartja értékesnek. Bár e találkozásról nem közöl kimerítő részleteket naplójában, azt viszont hangsúlyozza, hogy „a nagy tudós egyetemi tanárral”²¹⁶ bensőséges jó barátságot kötött. Bátran állíthatjuk tehát, hogy ez a néhány órás személyes találkozás is jelentősen hatott az ifjú diák fogékony lelkületére és teológiai irányulására, de ennek mértékét és határait mostani ismereteink szerint nem határozhatjuk meg. Kovács Albert csupán utazásának eseményeit rögzíti a naplójában, s ezért utrechti és göttingeni²¹⁷ tanulmányairól sem rendelkezünk jelenleg megfelelő adatokkal.²¹⁸ Azt viszont már most meglehetősen biztonsággal állíthatjuk,

²¹¹ Útinapló pp. 11–14.

²¹² Beazonosításuk további kutatást igényel.

²¹³ Útinapló p. 12.

²¹⁴ Uo. pp. 12–14.

²¹⁵ Vö. Kovács 2007 pp. 109–125.

²¹⁶ Útinapló p. 14.

²¹⁷ L. az 54. lábjegyzetet.

²¹⁸ Újabb célzott kutatás által remélhetőleg követhetővé válik az utrechti egyetem hatása a magyar liberális teológiára.

hogy az utrecht-i egyetem hatása jól észlelhető – többek között tanára, az utrecht-i Opzoomer munkásságának köszönhetően, ugyanis a külföldi tanulmányútjuk során látogatott Utrecht-i Egyetem többek között a hazai liberális teológia markáns alakjai közül. Közöttük találjuk (a teljesség igénye nélkül) az alábbi táblázatban felsorolt személyeket.

Név	Tanulmányi évek
1. Kovács Albert ²¹⁹	1863–1865
2. Kovács Ödön ²²⁰	1866–1868
3. Dósa Dénes ²²¹	1867–1869
4. Makkai Domokos ²²²	1867–1869
5. Peremartoni Nagy Gusztáv ²²³	1867–1869
6. Keresztes József ²²⁴	1870–1872
7. Szóts Farkas ²²⁵	1875–1876
8. Vásárhelyi Boldizsár ²²⁶	1884–1885
9. Zoványi Jenő ²²⁷	1888–1889
10. Nagy Károly ²²⁸	1891–1892
11. Tárkányi György ²²⁹	1892–1894
12. Rohoska József ²³⁰	1896–1898

Amint azt már az életrajzi fejezetben kiemeltük, fontos megjegyezni, hogy az utrecht-i egyetemen a liberális tanárok mellett az ún. „utrecht-i iskolához” tartozó professzorok is

²¹⁹ Bozzay – Ladányi p. 170., 2005. ssz.

²²⁰ Uo. p. 170., 2015. ssz. Kovács Ödön (1844–1895) Kovács Albert öccse, a rendszeres teológia tanára Nagyenyeden. Zoványi pp. 339–340.

²²¹ Uo. p. 171., 2016. ssz. Dósa Dénes (1840–1917) főgimnáziumi tanár és igazgató Szászvárosban. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. II. Caban-Exner*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1893, 1027.

²²² Uo. p. 171., 2017. ssz. Makkai Domokos (1839–1896) liberális teológus, gimnáziumi tanár Nagyenyeden. Zoványi p. 385.

²²³ Uo. p. 171., 2018. ssz. Peremartoni Nagy Gusztáv (1844–1900) lelkipásztor, a rendszeres teológia, majd a bibliai teológia tanára Sárospatakon. Zoványi p. 421.

²²⁴ Uo. p. 171., 2025. ssz. Keresztes József (1846–1888) a keleti nyelvek és bibliai tudományok tanára a nagyenyedi teológián. Zoványi p. 308.

²²⁵ Uo. p. 172., 2040. ssz. Szóts Farkas (1851–1918) Ballagi Mór utóda a budapesti Református Teológiai Akadémia rendszeres teológiai tanszékén. Zoványi p. 616. Bodonhelyi József: *A belmisszió kora*. In: Ladányi Sándor (szerk.): *i. m.* 117–120.

²²⁶ Uo. p. 173., 2066. ssz. Vásárhelyi Boldizsár (1862–1942) lelkipásztor dési, majd kolozsvári esperes. Zoványi p. 678.

²²⁷ Uo. p. 174., 2074. ssz. Zoványi Jenő (1865–1958) egyháztörténész, teológiai tanár Sárospatakon. Zoványi Jenő: *i. m.* 706–708.

²²⁸ Uo. p. 174., 2078. ssz. Nagy Károly (1868–1926) lelkipásztor, később erdélyi püspök, rendszeres teológiai tanár Nagyenyeden, majd Kolozsváron. Zoványi pp. 422–423.

²²⁹ Uo. p. 175., 2082. ssz. Tárkányi György (1866–1944) teológus, gimnáziumi tanár Sepsiszentgyörgyön és Kolozsváron. Zoványi p. 621.

²³⁰ Uo. p. 175., 2089. ssz. Rohoska József (1871–1938) a vallástörténet és vallásfilozófia tanára a Sárospataki Teológiai Akadémián. Zoványi p. 512. Szinnyei József: *i. m. XI. Popeszkú-Rybay*, 1906, 1083.

tevékenykedtek: Oosterzee és Doedes. Az ő Kovácsra gyakorolt hatásuknak a minéműségét és mértékét a kutatás során nem sikerült feltárni. Az Utrechti Egyetemen, illetve az ott megjelenő teológiai irányzatokkal kapcsolatban fontos kiemelni egy korabeli újortodox megállapítást:

„[...] a szabad modern egyetemek, mint Heidelberg, Zürich, Jena bírnak legkevesebb theologussal, míg a positiv irányú Halle, Lipcse, Erlangen százakat számlálnak, nemkülönben Hollandiában, hol a hírhedt leydeni egyetem szinte 800 hallgatója közt csak 30 s egynéhány theologus van, míg Utrecht alig 500 tanulója közt 197 theologus van, s a kis gröningai egyetem is elébb áll Leydennél [...]”²³¹

Ezen idézet kapcsán hadd hangsúlyozzuk azt is, hogy Kovács Albert a hollandiai egyetemek közül kizárólag a vegyes teológiai irányultságú Utrechtben tanult, míg öccse Ödön szintén Utrechtben kezdte tanulmányait, de hároméves hollandiai tanulmányútjának utolsó évét már Leidenben töltötte, ahol 1869. május 31-én doktorrá is avatták.²³²

3.1.4. Tanári pályája kezdetén

Szükséges még néhány szót ejteni azokról a forrásokról, amelyekből külföldi tanulmányútja után, tehát budapesti tanársága idején merített. Ezek között talán első helyen mentorát, Ballagi Mórt említhetjük meg, aki – mint már említettük – Ferdinand Christian Baur (1792–1860)²³³ és a tübingeni történetkritikai iskola hatása alatt állt, s így világszerte a humanizmus és a liberalizmus eszmerendszeréből táplálkozott.²³⁴ Kovács Ábrahám ezt írja róla:

„A hazai liberalizmus messze a legkimagaslóbb és úttörő alakja önmagához hűen mindig nagy készletet érzett a vallási liberalizmus radikálisabb formáihoz való fordulás iránt.”²³⁵

²³¹ –k.: Mi az a modern theologia? In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 5. (1874/9–10), (444–467) 466., *) lábjegyzet. Az idézetben szereplő adatok ellenőrzése részemről még nem történt meg, így annak valóságtartalmában jelenleg nem kételkedhetem.

²³² Zoványi p. 339.; KOVÁCS Ábrahám: A vallástudomány és a protestáns teológia határkérdései és mai relevanciájuk Kovács Ödön rendszeralkotása kapcsán. *Vallástudományi Szemle* 11. évf. 2. sz. (2015) pp. 105–121.

²³³ Ferdinand Christian Baur (1792–1860) egyház- és dogmatörténész, a történetkritikai módszer jelentős képviselője. 1817-től a Blaubeureni Evangélikus Teológiai Szemináriumának, 1826-tól pedig a Tübingeni Egyetem Evangélikus Teológiai Fakultásának volt professzora. Tetz, M.: Baur, Ferdinand Christian. In: *RGG*, 4. Band, 1957, 935–838.

²³⁴ Kovács 2010a pp. 29–31.

²³⁵ Uo. 32.

Már fiatal korában a zsidó reformerek három csoportja – az ortodox haladók, a mérsékelt haladók és a radikális reformerek – közül Ballagit a radikális változást sürgetők sorában találjuk.²³⁶ Martin Kähler az úgynevezett „humanista közvetítőteológia”²³⁷ irányához sorolja Baurt, Ballagi tanítómesterét. Rajta kívül ennek az irányzatnak volt meghatározó alakjai a jénai egyháztörténész Karl Hase (1800–1890),²³⁸ a hallei egyetem rendszeres teológia professzora, Karl Schwarz (1812–1885),²³⁹ és a gothai lelkipásztor Otto Dreyer (1837–1900).²⁴⁰ Martin Kähler szerint ennek az irányzatnak egyik fő gondolata ekképpen hangzott:

„Az igazi keresztyénség az a vallás, amelyet Krisztus gyakorolt, és nem az, amely az élő [ti. a feltámadott] Krisztusba vetett hit által keletkezik.”²⁴¹

Kähler értelmezése szerint a liberális teológia másik központi gondolata a keresztyénség „dogmátlánítása” volt:

„Arról volt hát szó, hogy a keresztyénséget, mint vallást felszabadítsák a dogmák alól, azáltal, hogy történetkritikailag szétszedik mindazt, ami dogma, illetve amit a dogma jelent.”²⁴²

Friedrich Wilhelm Kantzenbach úgy vélekedik Baurról, hogy a „történelmi konstrukció” tekintetében nagyszerű, ugyanakkor arra is rámutat, hogy hegelianusként más elveket vallott, mint például Johann Christian Konrad von Hofmann,²⁴³ akinek munkásságát értékelve megállapítja, hogy azonos teológiai színvonalon áll Baurral, Schleiermacherrel, és a fiatal Albrecht Ritschl teológussal és filozófussal, tehát Schleiermachert, Baurt, Ritschlt és

²³⁶ Kovács 2007 pp. 111–112.

²³⁷ Magyar nyelvterületen ismeretlen megnevezés; a történetkritikai iskolával azonosítható.

²³⁸ Karl August von Hase (1800–1890) a 19. század kiemelkedő egyháztörténésze, a kritikai teológia és a liberális protestantizmus képviselője. 1830-tól 1883-ig volt a Jénai Egyetem professzora és meghatározó egyénisége. Schmidt, M.: Hase, Karl August von. In: *RGG*, 3. Band, 1959, 85.

²³⁹ Karl Schwarz (1812–1885) Halle, Berlin és Greifswald egyetemén tanult teológiát, doktori címet pedig Halléban szerzett. A németországi Protestáns Egylet társalapítója, több valláserkölcsi témájú folyóirat szerkesztője. Jauernig, R.: Schwarz, Karl. In: *RGG*, 5. Band, 1961, 1591.

²⁴⁰ Otto Dreyer (1837–1900) evangélikus liberális teológus, tanár, gothai lelkipásztor, később szuperintendes. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D363-493-5> (2020. nov. 30.).

²⁴¹ „Das wahre Christentum ist die Religion, welche Christus gehabt hat, und nicht die Religion, welche durch den Glauben an den lebendigen Christus entstanden ist.” Kähler, Martin: *Geschichte der protestantischen Dogmatik um 19. Jahrhundert*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1962, 142.

²⁴² „Es ging nun um die Befreiung des Christentums als Religion von dem Dogma durch die historisch-kritische Zersetzung alles dessen, was dogma ist und heißt.” Uo. 146.

²⁴³ Johann Christian Konrad von Hofmann (1810–1877) evangélikus teológus 1842-től volt az Ó- és Újszövetség professzora a Rostocki Egyetemen, majd 1845-től újszövetségi exegézist, etikát és enciklopédiát tanított Erlangenben az úgynevezett „erlangeni iskola” jelentős képviselőjeként. Hübner, E.: Hofmann, Johann Christian Konrad von. In: *RGG*, 3. Band, 1959, 420–422.

Hofmann²⁴⁴ nem irányzat szerint, nem tartalmilag, hanem tudományos értékben mérve hozza közös nevezőre, és emeli a 19. század leginkább kiemelkedő teológusai közé. Alister E. McGrath a történeti megközelítés módszerének „az egyik első s egyben talán a legkiemelkedőbb képviselőjeként”²⁴⁵-nek nevezi Baurt. Kantzenbachhoz hasonlóan ő is kiemeli a hegeli filozófia hatását Baurra, ugyanakkor arra is rámutat, hogy a hegelianizmus térvésztesével együtt Baur hatása is háttérbe szorult.²⁴⁶

Az eddigi vizsgálódás során még nem találtam bizonyítékot arra, hogy Kovács Albert már külföldi tanulmányútja során megismerkedett-e a Baur által népszerűsített történetkritikai szemlélettel, vagy csak idehaza, Ballagi Mór hatásaként fordult feléjük a figyelme. Az bizonyos, hogy egyértelmű kapcsolat mutatható ki Ballagin keresztül a történetkritikai iskola képviselői és Kovács Albert munkássága között. Ezt a hatást jól szemlélteti Kovács Albert azon röpirata, amellyel a Protestáns Egylet megalapítását szorgalmazta, s amelyben az egylet céljai között ezt fejt ki a második pont alatt, illetve a harmadik pont magyarázatában: arra törekszenek, hogy a vallást összhangba hozzák az összes emberi művelődéssel és felszabadítsák a dogmauralom alól.²⁴⁷ Ez a gondolat így hangzik Ballagi Mór megfogalmazásában:

„A' vallás, hol igazán az, minden időben a' kor általános műveltségének fejleménye, úgyhogy minden korszaknak tulajdonképen saját credója van.”²⁴⁸

A magyar liberális teológia „nagy öregjének” személyes hatásán kívül a nyugati liberális teológiai irodalom kiemelkedőbb alkotásai is meghatározták az itthoni liberális irányt, így Kovács Albert szemléletét is.²⁴⁹ Ferdinand Christian Baur, Heinrich Lang, Karl Schwarz, Carl Hase, Otto Dreyer művei a Protestáns Theológiai Könyvtár részeként (vagy éppen a sorozaton kívül) magyar nyelven is megjelentek, és Kereszturi Sándor álnévvel²⁵⁰ többet

²⁴⁴ KANTZENBACH, Friedrich Wilhelm: *Teológiai irányzatok. Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachtetől Moltmannig.* Nemzetközi Teológiai Könyv 26. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya. Budapest, 1996. (a továbbiakban: Kantzenbach) p. 90.

²⁴⁵ McGrath, Alister E.: *Bevezetés a keresztény teológiába.* Osiris Kiadó. Budapest, 2002. p. 174.

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ Reformegylet pp. 12–13. A megfogalmazás még számos más korabeli írásban felbukkan, ezek alapján idézi Márkus pp. 45. 47. 104., valamint Kovács 2010a pp. 58. 173.

²⁴⁸ BLOCH Móricz: Adalék a' föllálitandó protestans istenészeti facultás alaprajzához. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 7. évf. 21. sz. (1848) (a továbbiakban: Ballagi 1848) p. 647.

²⁴⁹ További kutatásra lenne érdemes, hogy pontosan milyen művek határozták meg az itthoni liberális irányt, s ezáltal Kovács Albert szemléletét is, és hogy milyen úton jutottak el ezek a monarchia területére.

²⁵⁰ A Protestáns Theológiai Könyvtár sorozatban megjelent külföldi művek fordításai egyértelműen a történetkritikai iskola erős magyarországi befolyásáról tanúskodnak, és ez minden bizonnyal Ballagi Mór hatásának köszönhető.

közülük ő fordított ezektől, s emellett a *Zeitstimmen*²⁵¹ és más lapok²⁵² is eljutottak a hazai liberális teológusok kezébe. 1866-ban, tanári pályája kezdetén fel is sorolja egyik tanulmánya lábjegyzetében azokat holland és német teológusokat, akiknek műveit használta:

„Muurling,²⁵³ Claus Harms,²⁵⁴ Palmer,²⁵⁵ Schweizer,²⁵⁶ Köster,²⁵⁷ Hoffmann,²⁵⁸ Pareau²⁵⁹ stb.”²⁶⁰

A felsorolásból azt tükrözi, hogy főleg a Groningenben, Kielben és Tübingenben tevékenykedő kortárs teológusok hatottak rá. Mindazáltal a jelenlegi adatok alapján nem bizonyítható, hogy ez a hatás jelentkezett-e már külföldi tanulmányútja során (ez Groningen és Kiel esetében elképzelhetőbb), vagy pedig Ballagi Mór idehaza hívta fel a figyelmét rájuk, vagy esetleg ő maga „fedezte fel” őket. Elgondolkodtató, hogy a felsorolásban megjelenik a

²⁵¹ Ld. KOVÁCS Albert: A darvinizmus és a keresztyénség. *Protestans Tudományos Szemle*. 1. évf. 25. sz. (1869) p. 397.

²⁵² Például a francia *Revue des Deux Mondes*. A kutatás jelen fázisában sajnos nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy Kovács Albert olvasott volna franciául. A folyóiratok pontos felsorolása további kutatást igényel. Érdeemes lenne nemcsak a cikkek, hanem például a korabeli folyóiratokban megjelentetett könyvismertetések alapján is felmérni, hogy vajon milyen szerzők és azoknak milyen jellegű munkái jutottak el hazánkba, illetve hogy mennyire terjedtek el a „közlapok” körében.

²⁵³ Willem Muurling (1805–1882) holland egyetemi tanár, Franeker és Groningen egyetemén tanított. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/L041-435-3> (2020. nov. 30.).

²⁵⁴ Claus Harms (1778–1855) evangélikus lelképásztor volt a németországi Kielben. Ugyanennek a városnak teológiai fakultásán folytatott tanulmányokat, de nem tudott kibékülni ennek racionális irányultságával, s pasztorálteológusként az újlutherizmus számára adott impulzusokat. Heintze, G.: Harms, Claus. In: *RGG*, 3. Band, 1959. p. 76.

²⁵⁵ Valószínűleg Christian David Friedrich Palmer (1811–1875) tübingeni evangélikus teológiai tanárra utal. Dienst, K.: Palmer, Christian. In: *RGG*, 5. Band, 1961. p. 34.

²⁵⁶ Alexander Schweizer (1808–1888) a Zürichi Egyetem református teológiai magántanára (1834-től), majd rendkívüli tanára (1835-től), 1844-től pedig a zürichi Grossmünster templom gyülekezetének is lelképásztora, akire Schleiermacher gyakorolt nagy hatást. A liberális teológia egyik kiemelkedő alakja. Lohff, W.: Schweizer, Alexander. In: *RGG*, 5. Band, 1961. p. 1619.

²⁵⁷ Friedrich Köster (1791–1878) a gyakorlati teológia tanára a Kiel város egyetemén, később püspök a bréma-verdeni egyházkerületben. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D435-975-6> <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/KR058-203-0>; <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D435-987-X>. (2020. nov. 30.).

²⁵⁸ A vezetéknevnek a feloldása bizonytalan. Ha a Kovács Albert által megadott formából indulunk ki, akkor Andreas Gottlieb Hoffmann (1796–1864) jénai professzorra is gondolhatnánk, viszont az ő szakterülete a keleti nyelvek voltak, s így alig hihető, hogy rá hivatkozna. Gondolhatunk még Ludwig Friedrich Wilhelm Hoffmann (1806–1873) bázeli és tübingeni teológiai tanárra, aki előbb a winnethali idegszanatórium lelkigondozójként működött, Tübingenben pedig az Ószövetség professzora volt. Leginkább viszont az valószínűsíthető, hogy Johann Christian Konrad von Hofmann (1810–1877) erlangeni teológiai professzorra utal Kovács, aki bár az ébredésteológia egyik jellegzetes és kiemelkedő alakja, mindazáltal teológiai gondolkodásának több tétele hasonlóságot mutat a liberális teológia gondolataival. Vö. Kantzenbach pp. 90–104.

²⁵⁹ Louis Gerlach Pareau (1800–1866) groningeni teológiai tanár, Muurlinggel együtt az úgynevezett „groningeni iskola” meghatározó alakja. Ld. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/L044-628-0>. (2020. nov. 30.).

²⁶⁰ KOVÁCS Albert: Tanulmányok a papi gond mezején. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 9. évf. 14. sz. (1866) p. 421., *) lábjegyzet.

groningeni iskolához²⁶¹ tartozó Muurling és Pareau, az újlutheri²⁶² irányt előkészítő Claus Harms és feltételezhetően az erlangeni iskolához tartozó Johann Christian Konrad von Hofmann neve is.²⁶³ Meglepő az a tény, hogy a közvetítő és a hitvalló teológiai iskolákhoz tartozó teológusok művei nagyobb számban szolgáltak számára forrásként, mint a liberálisok (két vagy három közvetítő – Willem Muurling és Louis Gerlach Pareu és Friedrich Köster²⁶⁴ – és három hitvalló – Claus Harms, Johann Christian Konrad von Hofman – a két liberálissal – Christian David Friedrich Palmer és Alexander Schweizer – szemben). Kovács Albert teológiai liberalizmusának forrásait azért volt szükséges feltárnunk, mert ezek nélkül nem lehet megérteni teológiai gondolkodását, és az ő helyét sem tudjuk meghatározni a liberális teológia, azon belül ezen irányzat magyarországi képviselőinek igen széles palettáján. Dolgozatunk e részében azon a hatásoknak eredetét kíséreltük felderíteni, amelyek gyermekkorában, kollégiumi, erdélyi és külföldi teológiai tanulmányai alatt érték, és gondolkodását formálhatták.

A Kovács teológiai szemléletére hatást gyakorló források számbavétele után végső következtetésként tehát azt mondhatjuk ki, hogy teológiai gondolkodása nem a szigorúan behatárolt teológiai iskolák és dogmatikai rendszerek körül forgott elsősorban. Ennek központja sokkal inkább a vallásos és az egyházi élet megújítására, a gyakorlati keresztyénségre való törekvés lehetett, s az ehhez vezető utakat és lehetőségeket keresve a liberális mellett a hitvalló irányzathoz is próbált közeledni.

3.2. A liberális teológia képviselője

Noha magyar nyelvterületen a Schelermacher-kultusz hatására már az 1840-es évektől egyre több lelkész egy jellegzetes romantikus-liberális eszmeiség jegyében gondolkodik,²⁶⁵ a

²⁶¹ A groningeni iskola egy 19. század közepén megjelent holland teológiai irányzat, amelyik a racionalizmus és az ortodoxia között keresett középutat. A keresztyén ember gyakorlati formálódására helyezte a hangsúlyt, és tartózkodó volt a schelermacheri teológiával szemben.

²⁶² Az újlutheri irányzat a 19. századi német ébredési mozgalom egyik ága, amelyik a Szentíráshoz és az Augsburgi Hitvalláshoz való határozott ragaszkodás mellett az egyházi tanok tudományos megalapozására is törekedett.

²⁶³ A feltételezést az erősíti meg, hogy Johann Christian Konrad von Hofmann teológiai gondolkodása gyülekezeti-központú volt, és nagy hangsúlyt fektetett a gyakorlati keresztyénségre. Ezek az alapvonalai Kovács Albert idézett művének is.

²⁶⁴ Friedrich Köster teológiai irányultsága nem egyértelmű. Hivatalosan nem foglalt állást egyik irányzat mellett sem, de a gyakorlatban a racionalizmus ellenfelként a lelki megújulást szorgalmazta. World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D435-975-6> <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/KR058-203-0>; <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/D435-987-X>. (2020. nov. 30.).

²⁶⁵ Lukács p. 125.

liberális irányzat lényegében 1860-1890 között határozta meg a teológiai gondolkodást,²⁶⁶ létrehozva ezzel a liberalizmus talaján álló ún. modern vagy vallástudományi teológiát.²⁶⁷ 1890 után magyar nyelvterületen határozott hanyatlásnak indul ez az eszmerendszer, míg Németországban nagyjából az első világháborúig tart uralma, angol nyelvterületen viszont a fejlődésteológia és „social gospel” irányzataiban él tovább.²⁶⁸ Történelmi léptékekkel mérve harminc év ugyan rövid időszak, de ennek ellenére óriási hatást gyakorolt a korabeli és részben a mai magyar protestáns teológiai szemléletre. Kibontakozása és hatása rövid idejének az egyik hátrányos következménye, hogy sokat polemizál, rámutat a valós vagy vélt hibákra a teológiai gondolkodásban, de ritkán tud egy jól meghatározott és részletesen leírt új irányt mutatni. Kovács Albert felismeri ezt, és amellet, hogy elismeri a polemikus hang használatát, meg is indokolja azt:

„A modern theologia mostani hangja még inkább polemikus, – többet rombol, mint épít, s épen ezért kedvenc állítása a hagyományos theologia hiveinek, hogy nem életre való, mert csak negatióból áll positiv tételek nélkül. [...] A modern theologia polemikus irányzata a dolog természetéből foly, mert okos gazda előbb széthordja a roskatag ház romjait, s csak azután épít ujat és erőset helyére.”²⁶⁹

Közel százötven évvel e mondat elhangzása után viszont azt is tudjuk, hogy gyakorlatilag a „roskatag ház” lerombolására fordítottak több energiát a liberális teológia képviselői, az új és erős ház felépítésére már nem került sor. Kovács Albert véleményét megerősíti a korszakot alaposan kutató teológus-történész Márkus Jenő észrevétele is, aki rámutat, hogy

„kiépített rendszert [...] a magyar (magyarországi) liberális teológia nem adott. Heves harcái közepette nem volt ideje a szükséges elmélyedésre és a rendszer megfogalmazására. A rendszer azonban mégis megvolt, bár nem egy könyvben. Folyóiratokban, hetilapokban, könyvbe gyűjtött értekezésekben ismertté vált.”²⁷⁰

Tény, hogy a teológiai irodalom mennyisége terén a liberális teológia kiemelkedik nemcsak saját korának, hanem a következő korok irányzatai közül is. Mintegy ötven évvel a liberális teológia lehanyatlása után Koncz Sándor megállapítja, hogy „tudományos könyvekben

²⁶⁶ Márkus p. 40.

²⁶⁷ Ez a megnevezés a kor szóhasználatát tükrözi, ma inkább liberális teológiát mondunk.

²⁶⁸ JACOBS, Manfred: Liberale Theologie. *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh. Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991. p. 64.

²⁶⁹ KOVÁCS Albert: A modern theologia. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) (a továbbiakban: *Moderntheol*) pp. 4-5.

²⁷⁰ Márkus p. 40.

és cikkekben leggazdagabb a liberális teológia.”²⁷¹ Ennek ellenére valószínűleg a magyarországi liberális teológiát is az jellemzi, mint a nyugat-európai: a politikai és kulturális liberalizmus határozatlansága és bizonytalansága.²⁷² Nagy hangsúlyt kap az egyén szabadságvágya a hit terén a hagyományos egyházi, közösségi hittel szemben,²⁷³ amit dogmauralomként látnak a liberális teológusok. Kovács Albert a hierarchiai és dogmauralmat egyenesen a vallásosság egyik nagy ellenségének nevezi (a másik a materializmus).²⁷⁴

A liberális teológia gondolkodásvilágának kulcskérdéseit a bevezetésben említett másodlagos irodalom szerzői mindnyájan rendszerbe szedték. Márkus Jenő két fejezetet szentel a témának: az elsőben az liberális teológiai rendszer alapvonásait – a transzcendens és immanens azonosítása, a tárgy és alany azonosítása, a fejlődés eszméje –, míg a másodikban a liberális teológia főbb kérdéseit – Isten és a természeti rend, Isten kijelentése és az Írás, Jézus Krisztus, a csodától mentesített keresztyénség, Jézus feltámadása, a konfessziók megtagadása – tárgyalja.²⁷⁵ Koncz Sándor három alfejezetben fejti ki a teológiai liberalizmus jelentkezését hazánkban, melyek a magyar teológiai liberalizmus általános jellegéről, keretéről és tartalmáról szólnak. Ez utóbbi alfejezet ismét három részre oszlik: a teológia és diszciplínái (alegységek nélkül), tudomány és vallás (három alegység található benne: a vallás észhit, a vallás morál, a vallás szellemi magatartás), végül pedig liberalizmus és hitigazságok (ezen belül öt alegység: Biblia és kijelentés, Jézus személye, Szentháromság, egyház, csodák és eszkhatológia, feltámadás).²⁷⁶ Kovács Ábrahám könyvében a második főrész első része foglalkozik a magyar teológiai liberalizmus főbb jellemvonásaival, mely öt alegységet tartalmaz: elmosódás vagy különválás: tudományterületek az egyházi teológiai felsőoktatáson belül; az immanens és a transzcendens azonosítása; a liberális vallásfogalom következménye: világvallás; az ember apoteózisa a természetfeletti tagadása által – a tárgy és az alany azonosítása; töretlen optimizmus – a haladás, fejlődés, tökéletesedés eszméje. A harmadik főrészben egymással párhuzamba állítva és összehasonlítva jelennek meg a liberális teológiai gondolkodás kulcskérdései és az ezekre adott újortodox válasz: az ész vallása a hit megvallásával szemben: az immanens és a transzcendens világnézet találkozása; dogma és hitvallás; Isten kijelentése és a Szentírás; antropológia; szótériológia; a supranaturalizmus versus modern teológia: a csoda

²⁷¹ Koncz p. 6.

²⁷² GRAF, Friedrich Wilhelm: Liberale Theologie. In: *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie. Bd. 3. L-R.* Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992. p. 86.

²⁷³ BLASER, Klauspeter: Liberale Theologie. In: *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 5. L-M.* Mohr Siebeck. Tübingen, 2002. p. 310.

²⁷⁴ Reformegylet p. 12.

²⁷⁵ Márkus p. 120.

²⁷⁶ Koncz p. VI.

mint választóvonal; krisztológia; ekkleziológia.²⁷⁷ Lukács Olga hat alfejezetben mutatja be a liberális teológia főbb kérdéseit: a tudomány és a vallás kapcsolata, Jézus személye, a Szentháromságról, az egyházzal és a felekezetekről, a csodától mentesített keresztyénség, a feltámadás vitája.²⁷⁸ Szem előtt tartva az előbb bemutatott rendszerezéseket, valamint azt, hogy ebben a fejezetben Kovács Albert teológiai álláspontjával foglalkozok elsősorban, a Ravasz László által a „legagresszívabb modern theologus”-nak²⁷⁹ nevezett tudósak a liberális teológiához való viszonyát hat témakörben kívánom megvizsgálni. Ezek a következők: antropológia – transzcendens és immanens azonosítása; kijelentés és a Szentírás; Isten és a természeti rend – csodák nincsenek; vallás és tudomány – a fejlődés szükségessége; a dogmák és az egyéni hit; krisztológia. A felsorolás alapján látható, hogy a hasonló témában kutatók rendszereit csak a kulcsszavakban követem, az összeállítás és sorbarendezés viszont újszerű. Ennek oka az, hogy egy lehetséges gondolatmenetet próbálok felépíteni, ami segítséget nyújthat a liberális teológia „eltérő világnézet”-ének²⁸⁰ a megértéséhez.

Teológiai látásnak bemutatása és elemzése során mindenekelőtt pontosítani kell, hogy Kovács Albert – részben azért, mert nem rendszeres teológus, nem dogmatikus volt, részben pedig azért, mivel saját megfogalmazása szerint „a roskatag ház romjait” akarta széthordani, mielőtt „ujat és erőset” épít a helyére²⁸¹ – nem írt egy egységesnek mondható, a liberális teológiai rendszert (mint saját teológiai rendszerét) bemutató könyvet, csupán néhány tanulmányt, amelyek nem feltétlenül dogmatikai jellegűek, hanem általában a liberális eszmeiséget vagy annak egy-egy konkrét gondolatát próbálják ráilleszteni a meglévő egyházi keretre. Inkább a polemizálás és az apológia területén érzi otthon magát. Nem véletlen, hogy a Protestans Theologiai Könyvtár kötetei között mindjárt az elején ott találjuk Carl Hase „A protestans polemika kézikönyve” című művét két kötetre bontva,²⁸² ugyanezen sorozat 7. köteteként pedig a Baur-tanítvány Heinrich Lang Dogmatikáját Kereszturi Sándor álnéven maga Kovács Albert fordítja le és adja ki.²⁸³ Mivel tehát Kovács Albert teológiai gondolkodását nem lehet leválasztani a többi liberális teológuséról, igyekszem mind a közös, mind az eltérő pontokat megvilágítani. Elemzésem elkészítéséhez Kovács Albert tizenhárom írását használom

²⁷⁷ Kovács 2010a pp. 5-7.

²⁷⁸ Lukács p. 5.

²⁷⁹ Ravasz p. 225.

²⁸⁰ Kovács 2010a p. 66.

²⁸¹ *Moderntheol* pp. 4-5.

²⁸² HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve I.* (ford. Hegedűs János). Protestans Theologiai Könyvtár 2. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1874.; Uő: *A protestans polemika kézikönyve II.* (ford. Hegedűs János). Protestans Theologiai Könyvtár 4. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1875.

²⁸³ LANG Henrik: *Keresztyén dogmatika* (ford. Kereszturi Sándor). Protestans Theologiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1877.

főképpen, melyek időrendben a következők: Tanulmányok a papi gond mezején (1866),²⁸⁴ A modern theologia (1869),²⁸⁵ Az ember vallásos lény (1869),²⁸⁶ Egy kis elmefuttatás (1869),²⁸⁷ A darvinismus és a keresztyénség (1869),²⁸⁸ Alakítsunk egyházi reformegyletet! (1870),²⁸⁹ Hogy állott elő az új hit? (1870),²⁹⁰ Elmélkedés liturgiánk fölött (1870),²⁹¹ A protestansegyelet és a debreceni Figyelmező (1872),²⁹² Magyar protestans énekes könyv (1872-73),²⁹³ A protestantismus és a vélemény-szabadság (1873),²⁹⁴ Újévi gondolatok (1874),²⁹⁵ Homiletika (1904),²⁹⁶ de ezek mellett, ahol a szükség úgy kívánja, más műveire is utalni fogok.²⁹⁷ Hat témakörben kívánom elemezni Kovács Albert teológiai gondolkodását, amelynek hatása meghatározó volt a társadalomról, az egyházzal és a nemzetről vallott nézeteire.

3.2.1. Antropológia – transzcendens és immanens azonosítása

A Ballagi által szerkesztett Protestans Egyházi és Iskolai Lap 1869-1872 között egy mellékletet is kiadott Protestans Theologiai Szemle címmel, melynek szerkesztője ugyancsak Ballagi volt, főmunkatársa pedig Kovács Albert. A melléklet célja a liberális teológia orgánumává válni, hogy a „régis theologia” és az „új világnézet” közötti szakadékot áthidalja, a kettőt egymással kibékítse, összhangba hozza.²⁹⁸ A kiadvány első száma e gondolat felvezetését hozza Kovács Albert és Kovács Ödön eredeti cikkeivel. A második szám tartalma

²⁸⁴ KOVÁCS Albert: Tanulmányok a papi gond mezején. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 9. évf. 14. sz. (1866) pp. 421-428.; 9. évf. 17. sz. 523-532. (a továbbiakban: Papi gond)

²⁸⁵ *Moderntheol* pp. 1-5.

²⁸⁶ KOVÁCS Albert: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) pp. 39-41. (a továbbiakban: Vallásos lény)

²⁸⁷ KOVÁCS Albert: Egy kis elmefuttatás. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 11. sz. (1869) pp. 173-176. (a továbbiakban: Elmefuttatás)

²⁸⁸ KOVÁCS Albert: A darvinismus és a keresztyénség. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 24. sz. (1869) pp. 377-382.; 1. évf. 25. sz. (1869) pp. 397-400. (a továbbiakban: Darvinizmus)

²⁸⁹ Reformegylet.

²⁹⁰ KOVÁCS Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 8. sz. (1870), pp. 113-117.; KOVÁCS Albert: Hogy állott elő az új hit? (folytatás) *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) pp. 328-332.; KOVÁCS Albert: Hogy állott elő az új hit? (folytatás és vége) *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 22. sz. (1870) pp. 342-346.

²⁹¹ KOVÁCS Albert: Elmélkedés liturgiánk fölött. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 13. évf. 27. sz. (1870) pp. 801-807. (a továbbiakban: Elmélkedés)

²⁹² KOVÁCS Albert: A protestansegyelet és a debreceni Figyelmező. *Egyházi Reform*. 2. évf. 3-4. sz. (1872) pp. 65-136. (a továbbiakban: Figyelmező)

²⁹³ KOVÁCS Albert: Magyar protestans énekes könyv. *Egyházi Reform*. 2. évf. 12. sz. (1872) pp. 359-375.; 3. évf. 1. sz. (1873) pp. 1-16. (a továbbiakban: MPÉK)

²⁹⁴ KOVÁCS Albert: A protestantismus és a vélemény-szabadság. *Egyházi Reform*. 3. évf. 4. sz. (1873) pp. 97-124. (a továbbiakban: Véleményszabadság)

²⁹⁵ KOVÁCS Albert: Újévi gondolatok. *Egyházi Reform*. 4. évf. 1. sz. (1874) pp. 1-5. (a továbbiakban: Újévi)

²⁹⁶ KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky V. Budapest, 1904.

²⁹⁷ Az elsődleges forrásként szolgáló írások válogatása rendjén a tartalmi relevancia és a (nagyobb) terjedelem volt mérvadó.

²⁹⁸ *Moderntheol* p. 2.

is hasonló jellegű, de abban nem eredeti munka, hanem egy francia cikk fordítása szerepel. A harmadik számmal kezdődik meg lényegében a „modern theologia” eszmerendszerének bemutatása, és a sorban Kovács Albert antropológiai cikke az első: „Az ember vallásos lény.” Az írásnak ez az elhelyezése mutatja, hogy Kovács számára az antropológia az egyik kulcs a liberális teológia rendszerének megértéséhez (és elfogadásához). A cikk – mint címe is mutatja – a vallási igénynek az ember természetéből fakadó sui generis mivoltát mutatja be. Kovács antropológiájának ez az egyik sarkpontja, a másik az egyén szabadsága, amit a megalakuló reformegylet célkitűzései között fejt ki, végül a harmadik pedig az eredendő bűn tagadása, az attól való mentesség, amelyről a Magyar protestáns énekes könyv című tanulmánya második részében találunk érdemi leírást, az új énekeskönyvbe felvehető illetve fel nem vehető énekek kapcsán.

3.2.1.1. Az ember vallásos lény

A liberális teológiának az emberről alkotott képét vizsgálva mindenekelőtt azt kell észrevennünk, hogy a vallás meghatározásához Kovács filozófiai oldalról közelít: szerinte nem más, mint

„az emberi szellemnek olyan törvénye, mint a testeké a nehézkedés [értsd: gravitáció], s így természetes életszüksége”²⁹⁹

Más helyen is hasonlóan fogalmaz:

„a vallás ép oly alkotó eleme a léleknek, mint az értelem, az akarat, vagy az erkölcsi és esztétikai érzés.”³⁰⁰

Testvére, Ödön is ugyanezt vallja:

„az ember természeténél fogva vallásos lény. A szellemi élet legelső nyilatkozataival együtt felébred az ember vallásos szükséglete is, és ezen szükséglet kielégítést keres.”³⁰¹

²⁹⁹ Vallásos lény p. 40.

³⁰⁰ Új hit p. 331.

³⁰¹ KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 2. A vallás lényege, vagy a vallás és a vallásos eszmék bölcsezeti felfogásának története*. Protestáns Theológiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestáns EGYULET. Budapest, 1877. p. 301. (a továbbiakban: Vallásbölcsezet)

Ennek a meghatározásnak az eszmei alapja és bibliai igazolása Kovács Albertnél³⁰² és más liberális teológusoknál³⁰³ is az ApCsel 17,26-28.³⁰⁴ A vallásnak, illetve a vallási igénynek az emberi lélekből való természetes származását egyrészt az egyre inkább tért nyerő materializmus miatt hangsúlyozza, amit a vallás egyik nagy ellenségének tekint.³⁰⁵ A lélekből származó, és így minden emberben közös vallási igény gondolatából kiindulva egy meglepő következtetésre is eljut. Igen eredeti gondolkodású teológusként kimondja, hogy az istentagadó is vallásos.

„Az atheistát hibásan itélnők meg, ha azt állitnók, hogy hiányzik vallási tehetsége; sőt inkább, az ilyen feltünő szenvedélylyel foglalkozik a vallással; de mivel keble szükségének egyik létező istenfogalom sem felel meg, ujat keres, és e közben tévutra jut.”³⁰⁶

Másrészt az emberi lélekben természet szerint megjelenő vallás fogalma a liberális teológia egyik alapgondolatához vezethet, hogy ti. a transzcendens Istent azonosítsa az immanens emberi lélekkel.³⁰⁷ Ennek kapcsán Márkus először is azt állapítja meg, hogy a 19. század immanens irányú felfogása a teológiai gondolkodásban

„azzal a következménnyel jár, hogy az érdeklődés nem terjed az immanencia határain túlra, hanem megmarad e határokon belül és itt keres kielégülést. A transzcendens világ elhomályosulásával az immanens világ fénye gyúl ki és ez a fény, érthetően, az immanens világ legmagasabbrendű alakja, az ember körül a legfényesebb.”³⁰⁸

Ugyancsak Márkus mutat rá, hogy a Schleiermacher által bevezetett ún. „azonossági filozófia” gyakorolt ilyen hatást a teológiai gondolkodásra, melynek „lényege az, hogy alany és tárgy, immanens és transzcendens között legfeljebb a megjelenési formában és a felfogási módban, de nem elvileg van különbség.”³⁰⁹ Kovács Albertnél ez a teljes és tökéletes azonosítás nem történik meg, hanem mindössze a „rokonság” megállapításához jut el:

³⁰² Vallásos lény pp. 39-40.

³⁰³ ERMEL Gyula: A vallás fogalma. *Protestans Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) (a továbbiakban: Ermel) p. 333.

³⁰⁴ „És az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette [Isten], hogy lakozzanak a földnek egész színén, meghatározván eleve rendelt idejüket és lakásuknak határait; hogy keressék az Urat, ha talán kitapogathatnák őt és megtalálhatnák, jóllehet bizony nincs messze egyikönytől sem: mert ő benne élünk, mozgunk és vagyunk; miképen a költőitek közül is mondották némelyek: Mert az ő nemzetsége is vagyunk.” (Károli Gáspár fordítása).

³⁰⁵ Reformegylet p. 12.; Új hit p. 343.

³⁰⁶ Vallásos lény p. 41.

³⁰⁷ A transzcendens és immanens azonosításáról bővebben l. Márkus p. 52.; Kovács 2010a pp. 89-92.

³⁰⁸ Márkus p. 41.

³⁰⁹ Uo, p. 43.

„az emberi szellemnek [...] törvénye, [...] s így természetes életszüksége, hogy keresse istent, felszárnyaljon a szellemvilág központjához, az abszolút tökélyhez, melylyel érzi rokonságát még tökélytelenségében is.”³¹⁰

Értelmezési kérdést vet azonban fel egy másik, hasonló tartalmú kijelentése:

„A mely vallásos szellem nyilatkozott a prófétákban, Jézusban, az új szövetségi könyvek íróiban, ugyanaz szól minden egészséges fejlettségű lélekben.”³¹¹

Mivel nyilvánvaló azonosítást tesz a próféták, Jézus és az „egészséges fejlettségű” emberben megjelenő „vallásos szellem” között, feleletet vár, hogy mit is ért a ez alatt a kifejezés alatt. A Jézusra való utalás miatt első reakcióként talán természetesnek tűnhet a „vallásos szellem”-nek az Isten szellemével, Szent Lelkével való azonosítása, de az eredeti szöveggörnyezet vizsgálata nyomán ezt a lehetőséget bátran elvethetjük. Miután ugyanis részletesen kifejti az inspiráció (isteni ihletettség) tanának tagadását, az idézetünk előtti mondatban kijelenti, hogy „a bibliát mély vallásos szellem sugalmazta.” Ennek fényében a kifejezés bizonyosan nem Isten Lelkét, hanem az Istennel való kapcsolat kialakítására törekvő szellemiséget, lelkületet jelöli. Sebestyén Jenő egyetért azzal a gondolattal, hogy „a vallás az ember lényegéhez tartozik és ezért egyetemes jellegű”,³¹² de ő ugyanakkor arra is rámutat, hogy nemcsak hogy nem azonos az emberi lélek az isteni lélekkel, hanem még csak nem is rendelkezik teljes ismerettel arról, hanem csupán képessége van rá, hogy megfelelő feltételek esetén megismerje Istent.³¹³

Harmadsorban a vallás és a lélek természettől való szoros kapcsolata a fejlődés eszméjének is az alapgondolata:³¹⁴

„miután az ember természeténél fogva vallásos lény, természetesen volt is mindig vallása, benső szükség ösztönözte, hogy legyen, s önként értetik, hogy minden vallásnak, még a leghiányosabbnak is alapja az ember vallási tehetsége. De épen innen megfejthető az is, hogy az embernek vallása mindig öszhangzásban áll szelleme fejlettségével.”³¹⁵

³¹⁰ Vallásos lény p. 40.

³¹¹ Új hit p. 117.

³¹² Sebestyén p. 132.

³¹³ Uo.

³¹⁴ A liberális teológia fejlődéseszméjével a későbbiekben fogok bővebben foglalkozni, itt csupán a lelki-szellemi fejlődés vonzatát érintem.

³¹⁵ Vallásos lény p. 40.

Ennek következtében a vallás mint eszköz alkalmazási köre és célja is bővül: nemcsak az Istennel való kapcsolat,³¹⁶ hanem az ember szubjektív boldogsága is céllá lép elő:

„A kebelnek saját vallásos hite ránézve igaz vallás, mely habár a legalantabb fokon is áll objective, mégis subjective képes a benne igazán hívőt ép úgy boldogítani, mint a vallásos élet legfejlettebb alakja.”³¹⁷

Kovács gondolatmenetét követve ennek a kijelentésnek a valóságtartalmát nem tagadhatjuk, ugyanakkor feltétlenül rá kell mutatni arra is, hogy Kovács az egyént (és az egyéni hitet) mint egyedül állót szemléli, mintha senkivel semmilyen kapcsolatban nem lenne, sem emberileg, sem hitbelileg. Ezzel pedig eljutottunk az egyéni szabadság kérdéséhez is.

Vessünk egy pillantást az „újortodox” hitvalló álláspontra is. Abban nem kételkednek ők sem, hogy „az ember vallásos lény” lenne, vagyis hogy az emberi lélekben megvan egy ösztön a transzcendens, a mindenható Isten felé fordulni. Különbséget látnak viszont abban, hogy a vallás igazságai milyen alapokra épülhetnek. A liberális Kovács Alberttel szemben a hitvalló Balogh Ferenc nem az emberi lelket ill. lelkiismeretet tartja megfelelő alapnak, mivel az egyrészt számtalan külső hatásnak van kitéve, melyek eltéríthetik az Isten felé vezető útról, másrészt pedig azért, mert a lelkiismeret és a transzcendens felé forduló vágy más-más népeknél más-más „szellemi tünetet” mutat. Ezzel egyidejűleg arra is felhívja a figyelmet, hogy egyáltalán a lélek „örök követelményei” is kornak, hovatartozásnak, értelmi fejlettségnek és vallási vagy filozófiai irányzatokhoz való hovatartozásnak a korlátai között mozognak, ezek általi meghatározottság jellemzi őket.³¹⁸ Mivel tehát az emberi lélekben elvileg azonos mértékben és azonos módon jelenlevő vallási ösztön szélsőségeig terjedő változatos formában és ugyancsak szélsőségeig terjedő változatos tartalommal jelentkezik az emberi társadalmakban, de facto az egész emberiségben, nem meglepő, hogy eljut arra a következtetésre: „az emberiség [...] a tanított és nem a tanító.”³¹⁹ Azonnal feltűnik, hogy Kovácshoz hasonlóan ugyanabból a tényből – ti. a különböző népekben és társadalmakban különböző módon és mértékben jelentkező vallási igény tényéből – indul ki Balogh is, de ő ennek ellenére egészen ellentétes következtetésre jut.³²⁰ Ennek a különbözőségnek a magyarázatát abban találhatjuk fel, hogy a liberális teológia képviselői – köztük Kovács Albert

³¹⁶ Ermel p. 332.

³¹⁷ Vallásos lény p. 41.

³¹⁸ BALOGH Ferenc: Tájékoztató pontok a theologia terén. *Evangeliumi Protestáns Lap* 3. évf. 5. sz. (1877. február 2.) (a továbbiakban: Balogh 1877) p. 41. L. még Kovács 2010a pp. 161-165.

³¹⁹ Balogh 1877 p. 41.

³²⁰ Kovács Ábrahám többször is rámutat a liberális és újortodox irányzatok vitájának erre a jellegzetességére más teológiai kérdések kapcsán. Vö.: Kovács 2010a pp. 134. 156. 162. 199.

is – embercentrikus világképet alakítottak ki, azzal számoltak. Ennek következtében még a legmesszebbmenő következtetésük is csak odáig jutott, hogy

„fölköztünk az igazság elérhetlen távolban lebeg, s szerencséseknek mondhatjuk magunkat, ha csak néhány sugara is behat sziveinkbe. Mi keresők vagyunk, kik arra törekszünk, hogy a végtelent, mely szívünk mélységeit mozgatja, ki tudjuk fejezni; de ugyanakkor jól tudjuk, hogy még a legtökélyesebb kifejezés is csak a gyermek gyűjtelékéhez hasonlít.”³²¹

Látják tehát az igazság távoli mivoltát, de nem képesek kitörni saját korlátaik közül. Velük szemben az újortodox teológia kimondja, hogy

„rajtunk kívül is levő történeti tényre, célelérésre képességet adó élő példányra van szükség, kihez kell szabni, mérni lelkünk tényeit... fensőbb irányu vágyainknak is csak ő képes kielégítést adni.”³²²

Azt vallják tehát, hogy az igazság megismerhető Jézus Krisztusban. Ennek elhívése azonban még mindig nem feltétlenül jelenti a teljes megismerést, vagyis csupán a lehetőség igenlése áll fenn. Így válik teocentriskussá és krisztocentriskussá az újortodoxia világképe, és ezzel biztosítja magát a megsemmisülés ellen, éppúgy, ahogy a heliocentriskus világkép is győzelmet aratott a kora újkorig uralkodó geocentriskussal szemben. Természetesen más idői és tartalmi keretek között, más arányokban és más felekkel zajlott ez az összeütközés a teológiában mint a kozmológiában, de mindkét esetben bebizonyosodott, hogy a korlátok közé szorított gondolkodás – legyen az akár a végtelenség korlátja – előbb-utóbb túlhaladottá válik.

3.2.1.2. Az egyén hitbeli szabadsága

Ballagi Mór nagyon radikálisan de ugyanakkor elég körmönfontan is fogalmaz az egyén vallási és hitbeli szabadságával kapcsolatosan:

„az hogy én mikép képzelem viszonyomat istenhez, mit hiszek vallásos igazságnak, mit nem, minthogy ezzel senki jogát nem sértem, a társadalom joghatósága alá nem tartozhatik s abba senkinek, sem állam, sem egyház nevében szólója nem lehet.”³²³

³²¹ Elmefuttatás p. 174.

³²² Balogh 1877 p. 41.

³²³ BALLAGI Mór felolvasása. *A magyarországi protestans egyház évkönyve. Az 1871-iki pesti alakuló közgyűlés naplója.* szerk. Kovács Albert. Pest, 1871. p. 19.

Kovács Ábrahám rámutat, hogy Ballagi nem akarja szétválasztani a politikai liberalizmust az egyháztól, sőt

„politikai világnézeti látásmódját reflektálatlanul vagy éppen nagyon tudatosan átviszi a vallási életre és ott olyan liberális, radikális álláspontot képvisel, amely az egyház lényegével nem egyezik,“³²⁴

és teszi ezt azért, mert „az egyéni, emberi szabadságot tette meg az abszolút kritériumnak.“³²⁵ Kovács Albert viszont nem a politikai liberalizmust teszi meg az egyén vallásos szabadsága alapjának, hanem – mint már láthattuk – az egyénenként eltérő mértékű szellemi fejlettséget.³²⁶ Ez a gondolat jelenik meg a reformmegylet célkitűzései között is:

„a keresztyénség magasztos vallás-erkölcsi tartalmát az emberiség mindig értelmi fejlettségének megfelelő alakban igyekezett kifejezni; s hadd fejezze ki ezután is mindenki oly formulákkal, melyeket legjobban megért.“³²⁷

Ballagi és Kovács megfogalmazása között jól érzékelhető a különbség: míg előbbi az Istenhez való viszonyát és a hit tartalmát tekintve követeli meg az egyéni szabadságot, tehát gyakorlatilag senkivel nem közösködik, addig utóbbi lát egy közös lényegyet, amit a különböző „értelmi fejlettségű” emberek, mint egyének, különböző formában fejezhetnek ki. Ballagi tehát a vallás tartalmát és formáját is, míg Kovács lényegében csak a formáját kívánja az egyéni szabadság hatáskörébe utalni.³²⁸ Ugyanakkor ez utóbbi is elfeledkezik arról, hogy – mivel az ember alapvetően társas lény, társadalomban él, vallását is közösségben éli meg, gyakorlatilag folyamatosan érintkezik más emberekkel, kapcsolatot épít vagy bont fel, stb. – akár tetszik akár nem, akár a szabadság korlátozásnak tekintjük, akár nem, szükséges bizonyos közös szabályok kidolgozása, közös formák elfogadása a civilizált együttélés és vallásgyakorlás érdekében. Pál apostol nem véletlenül zárja az 1Kor 14-et azzal az intelligenciával, hogy „mindenek ékesen és jó renddel legyenek.” (1Kor 14,40), miután a közösségre zavaróan ható nyelveken szólást és a mindenki által érthető prófétálást szembeállítja egymással. Jelen összefüggésben a nyelveken szólást tekinthetjük az egyéni hit egyéni formulákkal történő megnyilvánulásának, amely által az ember kizárólag magát építi (v4.), és amely ebből a szempontból – bármilyen „fejlettségi fokon” legyen is – ugyanazt a hatást fejt ki, de a prófétálás az, amit mindenki megért. A közösségi vallásgyakorláshoz tehát nemcsak egy közös jel- és fogalomrendszer (szókincs) szükséges, hanem az is, hogy azok azonos „fejlettségűek” legyenek (a szavak azonos jelentéssel

³²⁴ Kovács 2010a p. 161.

³²⁵ Uo. p. 162.

³²⁶ L. a 316. és 318. lábjegyzetet.

³²⁷ Reformmegylet p. 13.

³²⁸ Más kérdés, hogy ezt az elméletet Kovács Albert sem valósítja meg teljesen, hiszen a liberális teológia modernségének bővületében mégiscsak beleszól a vallás és a hit tartalmi kérdéseibe is.

bírjanak mindenki számára). Ugyanitt az egyéni szabadság kérdésénél kell rámutatni arra is, hogy bár kemény vitái, néha személyeskedésbe hajló polémiái voltak a debreceni újortodoxia képviselőivel, mégis tisztelte őket annyira, hogy az új énekeskönyv kapcsán a velük való egységre és nem a tőlük való elszigetelődésre törekedett. Ezt az álláspontját kétszer is kihangsúlyozta: véleménye szerint a három felekezet használatban levő négy énekeskönyvből

„ki lehetne válogatni annyi jó darabot, mennyi egy könyv számára éppen elég, [...] és egy sem találatnék köztük, melynek dogmatikai tartalma ellen akár egyik, akár másik felekezet, akár egyik, akár másik teológiai iskola kifogást tehetne.”³²⁹

Az úrvacsorai énekekről is megjegyzi, hogy

„egyik sem igen kitűnő költemény, de dogmatikai tartalmok ellen semmi kifogás nem lehet sem modern, sem orthodox kálvinista részről...”³³⁰

Ez a kijelentés is, akárcsak az előző, egyértelművé teszi, hogy Kovács Albert liberális teológusként nemcsak saját magának és fegyvertársainak követelte meg a vallásos illetve teológiai gondolkodás szabadságát, hanem ezt kiterjesztette a vele szemben álló újortodoxokra is. Ezen túl pedig határozott célja volt, hogy a két teológiai irányzat békésen megférjen egymás mellett, egymás megbántása és meg-megújuló háborúskodás nélkül.

3.2.1.3. Az eredendő bűn kérdése

Az egyéni szabadság gondolata nem az egyetlen, amit a liberális teológia átvett a politikai liberalizmus eszmerendszeréből. A meliorizmus³³¹ alapján állva a liberális teológusok tagadják az eredendő bűn tanát. Az unitárius Simén Domokos meglátása szerint

„az eredendő bűn hitformájoknak [a zsidóságénak] egy részét tette, a melyet elődeik némely bibliai helyek téves értelmezéséből merítettek.”³³²

Kovács Ábrahám rámutat, a szerző nemcsak az idézett művében, hanem más írásában is ezt az álláspontot hangoztatja,³³³ mégpedig azért, mert „az eredendő bűn, vagyis a teljes

³²⁹ MPÉK p. 370.

³³⁰ Uo. p. 2.

³³¹ A meliorizmus a társadalmi és politikai liberalizmus egyik alapgondolata, mely szerint az ember alapvetően jó illetve jobbra tehető.

³³² SIMÉN Domokos: A szabadirányu keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. *A magyarországi protestanszegylet évkönyve. Az 1872-iki pesti második közgyűlés naplója.* szerk. Kovács Albert. Pest, 1872.

³³³ Kovács 2010a pp. 163-164.

megromlottság tana” a „korszellellemmel össze nem egyeztethetők.”³³⁴ A liberális teológia magyarországi „nagy öregje”, Ballagi Mór is hasonlóan gondolkodott. Kovács Albert is ezt vallja, amint az énekválogatásából kiderül. A „Ne szállj perbe énvelem” kezdetű ének³³⁵ 2. szakaszát, melyben az eredendő bűn fogalma is megjelenik, két írásában is elutasítja.³³⁶ Megjegyzendő azonban, hogy míg előbbi cikkében az egész éneket elmarasztalja, utóbbi írásában már – a 2. és 5. szakaszok kivételével, melyek az eredendő bűnről és Krisztus váltságshaláláról szólnak – az éneket kitűnőnek és hibátlannak minősíti. A két egymással ellentétes megfogalmazás kissé megzavarja a kutatót, és felveti a következetlenség lehetőségét. Tény, hogy ezzel is megvádolható a szerző, de ha megpróbálunk behelyezkedni a gondolatmenetébe, inkább arra gondolhatunk, hogy – az idealizmus korában élvén – egyszerűen sarkításokat, túlzásokat használ mind a két esetben. Más szóval: egy alkalommal az egész éneket a „leggyarlóbb költészet s legcsekélyebb vallásos melegség”³³⁷ illetve „dogmatikai és etikai tekintetben is leginkább kifogás”-olható³³⁸ vádjával érinti, pusztán azért mert két szakasz a liberális teológiával össze nem egyeztethető gondolatot tartalmaz; más alkalommal viszont, amikor pozitív példákat akar felhozni, ismét erre az énekre is hivatkozik, mint „kitűnő és hibátlan”-ra – természetesen az említett szakaszok kivételével. E magyarázat mellett egy másik lehetőség is elképzelhető: három év alatt, ami a cikkek írása között eltelt, valamilyen – a kutatás során feltáratlanul maradt – hatásra némileg megváltozott a szemlélete, így hát amit korábban teljes mértékben elvetett, későbbben megrostált formában elfogadott.

A liberális állásponttal az eredendő bűn kérdésében is szemben áll az újortodoxia. Érdekes módon nemcsak a Bibliára, hanem egy filozófusra – konkrétan Immanuel Kantra – utalva (akinek a filozófiáját továbbgondolja Fichte, Schelling és Hegel) állapítja meg egy újortodox tanulmány, hogy „az emberi bűnösség és ennek érzete általános” valamint, hogy

³³⁴ ZSIGMOND Sándor: Gondolat-törédek és néhány vonás a magyarországi modern theologiai irányról II. *Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 6. évf. 3. sz. (1875) p. 117.

³³⁵ A korabeli magyarországi énekeskönyvben 162. szám alatt, a korabeli erdélyi énekeskönyvben pedig 63. szám alatt jelent meg. A mai énekeskönyvekben is megtalálható: az 1948-as kiadásban 205., az 1996-os kiadású „egyetemes” énekeskönyvben pedig 307. szám alatt.

³³⁶ „A mely énekeinkben leggyarlóbb a költészet s legcsekélyebb a vallásos melegség, épen azok jönnek dogmatikai és etikai tekintetben is leginkább kifogás alá [...] Vagy miként illik össze oly beszéd, mely helyes etikai elvek alapján a bűnért nem Ádámot, hanem az egyént teszi felelőssé [...] oly énekkel, mely azt mondja, hogy az ember anyja méhében fogantatott vétekben, e világra jött eredendő bűnben?” Elmélkedés p. 804.; „Kitűnő és hibátlan ebben a [...] 162. kivéve a 2. és 5. verseket [...]” MPÉK p. 2.

³³⁷ Elmélkedés p. 804.

³³⁸ Uo.

„az erkölcsi küzdelem legnagyobb erélyessége mellett is a mi erkölcsiségünk tökéletlen és teljes fogyatkozásokkal s következésképpen a legnagyobb erőfeszítés is az emberi szív szükségének meg nem felelhet.”³³⁹

Ebből pedig levonják a következtetést:

„hamisan számítanak, kik az ember bűnösségét könnyedén veszik, kik a bűnről azt tartják, hogy az a mivelődés haladása és finomodásával mindinkább elenyészik.”³⁴⁰

Az emberi lélekről alkotott képpel szemben – amely közös kiinduló pont mellett ellentétes következtetéseket hozott a liberális és az újortodox teológiában – az eredendő bűn esetében a liberálisok a korszellemre hivatkozva tagadják azt, az újortodoxok pedig a kanti filozófia és a Szentírás tanításait egyaránt felhasználják annak igazolására. Az idealizmussal összhangban levő és annak egyik elemeként megjelenő meliorizmus tarthatatlanságát a liberális teológia számára lényegében majd csak az első világháború borzalmai fogják bizonyítani.

Mielőtt a jelenlegi dogmatikai álláspontot ismertetnék, egy rövid kitérő erejéig vizsgáljuk meg az ógyházi atyák véleményét az eredendő bűn kérdésében. Pásztori-Kupán István rámutat, hogy Órigenésznek, az alexandriai iskolát alapító teológusnak sajátos felfogása volt az eredendő bűnről:

„[...] a látszólag Ádámra vonatkozó részekben Mózes az emberi természetről beszél. [...] Az isteni Ige ily módon ezt nem egyvalakiról, hanem mintegy az egész [emberi] nemről állítja.”³⁴¹

Miközben Órigenész arról beszél, hogy bűn az egész emberiségre kiterjed, a másfél évszázaddal később élt Aurelius Augustinus viszont a bűn átörökítését emeli ki. A thagastéi egyházatyá szerinte a bűneset utáni emberiség nemi élete az „eszköz” a bűn átörökítésére:

„[a testi vágy gonoszsága] révén az abból születő ember megfertőződik az eredendő bűnnel. [...] A testi kívánság [...] ugyanis nem a házasság természetéből fakadó jó, hanem az ősi bűnből származó rossz.”³⁴²

Augustinusnak ez a tanítása azon a téren hozott újat a korábbi bűnértelmezésekkel szemben, hogy nemcsak az ősbűn egyetemességét, hanem annak a „terjedési útját” is hirdette.

³³⁹ T. M.: Bűnösség és váltság. *Evangeliumi Protestáns Lap* 1. évf. 7. sz. (1875. február 12.) p. 63.

³⁴⁰ Uo. p. 64.

³⁴¹ PÁSZTORI-KUPÁN István: *Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig*. Napoca Star – Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2010. (a továbbiakban: PKI) p. 63.

³⁴² Uő: Élettapasztalati és teológiai motívumok Augustinus és a pelagiánusok vitájában. In: FEKETE Károly – KUSTÁR Zoltán – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem. Debrecen, 2011. pp. 366-367.

A biológiai úton történő továbbadás gondolatával nemcsak kortársait, hanem a jelenkor keresztyén szexuáletikusait is nehéz helyzetbe hozta.³⁴³

Az órigenészi és augustinusi ősbűn-értelmezések fényében érthetővé válik a 19. századi liberális teológiának az eredendő bűnt elutasító álláspontja. A mai dogmatikusok közül Kocsis Elemér elismeri a liberálisoknak azt az állítását, hogy az (új)ortodoxia tanítása az eredendő bűnről szinte kizárólag a Gen 3-ban leírt bűneset-történetre van alapozva, amelyben viszont nincs szó sem eredendő, sem pedig örökletes bűnről, sőt a dogmatörténetben is csak viszonylag későn, a 3-5. századokban jelenik meg.³⁴⁴ Ugyanakkor viszont azt is rögzíti, hogy „a bűn nem átmeneti stádium az ember életében és az emberiség történetében, hanem emberi létünk állandó kísérője,³⁴⁵ és ezzel lerombolja a liberális gondolatot.

3.2.2. Kijelentés és a Szentírás

A transzcendens és immanens fentebb említett azonosításának a liberális teológiában egy jellegzetes következmény a hozadéka, ti.

„a liberális teológus nem igazán tud mit kezdeni Istennel, a kijelentéssel, a természetfölöttivel [...], hanem csak az emberi vallásosság területére korlátozza vizsgálódását.”³⁴⁶

Ez pedig azt jelenti, hogy a kijelentés – ami a hagyományos teológiában tisztán transzcendens eredetű volt – a liberális teológiában immanens szint kap. Az azonossági filozófia és a liberális bibliakritika egy veszélyes és visszás helyzetet hoz létre a tradicionális egyházi gondolkodásra nézve: a Biblia tekintélyének a csökkentését. Kétélű fegyver ez, amely ott is vág, ahol nem akarjuk. Ballagi Mór már 1865-ben érzékeli ezt, és megpróbálja megfogalmazni, behatárolni, mintha ezzel elvonná a liberális bibliakritika élet:

„akaratom ellenére is annak tekintélye csökkentésére dolgozom, minek pedig mentől magasabbra való emelése szívem legfőbb kívánsága.”³⁴⁷

Ennek ellenére egyre mélyebbre hatol és eljut oda, hogy kijelenti:

³⁴³ Uo. p. 367.

³⁴⁴ Kocsis p. 122.

³⁴⁵ Uo. p. 124.

³⁴⁶ Kovács 2010a p. 90.

³⁴⁷ BALLAGI Mór: *Bibliai tanulmányok*. Pest, 1865. (a továbbiakban: Ballagi 1865) pp. 4-5.

„következetes gondolkozás útján azon meggyőződéshez jutott a tudomány, hogy Isten legmagasztosabb önkijelentése az ember személyes szellemében történik,”³⁴⁸

azaz nem a Szentírásban, amelyet a keresztyének Bibliának neveznek. Kovács Albert is hasonlóan fogalmaz:

„az ember a természet alkotása szerint vallásos lény. A vallás tehát nem természetfölötti csudás kijelentés által lett az ember sajátja, hanem a legtermészetesebb kijelentés által.”³⁴⁹

Ez pedig azt hozza magával, hogy

„minden, ami az emberiség általános szellemiségéből következik, isteni eredetű.”³⁵⁰

Innen pedig már csak egy lépés kimondani, hogy

„a Biblia nem Isten kijelentése. [...] A kánon nagyon zavaros fogalom és a tudomány minden tételének ellentmond.”³⁵¹

Kovács Albert szerint

„a biblia örök eszméi lelkünkől vett igazságok.”³⁵²

Eképpen a liberális teológia művelői számára a Szentírás elveszíti elsőségét, másodrangúvá degradálódik.³⁵³ Véleményük szerint „az orthodoxia összezavarta a kijelentésnek és az írásnak a fogalmát,³⁵⁴ azonosítva a kijelentést az Irással.”³⁵⁵ Éppen ezért érzik szükségét a liberális teológusok az ortodox felfogás korrekciójára sőt kiegészítésére. Márkus Jenő Kovács Albert és társai törekvéséről megállapítja, hogy

„az orthodox felfogás helyesbítésénél azonban nem áll meg a liberális teológia; a Bibliát nem tartja annak az egyetlen eszköznek, amelyen át Isten akaratát közli. A Szentlélek (a liberális teológiában Istennek bennünk működő szelleme, emberi adottság) Isten akaratát a Biblián kívül is közölheti velünk, s amit a Bibliában közöl, annak az igazság-ismérve is az emberi szellem.”³⁵⁶

³⁴⁸ Uo. p. 78.

³⁴⁹ Új hit p. 113.

³⁵⁰ Ballagi 1865 p. 80.

³⁵¹ Koncz p. 85.

³⁵² Új hit p. 117.

³⁵³ Márkus p. 58.

³⁵⁴ KERESZTES József: A modern „rombolók” a történelem ítélőszéke előtt. *Egyházi és Iskolai Szemle*. 1876. p. 264.

³⁵⁵ Márkus p. 59.

³⁵⁶ KERESZTES József: A biblia szerepe a ref. egyházban. *Egyházi és Iskolai Szemle*. 1880. p. 727. Márkus pp. 59-60.

Ez gondolat Kovács Albertnél is megjelenik a Homiletikában, mégpedig oly módon, hogy az „Isten ígéje” jelentéstartalmát kibővíti:

„Isten ígéje alatt értjük Istennek minden nyilatkozatát a természeti és erkölcsi világban; tehát mindazt, amit a biblia, a történelem, a természet, művészetek, tudományok, magán, családi társadalmi, polgári és egyházi élet nyújt”³⁵⁷

A Szentírást első helyen szerepelteti, de azzal egyenrangúként értékeli a felsorolás többi tagját is. Tavaszgy Sándor rámutat, hogy Karl Barth véleménye szerint a bővített jelentéstartalmú ige-értelmezés bizonyos értelemben igaz lehet: ugyanis

„az ember Istent ott találja meg, ahol tetszik Istennek az embert keresni, tehát nem ott, ahol úgy véljük, hogy mi őt kereshetjük: nem a saját lehetőségeink határain belül.”³⁵⁸

Mint láthatjuk, ez a utóbbi gondolat elfogadja a liberális teológia képzetét arról, hogy az Isten ígéje nemcsak a Szentírásban jelenhet meg, hanem térben, időben egyaránt változatos módokon és eszközökön át, csak hogy emellett együtt Isten egyedi, különös kijelentésére (Jézus Krisztus a Bibliában és a történelemben) helyezi a hangsúlyt, szemben az emberben már meglévő általános kijelentéssel, ami a liberálisoknál megjelenik.

Az inspiráció tanának problematikája több szál összefonódásából adódik és a szó értelmezésével kezdődik. A liberális teológia képviselői számára

„az inspiratio képzeete magában foglalja az autenticitást is.”³⁵⁹

Ez a fogalom viszont ismét kettős jelentést hordozhat: egyfelől a szerzőség hitelességét (hogy ti. az írta-e az illető könyvet, akinek a neve fel van tüntetve fölötte), másfelől viszont a könyv tartalmának a hitelességét. A könyv tartalma viszont teológiai szempontból ismét kétféleképpen nevezhető hitelesnek: egyrészt aszerint, hogy Isten ihlette-e a szerzőket az írására, másrészt aszerint, hogy a leírt szöveg – függetlenül attól, hogy Isten ihlette vagy kizárólag emberi alkotás – mennyiben tartalmaz pl. a tudományokkal (filológia, történettudományok, természettudományok) összeegyeztethető, az immanens, azaz a tapasztalati valóságnak megfelelő állításokat. Más liberális teológusokkal együtt Kovács Albert ezeket a különálló és egymástól független kritériumokat egységesként szemléli, mivel a korábbi századok teológiai gondolkodását is ez határozta meg:

³⁵⁷ Homiletika p. 74.

³⁵⁸ Tavaszgy p. 92.

³⁵⁹ Új hit p. 114.

„a bibliának minden könyvét nemcsak hogy azok írták, kiknek nevét viseli, hanem annak minden szavát isten mondta az apostolok tolla alá, amiből ismét következik az, hogy a bibliában csupa kétségbe vonhatlan isteni igazságok foglaltnak, minden emberi keverék nélkül, és ami benne első tekintetre emberinek látszik is, mélyebb megvizsgálás után valami mély isteni igazságot jelent.”³⁶⁰

Márkus rámutat, hogy

„a liberális teológiát megelőző évszázadokban óriási volt a hajlandóság, hogy a Bibliában olyan könyvet lássanak, amelyben minden természeti történésnek a magyarázata megtalálható. Sokáig uralkodott a nézet, hogy a keresztyén hit a Bibliában olvasható világgéppel áll és esik.”³⁶¹

Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy ebből kiindulva a liberális teológusokkal együtt Kovács Albert is arra a logikus következtetésre jut el, hogy

„ha hitemnek nincs más alapja, mint a biblia inspiratioja, – pedig az orthodoxia szerint nincs más, – akkor mihelyt meggyőződtem afelől, hogy Illyés nem mehetett tüzes szekeren az égbe, s Jozsue nem állithatta meg a napot, lehetetlen oly könyv inspiratiojában hinnem, mely ilyen dolgokat állit; ha pedig az inspiratióban kétkedem, hitemnek alapja dőlt meg.”³⁶²

Ennek a problémának a megoldását Kovács egyféleképpen tudja elképzelni: ha az Bibliának emberek által írt szövegéről teljesen leválasztjuk az abban megjelenő „vallásos tartalmat” és szellemiséget:

„A bibliának mind ó, mind új testamentumában a vallási és erkölcsi élet legerőteljesebb áramlata nyert kifejezést akkor is, ha Jeriko falait nem trombitaszóval, hanem faltörő kosokkal rontották le, ha a víz nem változott borrá, ha ötezer ember akkor sem tudott jól lakni öt kenyérrel, ha az ördög nem bujt a disznócsordába, ha a halottak nem támadtak fel, stb. Mikor Jézus azt tanította, hogy szeressük istent és felebarátunkat, mint önmagunkat; mikor boldognak mondotta a tiszta szívűeket, alázatosokat; mikor hirdette, hogy az isten lélek, és akik őtet imádják, szükség hogy lélekben és igazságban imádják: isteni örök igazságokat mondott ki, melyeket öntudatunk igazaknak bizonyít akkor is, ha soha semmi csudát nem tett, s ha a samariai asszonynak nem tudta is minden titkát!”³⁶³

³⁶⁰ Ezt a gondolatot Kovács az előző évszázadok ortodox teológiai gondolkodásának a példajaként említi, mint ami mélyen belegyökerezett a köztudatba, és minden kritikai megközelítést kizárt. Új hit p. 114.

³⁶¹ Márkus p. 62.

³⁶² Új hit p. 114.

³⁶³ Uo. pp. 116-117.

Márkus észreveszi ennek a gondolkodásnak is a hátulütőjét, és kimondja:

„az esetleges elhagyásán túl a lényegeset is elhagyták és nemcsak egy világréptől szabadították meg a Bibliát, hanem, a mi mostani felfogásunk szerint, egy okos, bölcs könyv, a többi nagy szellemi alkotások szintjére süllyesztették.”³⁶⁴

Nem az tehát a liberálisok tévedése, hogy a Bibliában megjelenő „változhatlan örök igazságok”³⁶⁵ mellett felismerték azt is, hogy „híven meglátszik benne mint tükörben, keletkezési korának gyermekies felfogása a természetről, s íróinak naiv felfogása a társadalmi viszonyokról,”³⁶⁶ hanem hogy a természettudományok által megalkotott „világrépet elfogadva, nem helyezkedtek szembe a világnézettel.”³⁶⁷ A mindkét szempontot számbavevő és így a tévedéseket lehetőleg elkerülő hozzáállást a 20. század teológusai fedezték fel:

„[a Biblia szavai] önmagukban véve emberi szavak. A Biblia emberi tanúságtétel Istenről, de ezen az emberin keresztül maga Isten tanúskodik magáról,”³⁶⁸

„éppen ezért az Isten Igéjének nincs igazolása [az embertől], hanem az elismerést követeli.”³⁶⁹

Kocsis Elemér véleménye szerint a római katolikus pápai infallibilitás és az ortodox bibliai infallibilitás tanához hasonlóan

„a modern protestantizmus ugyancsak a kijelentett ige noetikai³⁷⁰ ellenőrzését és bizonyíthatóságát kísérte meg, amikor úgy vélte, hogy az evangéliumnak történetileg elérhető formájában megtalálható az igazi, történelmi Jézus. [...] Ezzel szemben azt valljuk, hogy Isten kijelentett igéje ugyan történelmi, de nem a történetből való. [...] Amit megállapíthatunk belőle, az történelmi tényesorozat, az ige emberi ruhája, de nem maga a kijelentett ige.”³⁷¹

A Brunner és Kocsis által megfogalmazottak arról tanúskodnak, hogy a 19. századi liberális teológusok – köztük Kovács Albert is – bizonyos szempontból helyes gondolatot feszegettek, amikor a korábbi századok inspirációtanát megkérdőjelezték, ugyanakkor annak

³⁶⁴ Márkus p. 62.

³⁶⁵ Új hit p. 115.

³⁶⁶ Uo.

³⁶⁷ Márkus p. 62.

³⁶⁸ „Sie sind, für sich genommen, menschliche Worte. Die Bibel ist menschliches Zeugnis von Gott, aber durch dieses Menschliche hindurch bezeugt sich Gott selbst.” BRUNNER, Emil: *Religionsphilosophie evangelischer Theologie*. R. Oldenbourg. München – Berlin, 1927. p. 79.

³⁶⁹ „Eben deshalb hat Gottes Wort keine Legitimation, sondern fordert Anerkennung.” BULTMANN, Rudolf: *Der Begriff des Wortes Gottes im Neuen Testament. Glauben und Verstehen. Gesammelte Aufsätze. Bd. I.* J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1964. p. 282.

³⁷⁰ A. m. „ismeretelméleti”.

³⁷¹ Kocsis p. 72.

ellenpólusát teremtették meg azzal, hogy minden transzcendenst kizártak és kizárólag emberi alkotásként értékelték a Szentírást.

3.2.3. Isten és a természeti rend – csodák nincsenek

Az inspiráció-tan tagadásához a liberális teológia képviselői a természettudományok (biológia, geológia, csillagászat, stb.) eredményeit is felhasználták. Mint láthattuk, az a szándék vezette őket, hogy a mulandót és az örökkévalót szétválasszák. Bár szükséges volt a tudományos eredmények fényében rámutatni, hogy a Szentírást konkrét szavai emberi szavak, és olyan állítások is meg vannak benne fogalmazva, melyeknek nincs valóságtartalma (pl. a nyúl kérődző állat),³⁷² abbéli buzgalmukban, hogy a tudományokkal összeegyeztessék, a liberális teológusok az ellenkező végletre jutottak: számukra kizárólag a tudomány adhatott kulcsot a Biblia megértéséhez.³⁷³ Koncz Sándor megállapítja, hogy

„a modern teológia a tapasztalati tudományok alapjára helyezkedik a kijelentés helyett. [...] a tudomány fényénél kiválasztja a vallásból azokat az elemeket és tételeket, melyek a modern vallásban használhatók. [...] A modern teológia ezzel a pozitivizmus álláspontjára helyezkedik, amely szerint a világhoz rend és törvényszerűség tartozik s nincs benne semmi helye a csodának.”³⁷⁴

Márkus Jenő pedig rámutat a reformátori és a liberális teológia egymással szembehelyezkedő álláspontjára: az előbbi „sohasem engedte, hogy Isten immanens természeti erőként gondoltassék,”³⁷⁵ míg az utóbbi szerint „Isten a természetben működő, a természeti világot egészen átható immanens erő.”³⁷⁶ Ilyen értelemben használja Kovács Albert az „immanens istenfogalom” kifejezést,³⁷⁷ ugyanakkor sajátos szemléletével, öngigazolásként összekapcsolja a reformátori és a liberális gondolatot:

„... amit Kálvin kora felfogása szerint absoluta predestinationnak nevez, az a mi nyelvünkön, a világrendben lévő törvényszerűséget jelenti.”³⁷⁸

³⁷² „A nyulat, mert kérődző ugyan, de nem hasadt a körme; tisztátalan ez néktek.” Lev 11,6; „De a kérődzők és hasadt körműek közül ne egyétek meg ezeket: a tevét, a nyulat és hörsököt, mert kérődznek ugyan, de körmük nem hasadt; tisztátalanok legyenek néktek.” Dtn 14,7. Károli Gáspár fordítása.

³⁷³ Márkus p. 61.

³⁷⁴ Koncz p. 77.

³⁷⁵ Márkus p. 55.

³⁷⁶ Uo.

³⁷⁷ Új hit p. 343.

³⁷⁸ Vallásos lény p. 41.

A liberális Peti József Schleiermacherre hivatkozva mondja ki, hogy a dogmatika feladata az Isten és ember közötti viszony vizsgálata, s ebben úgy látja „Istent mint vég okát (absoluta causa) mindeneknek, mint mindent mindenkben.”³⁷⁹ Kovács Ödön viszont így fogalmaz: „a vallásos ember istentudatában mindent, de mindent teljesen függőnek tart Istentől, tehát azon erőket és törvényeket is, melyek a kültermészetben működnek, de ép azért törvénytelenéget, esetlegest, sehol nem engedhet.”³⁸⁰ A liberális teológia képviselői tehát megegyeznek abban, hogy

„minden természetnél az okok és okozatok sorozatában egyszer a végső okhoz érkezik, melyet a vallásos kedélyű természetbúvár istennek nevez, a materialisticus hajlamu pedig ismeretlen oknak vagy az anyagban rejlő erőnek.”³⁸¹

A kauzális szemléletmód transzcendens végok-tana kiegészül a transzcendens hatalom folyamatos igazgatás-tanával, vagyis hogy „isten világigazgatása folytonos, s nem csak szakadozottan közbenyúló.”³⁸² Ez pedig egyenesen vezet ahhoz a megállapításhoz, hogy

„ezen rendszer [ti. a modern teológia] nem kutatja, hogy mit tehet, vagy mit nem tehet isten, mert azt ember nem is tudhatja; hanem megfigyeli mit tesz, látja, hogy működésében oly törvényszerűség uralkodik, hogy törvényeit megismerve: meghatározhatjuk biztosan mi fog történni, ezen tapasztalat alapján a posteriori okoskodik, hogy csudát nem tesz.”³⁸³

Megfigyelhetjük, hogy Kovács Albert számára Isten folytonos világigazgatásának az igenlése csupán a „szakadozottan közbenyúló”-nak a tagadására szolgál. Egy bő évszázaddal később Török István viszont egy haggeusi igehelyre hivatkozva rámutat, hogy Isten a világba rejtett törvényeket

„összhangban tartja, úgy működteti. Ha kivonná hatalmas kezét [n.b. a »hatalmas« nem a méretet jelenti, hanem azt, hogy hatalommal bír] a világból, összeomlanék a világ, káoszba hullna vissza és megsemmisülne. Még ahol pusztán a természeti erők hatása látszik, ott is Isten munkálkodik [...]. A nap éltető melege, az étel tápértéke, a földi természet megpzdülése Istentől kapja a hatóerőt.”³⁸⁴

³⁷⁹ PETI József: A theologiai tudat tovább fejlődése. *Kecsekméti Protestáns Közlöny*. 1858. 2. füzet. p. 25.

³⁸⁰ KOVÁCS Ödön: A theologia és az új világnézet. *Protestans Tudományos Szemle*. 1. évf. 1. sz. (1869) p. 15.

³⁸¹ Darwinizmus p. 399.

³⁸² Figyelmező p. 78.

³⁸³ Moderntheol p. 3-4.

³⁸⁴ Török p. 232.

Érdekes módon Kovács a természettudományok eredményeit másféleképpen is – konkrétan az inspiráció tanának tagadásával összekapcsolva – felhasználja a csodák valószínűtlensége mellett érvelve:

„Ha az a könyv állítja, hogy halottak támadtak fel, melynek egy másik lapján isten a nyulat egy kérődző állatnak jelenti ki, épen nem az fog történni, hogy elhisszük mit a nyulról mond, hanem inkább a halottak feltámadását illetőleg is tudalmunkhoz fordulunk, mely azt mondja, hogy ha egyszer egy szerves testből az élet kialakult, a felozlás következik, és semmiféle mesterséggel nem lehet belé új életet önteni.”³⁸⁵

A fenti idézetek Kovács Albert világképét szemléltetik, melynek megfelelően a transzcendens Isten csupán végok, az immanens világrend létrehozója, akinek lényegében „tiltva van” ebbe a világrendbe természetfeletti módon beavatkozni.

Ugyanakkor a legutóbbi idézet kapcsán önkéntelenül is eszünkbe jut az, hogy a tudomány számára ma már nem lehetetlen „a halottak feltámadása” sem, hiszen az újraélesztés által a klinikai halál állapota visszafordítható³⁸⁶. E témánál maradván érdemes Vajda Sándor³⁸⁷ kutatási eredményeit is megismernünk: szakemberként rámutat, hogy az 1960-as években felfedezett eljárás, a reszuszcitáció (ami mesterséges lélegeztetésből és szívmasszázsából áll, és az elsősegély-tanfolyamok elengedhetetlen része napjainkban) a bibliai korban sem volt ismeretlen: ilyen módon támasztotta fel Elizeus próféta a súnémi asszony fiát (2Kir 4,32-35), Pál apostol pedig Eutikhost (ApCsel 20,9-12).³⁸⁸ A feltámadás-csodáknak ez a magyarázata részben igazolja a liberális véleményt, amennyiben a 19. században már / még ismeretlen, de ennek ellenére létező és változatlan természeti törvényeknek megfelelően történtek (ti. a feltámadás-csodák), ugyanakkor ellent is mond azoknak, amikor is rávilágít, hogy azok az események, amelyek a Bibliában természetfeletti csodákként vannak leírva igenis megtörténhettek és meg is történtek, mégpedig a bibliai korban talán szokatlan, de tulajdonképpen természetes módon.³⁸⁹

³⁸⁵ Új hit p. 116.

³⁸⁶ Jóllehet ma már szigorúan meg van különböztetve egymástól a klinikai és a biológiai halál (az első visszafordítható, a második nem), azonban a bibliai korban, sőt még a 19. században is csak a „halál” fogalma létezett, amit visszafordíthatatlannak ismertek.

³⁸⁷ Dr. Vajda Sándor (Székelyhíd, 1942–) főorvos, az orvostudományok doktora, a Borosjenői Református Egyházközség presbitere. Publikációiban kiemelt szerepet kapnak a vallási témák orvosi megközelítései (A kereszthalál orvosszemmel; Gyógyítás a Szentírásban).

³⁸⁸ VAJDA Sándor: Gyógyítás a Szentírásban II. *Szövétnék. Aradi kulturális szemle.* 9. évf. 1-2. sz. (2005) pp. 39-40.

³⁸⁹ Kutatásom során nem célozom részletekbe menően foglalkozni a bibliai csodák megfejtésével a tudomány mai állása szerint; talán más már megtette ezt. A felhozott példával mindössze arra kívántam rámutatni, hogy a liberális teológia képviselői – bár láthatták a természettudományok rohamos fejlődését – mégsem hagyták

Bár egyértelmű, hogy Kovács – a többi liberális teológusokhoz hasonlóan – tagadja a csodák valóságát, a kérdés további tanulmányozása sokkal árnyaltabban érzékelteti eszmerendszerének ezt a területét. Kovács Ábrahám már rámutatott, hogy, bár valószínűtlenségük mellett érvel, mindazáltal Kovács Albert is „elismeri, hogy a természettudomány nem bizonyította be, hogy nem történtek csodák.”³⁹⁰ Ennek alapján pedig azt is kijelenti, hogy a liberálisok nem kívánják, hogy a csodák tagadását kimondó dogma legyen megalkotva, hanem csak azt, hogy a csodák hite ne legyen kötelező, vagyis „a csoda egyedül a subjectiv hit tárgya legyen.”³⁹¹ Még itt sem áll meg azonban gondolatmenetében, hanem Révész Imréhez csatlakozva rámutat,³⁹² ha a csodákat hinni kötelező lenne, akkor nemcsak a római katolikus egyház csodáit, hanem a boszorkányok által elkövetett bűbájoskodásokat is (melyeknek valóságát a boszorkányperek idején több tucat tanú is állította) hinnünk kellene, sőt a középkori istenítéletek is arra alapultak, hogy „Isten nemcsak megváltoztathatja, de meg is változtatja a természet rendes folyását.”³⁹³ Mindezeket szem előtt tartva körvonalazódik, hogy Kovács Albert nem kifejezetten a bibliai csodák, hanem általában a csodák hite ellen küzd, és nemcsak azért, mert a természettudományok addigi eredményei nem kedveznek a csodahitnek, hanem mert magukban hordozzák a csodákon alapuló keresztyénségnek és a babonás hitnek a veszélyét. Ezen a ponton válik ismét érzékelhetővé Kovács mérsékeltebb álláspontja. Míg a radikális Nyírbátori végzés szerint a bibliai csodák vezetnek a babonás hithez,³⁹⁴ addig Kovács a elsősorban katolicizmus csodái és a boszorkányperek szubjektív érzékcsalódásai ellen emeli fel hangját, a bibliai csodák tagadása már csak járulék.

nyitva a lehetőségét annak (legalábbis nem beszélnek róla), hogy a tudomány talán már a közeljövőben megfejthet egyes csodákat.

³⁹⁰ Kovács 2010a p. 170.

³⁹¹ Figyelmező p. 78.

³⁹² Uo. p. 81. Révész írása 1862-ből való, míg Kovács tíz évvel később, 1872-ben hivatkozik rá. Révész Imre teológiai szemlélete az 1870-es évekre megváltozott, a hitvalló irányba mozdult el, mégpedig éppen az egyre jobban hódító és egyre radikálisabb álláspontot hirdető liberálisok miatt. A témához bővebben l. Kovács 2010a pp. 41-49.

³⁹³ RÉVÉSZ Imre: Könyvismertetés. Tájékoztás a theologia mezején. stb. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 5. évf. 45. sz. (1862) pp. 1448-49.; Figyelmező pp. 79-80.

³⁹⁴ Kovács 2010a p. 171.

3.2.4. A fejlődés szükségessége – vallás és tudomány

A tudományos eredmények folyamányaképpen a liberális teológia nemcsak a változ(hat)atlan természeti rend mellett és a csodák ellen tette le a voksát, hanem a szükségszerű fejlődés eszméje is ebből táplálkozott. Ennek eredetét keresve Kovács Ábrahám rámutat, hogy

„a 18. század végén és a 19. században lejátszódó robbanásszerű ipari forradalom, valamint a hozzá kapcsolódó tudományos felfedezések megerősítették a fejlettebb társadalmak haladásba, fejlődésbe vetett hitét. A társadalomban uralkodó liberális fejlődéseszméje komoly hatással volt a teológiai gondolkodásra. Az alapvető fejlődéselméletet valló világnézetet mint filozófiai elvet a liberális teológia szinte kritikátlanul vette át.”³⁹⁵

Ezt pedig nem is egészen alaptalanul tették a liberálisok, hanem azért, mert kénytelenek voltak azzal szembesülni, hogy míg a tudományok fejlődése nemcsak látható eredményt produkál, hanem a társadalomban is hódít, megnyeri magának a műveltebb rétegeket, addig a teológiai gondolkodás szerintük a reformáció óta bizonyos szempontból visszafejlődött. Kovács Albert így értékeli a helyzetet:

„a 17-ik század orthodoxyája a múlt század második felében meghasonlásba jött a keresztyén világ egész tudalmával, s minél jobban hangsúlyozta a supranaturalismus a maga dogmáit, annál ellenségesebb állást foglaltak el az új világnézet emberei nem csak a dogmákkal, hanem az egyházzal, sőt az egész vallási intézménnyel szemben. A rationalismus csak rosszabbá tette a viszont, s a vallásgyűlölők táborát a vallásgunyolókéval szaporította.”³⁹⁶

Úgy véli, hogy a természettudományok (geológia, csillagászat, biológia) által felismert és bebizonyított tények ellenében nehéz lenne olyan bibliai tételeket hangoztatni, mint a Föld kialakulásának néhány nap alatt való végbemenése, a betlehemi csillag útjelzése, ahogyna Józsué megállította a Napot. A hagyományos teológiai gondolkodás és az új világnézet közötti hiátust Kovács szerint a legvallásosabbak érzékelték a legjobban és éppen ezért törekedtek azt megszüntetni.³⁹⁷

Megoldásként azt választották, hogy kibékítik a vallást és a tudományt egymással, ez pedig csak úgy sikerülhetett, ha a teológiai gondolkodás elfogadja a tudományok által elért

³⁹⁵ Uo. p. 121.

³⁹⁶ Új hit p. 346.

³⁹⁷ Moderntheol p. 2.

eredményeket.³⁹⁸ A liberális teológusok azt vallották, hogy ez biztosíthatja a vallásnak is a fejlődést. Koncz Sándor találóan fogalmaz, amikor kijelenti, hogy

„a magyar liberális teológia nagy része a tudomány és a vallás viszonyának felderítéséből, igazolásából, tételezéséből és végül állításából áll.”³⁹⁹

Márkus Jenő hívja fel a figyelmet arra, hogy Ballagi már 1848-ban „röviden, szinte tételszerűen”⁴⁰⁰ megfogalmazta ezt:

„A vallás, ha igazán az, minden időben a kor általános műveltségének fejleménye [...]. Az eszme ugyan örökkévaló, de az emberi ész, mely azt fölveszi, a fokenkénti érlelés és tökéletesedés törvénye alatt áll.”⁴⁰¹

Ugyancsak Márkus állapítja meg, hogy

„a fejlődés eszméje annyival kedvesebb volt a liberális teológiának, mert annak segítségével könnyebben szakíthatott a múlttal, az örök igazsággal és hirdethette a viszonylagos igazságot. A múlt a liberális szellemnek nem érdekes, csak a jelen és a jövő.”⁴⁰²

Az idézet utolsó mondatában megfogalmazott kijelentés a társadalmi liberalizmusra feltétlenül jellemző, de a magyarországi teológiai liberalizmusban csak a fejlődéseszmére vonatkoztatva állja meg a helyét. Egyébként – mint Márkus is érzékeli – a saját legitimálása érdekében, a reformatori hagyomány folytonosságának hangsúlyozása végett a liberális teológia is gyakran hivatkozik a múltra.⁴⁰³ Ennek bizonyossága egyfelől, hogy nemcsak a magyar protestáns egyháztörténelem megírása ügyével foglalkoztak kiemelkedő módon,⁴⁰⁴ hanem Baur egyháztörténeti könyveit is átültették magyar nyelvre.⁴⁰⁵ Másfelől ezt a legitimációs törekvést a maga egészében megtaláljuk Kovács Albertnél, aki egy írásában több oldalon

³⁹⁸ Vö. Kovács 2010a pp. 58. 66. 151. 154.

³⁹⁹ Koncz p. 84.

⁴⁰⁰ Márkus p. 38.

⁴⁰¹ Ballagi 1848 pp. 647-648.

⁴⁰² Márkus p. 53.

⁴⁰³ Márkus p. 53.

⁴⁰⁴ KOVÁCS Albert: *A magyar protestáns egyháztörténelem megírása ügyében tett lépések*. Franklin-társulat . Budapest, 1879.

⁴⁰⁵ BAUR Ferdinánd Christján: *Az őskeresztység történelme*. ford. Dósa Dénes és Jeskó Lajos. Protestáns Theológiai Könyvtár 3. Budapest, 1875. BAUR Ferdinánd Christján: *A keresztény egyház a IV. V. VI. századokban*. ford. Kereszturi Sándor. Protestáns Theológiai Könyvtár 11. Budapest, 1880.; Uő: *A középkori keresztény egyház*. ford. Kovács Ödön. Protestáns Theológiai Könyvtár 16. Budapest, 1883.

keresztül részletesen felsorolja és tárgyalja a protestantizmus véleményszabadságának, valamint ennek korlátozásának pozitív és negatív példáit.⁴⁰⁶

A teológiai fejlődés Kovács Albert számára rendkívüli szükség, mivel

„fölköttünk az igazság elérhetlen távolban lebeg, s szerencséseknek mondhatjuk magunkat, ha csak néhány sugara is behat sziveinkbe. Mi keresők vagyunk, kik arra törekszünk, hogy a végtelent, mely szívünk mélységeit mozgatja, ki tudjuk fejezni; de ugyanakkor jól tudjuk, hogy még a legtökélyesebb kifejezés is csak a gyermek gyűjtelékéhez hasonlít, s mindig tisztább ismeretre törekszünk. [...] még nem rendelkezünk minden kérdésre kész felelettel, nézeteink több pontban eltérnek, s némely gondolat csak mint homályos sejtés él lelkünkben.”⁴⁰⁷

A liberális teológiának ezt a fejlődési folyamatok által meghatározott jellegéből következő, relatív-igazságot birtokló mivoltára Márkus Jenő⁴⁰⁸ és Kovács Ábrahám is⁴⁰⁹ hangsúlyozottan rámutat. A teológiának a tudományokkal való együtt-fejlődését Kovács Ödön még messzebbmenően képzelte el, mint bátyja, Albert. Szerinte – amint Kovács Ábrahám⁴¹⁰ és Lukács Olga is⁴¹¹ felhívják rá a figyelmet – a hagyományos teológiai tudomány és teológiai oktatás át kell adja a helyét a vallástudománynak, melynek „tárgya [...] az ember, mint vallásos lény, és magának a vallásnak a megismerése.”⁴¹² Lukács véleménye szerint a liberális teológia számára a ráció – mint ami az elmélet síkján mozog – csak az egyik oszlopa a vallás és a tudományok közötti viszonyoknak, „a másik pillér a morál, amely igazolja a vallást a praktikus élet előtt.”⁴¹³ Ez az észrevétel is helytálló, amennyiben a liberális teológusok – köztük Kovács Albert is – hangsúlyozzák, hogy a tudományos eredményeknek a teológiában való alkalmazásától a vallás-erkölcsi élet megújulását remélik.⁴¹⁴ A liberális teológusok törekvése, hogy az állandó fejlődés szellemében⁴¹⁵ kibékítsék a vallást a tudománnyal, – akárcsak az inspiráció esetén – az ellentétes póluson való landolást eredményezte.⁴¹⁶ Bár elképzelésük szerint működésük eredménye ez lett volna: a teológiát „megtisztítva [...] újból az első polcra,

⁴⁰⁶ Véleményszabadság pp. 99-105. A témában való további kutatás, amely egyrészt a korabeli helyzet, másrészt a liberális-ortodox álláspontok figyelembevételével objektíven és mélységeiben kielemezné az egyház- és teológiatörténeti események, valamint a Kovács Albert ill. más liberális teológusok hivatkozásai közötti összefüggéseket, jelentős segítséget nyújtana a magyarországi liberális teológia alaposabb megismeréséhez.

⁴⁰⁷ Elmefuttatás p. 174.

⁴⁰⁸ Márkus p. 52.

⁴⁰⁹ Kovács 2010a p. 100.

⁴¹⁰ KOVÁCS Ábrahám: Kovács 1999 pp. 106-130.

⁴¹¹ Lukács p. 152.

⁴¹² KOVÁCS Ödön: A theologia és a vallástudomány. *Protestans Theologiai Szemle*. 1. évf. 12. sz. (1869) p. 180.

⁴¹³ Lukács p. 154.

⁴¹⁴ Reformegylet pp. 11-12.

⁴¹⁵ Vallásos lény p. 41.

⁴¹⁶ Kovács 2010a pp. 57. 74-75. 173-174. 180.

ősi méltóságába vissza helyezni a tudományok sorába,⁴¹⁷ lényegében alárendelték teológiát a többi tudománynak, így – legalábbis az egyház, illetve a vallás oldaláról nézve – nem az első, hanem az utolsó helyre szorították. Kovács Ábrahám meglátása szerint ez azért következett be, mert

„a liberálisok hitték, hogy a hitet és a tudományt [...] egymással teljes mértékben összhangba lehet hozni, de úgy, hogy a modern eszmék diktálják a tempót. A tapasztalatnak és az észnek hajlandók voltak alárendelni minden más teológiai igazságot.”⁴¹⁸

Végeredményben ez volt az oka a debreceniekkel való heves vitának is, akik úgy látták, hogy „nem lehet a hitet teljes összhangzásba hozni a jelen miveltségi fogalmakkal.”⁴¹⁹ Hasonlót állapít meg Török István is a 20. század végén, amikor rámutat, a heliocentrikus világgép születése és elterjedése idején az egyház abban hibázott, hogy „ahelyett, hogy különböztetett volna a tudomány és a hit nézőpontjai között, ellenállt az új világgépnek.”⁴²⁰ Ugyanilyen „hibát” követett el a liberális teológia is, amikor ennek a fordítottját cselekedte: a világgép elfogadásával a tudomány nézőpontját engedte érvényre jutni a teológiai gondolkodásban. Kovács Albert számára egyébként a vallás és a tudományok egymáshoz való viszonya tekintetében létrejött véleménykülönbség a liberális és újortodox álláspont között nem volt káros, sőt építőnek kellene lennie. Az ő értékrendjében a különféle álláspontok közzététele és megvitatása, még ha a vita heves is, szükséges a fejlődéshez, így tehát eleve úgy látja, hogy a magyar protestantizmus is meg kell tartsa berkeiben az ellentétes nézeteket vallókat:

„A német protestantizmus elég erős volt arra, hogy Bruno Bauertől Hengstenbergig a legszélső ellentéteket megbirja, s a különböző irányok összhatása által biztosan haladjon a fejlődés közép-utján; és ha a magyar protestantizmus erre nem fogja magát elég erősnek érezni: elveszti létjogát a katholicizmussal szemben, mely Hatalát és Palásthyt egyaránt fiai közé tudja számítani. Én soha nem nyilatkoztam némelyeknek azon kifejezett ohajtása ellen, hogy a magyar prot. egyházban az Evangelical alliance-nak fiókja alakuljon, mert tudom, hogy külföldi hitrokoninknál a két ellentét küzdelme az élénkebb vallásos és erkölcsi életet eredményezte, s ezt várom tőle nálunk is. Magam ugyan harcolni fogok azon dogmatikai alliance ellen, míg tollamat birom; de a küzdelem az élet jele, s hol az megszűnt, az élet kialszik.”⁴²¹

⁴¹⁷ Moderntheol p. 1.

⁴¹⁸ Kovács 2010a p. 114.

⁴¹⁹ MENYHÁRT János – TÓTH Mihály – TÓTH Sámuel – BALOGH Ferenc: A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban IV. *Evangeliumi Protestáns Lap*. 1. évf. 5. sz. (1875) p. 37.

⁴²⁰ Török p. 209.

⁴²¹ Újévi p. 2.

Ezek a mondatok ismét érdekes fényt vetnek Kovács világképére: bár nem ért egyet az Evangéliumi Alliansz álláspontjával és tanbeli meggyőződésből küzdeni akar ellene, de nem akarja legyőzésüket, megsemmisülésüket, mert úgy véli, a küzdelemből származó fejlődés, tisztulás híján az a protestáns élet végét jelentené Magyarországon.

Az eddigi utalásokon kívül, melyek Kovács Albertnek a radikalizmussal szemben tartózkodását mutatják, a kutatás során nem találtunk bizonyítékot arra, vajon Kovács az újortodoxiával való vitája során érzekelte-e a liberális teológia visszasságát, ami részben a radikalizálódásból következett, részben pedig az emberközpontú világszemléletből. Az viszont bizonyos, hogy Homiletikájában ismét kihangsúlyozza a szélsőségek káros hatását:

„Annak, ami létezik, joga van létezni; de a túlhajtott konzervativizmus vagy a tespedésnek, vagy a forradalomnak veti el a magját [...]. Viszont a jobbnak és tökéletesebbnek joga van kiszorítani a helyéből azt, ami már elavult és megromlott, de a túlhajtott reformtörekvések könnyen feldúlhatják a társulatnak szilárd alapjai, vagy kikökkenthetik a fejlődést a történelmileg ásott mederből s szintén forradalomra vezethetnek.”⁴²²

A mérsékelt álláspontok értékelése mellett az is nyilvánvaló, hogy Kovács meglátása szerint a vallás fejlődését a tudományos eredmények, az építő viták, stb. által az emberi munka, az emberi hozzájárulás adja. A hitvalló teológus számára azonban nem a tudományokkal való együtt-fejlődéstől függ a vallás és a vallásos élet minősége, hanem az Isten beszédéhez való viszonytól. Ha az Isten Igéje a helyére kerül, akkor a vallás és a tudományok sem fognak összeütközni és ellentmondani egymásnak.⁴²³

3.2.5. A dogmák és az egyéni hit

A tudományos eredményekkel való kibékülés és a fejlődés eszméje a dogmákhoz és hitvallásokhoz való hozzáállásukat is meghatározta a liberális teológusoknak, így Kovács Albertnek is.⁴²⁴ Ballagi Mór megállapítja, hogy

„nagy veszedelem rejlik azon irányban, mely a vallást mint titokteljes ügyet az élettől elszakítván, azt a lelkiismeretek feletti uralom eszközévé alacsonyítja és különös

⁴²² Homiletika pp. 49-50.

⁴²³ Uo. pp. 55-59.

⁴²⁴ Kovács 2010a pp. 121-144, különösen p. 130kk.

istenesség színe alatt szájhíttel terjeszt, melyről sem az ész sem a szív mit sem tud, de melyet hazudunk csak azért, mert más is hazudja.”⁴²⁵

A „hazugság” kemény kifejezését a cikkben egyaránt érti a képmutató, erkölcstelen életre és a tudományok által megcáfolt dogmák hirdetésére. Márkus Jenő Ballaginak egy másik, sokkal konkrétabban megfogalmazott gondolatára is felhívja a figyelmet:

„nincsen emberi hatalom és tekintély, amely jogosítva volna a protestáns ember hite és lelkiismerete felett uralkodni.”⁴²⁶

Kovács Albert hasonlóképpen úgy látja, hogy

„a keresztyén felekezetek kisebb-nagyobb mértékben eltávoztak azon eredeti alaptól, melyet Jézus tett le, s a lelkiismeret szabad nyilatkozását részint a korlátlan papi uralom, részint a dogmák bilincseibe verték.”⁴²⁷

Ugyanekkor azt is kijelenti: „nem a lelkiismereteken uralkodó dogma kell az új világnak, [...] hanem vallás, mely lelkét istenhez vezérelje.”⁴²⁸ A liberálisok által érzékelt, részben valós, részben képzelt probléma felszámolására ismét csak a fejlődéseszmé alkalmazása adott lehetőséget. Mint sok más kérdésben, úgy ebben is Ballagi Mór mondta ki az első szót már 1848-ban, amikor kijelentette: „A’ vallás, ha igazán az, minden időben a’ kor általános műveltségének fejleménye, úgyhogy minden korszaknak tulajdonképen saját credoja van. Az eszme ugyan örökkévaló, de az emberi ész, mely azt fölveszi, a’ fokenkénti érlelés és tökéletesedés törvénye alatt áll.”⁴²⁹ Ugyancsak Ballagira hivatkozva,⁴³⁰ Márkus azt állapítja meg, hogy „a liberális felfogás szerint az eszme, amely végső eredményként a vallás lényegét alkotja, egyetlen formában sem találja meg teljes megvalósulását, hanem mindig új alakulásokon fejlődik,”⁴³¹ amiből – Ballagi szerint – az következik, hogy „minden olyan hit, mely [...] megállapodást hirdet, [...] bálványimádás, hamis hit.”⁴³² Peremartoni Nagy Gusztáv

⁴²⁵ BALLAGI Mór: Még egyszer a reform-kérdés. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 23. sz. (1871) p. 708.

⁴²⁶ Márkus p. 82. A könyvben megadott hivatkozás (PEIL XXX. 1021. l. (B. M.)) téves; a helyes hivatkozás – bár semmi hasonlóságot nem mutat a Márkuséval – valószínűleg: BALLAGI Mór: Kinek van igaza? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 15. évf. 9. sz. (1872) (a továbbiakban: Ballagi 1872) p. 259.

⁴²⁷ Reformegylet p. 10.

⁴²⁸ Uo. p. 8.

⁴²⁹ Ballagi 1848 pp. 647-648.

⁴³⁰ A hivatkozás ismét téves, Márkus lehetséges forrása: BALLAGI Mór: Védekezésül. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 3. sz. (1871) p. 71. vagy BALLAGI Mór: a „Magyarországi protestáns egylet” alakuló gyűlésén 1871. október 3-án tartott megnyitó beszéde. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 41. sz. (1869) pp. 1285-1286. (a Magyarországi protestáns egylet évkönyvében is megjelent)

⁴³¹ Márkus p. 81.

⁴³² BALLAGI Mór: Adalékok a modern theológiához. *Protestáns Tudományos Szemle*. 1. évf. 22. sz. (1869) p. 340.

is (aki Koncz szerint egyike azoknak, akik leginkább hangsúlyozzák az észvallást)⁴³³ a dogmákat az egész tanrendszerrel együtt változóknak tekinti, és kifakad azok ellen, akik ezt tagadják:

„Ne beszéljete nekem egyik vagy másik XVI. századbeli dogmáról, minők a Szentháromság, a Krisztus istensége, helyettes elégtétele, mint olyan alapigazságokról, melyektől a protestántizmus el nem térhet, ne beszéljete nekem efféle alapigazságokról. Ezeknek csak az egész rendszerben van meg értelmük, s együtt állanak vagy esnek a többi részletekkel. Amint az egész tanrendszer változó, úgy ezek is változás alá esők.”⁴³⁴

Mindezek alapján Márkus megalapozottan állítja, hogy

„a liberális teológia abban a felfogásban él, hogy [...] a konfessziók eredetileg nem voltak mások, mint a létrehozó kor hitének, meggyőződésének a kifejezései. A hitvallás először a hittudat formulája volt, egészen szubjektív megnyilatkozás és csak később lett objektív tekintély. Minden vallásos tan tulajdonképpen egy kor véleménye, s amint a régebbi kor véleményt alkothatott, ugyanúgy alkothat a mai kor is véleményt ugyanarról a vallásos tényről.”⁴³⁵

Ezen túl – mivel változatlan, rögzített formájúak – a dogmák megmerevítik a vallást. Kisantal Sámuel szavaival élve:

„minél több a dogma, annál kevesebb a haladás. Minél kevesebb valamely egyházban a dogmák száma, annál nagyobb világosság létezik ott. Vagy megfordítva amely egyház a dogmák számát szaporítja, a világosságot, a miveltséget azon arányban kevesíti, vagy apaszsa le.”⁴³⁶

Kovács Albert a régi dogmáknak a liberális teológia általi félretételét és a személyes hit felértékelését ismét történeti módon kívánja igazolni. A parúzia (Jézus visszajövele) tanát hozza fel példának, ami véleménye szerint Pál apostol egyéni hitének a közösségi szintre emeléséből származott. Állítása szerint „a modern theologia épen csak ezt teszi minden ponton.”⁴³⁷ E mondatnak (és ezzel együtt Kovácsnak) a logikája, illetve szándéka érthető, ti. az egyéni hit értékét és annak a közösség általi elfogadását akarja felmutatni, de a benne

⁴³³ Koncz p. 80.

⁴³⁴ NAGY Gusztáv: A vallásreform és a magyarországi protestáns egyesület II. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 3. évf. 5-6.szám (1872) p. 210.

⁴³⁵ Márkus p. 83.

⁴³⁶ KISANTAL Sámuel: A dogmák hatása a keresztyén vallás körében. *Erdélyi Protestáns Közlöny*. 6. évf. 10. sz. (1876). (a továbbiakban: Kisantal) p. 73.

⁴³⁷ KOVÁCS Albert: Kecskeméti lelkészi tár (könyvismertetés) *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 13. évf. 34. sz. (1870) p. 1053.

megfogalmazottak valósága kétséges.⁴³⁸ Ha ugyanis Pál egyéni hitét a parúziát illetően egyházi dogmává emelték, és ugyanezt cselekszi a liberális teológia is, az azt jelentené, hogy az összes (vagy ha nem is az összes, de mindenképpen több) liberális teológusnak a vallás bármely területét érintő egyéni hitét hivatalos egyházi tanná, dogmává kellene tenni. Ez pedig azt jelentené – még ha személyenként csak egy-egy hittétellel is számolunk – hogy a dogmák száma rövid idő alatt igen magasra ugrana, ezzel még jobban beszűkítve a fejlődés lehetőségét.

Ezen a ponton tehát – most először – azzal szembesülünk, hogy Kovács érvelése helytelen, de ennek az okát a kutatás során nem sikerült kideríteni. Talán az idő szorítása miatt siettében nem gondolta végig, mit is ír le, vagy talán a liberális eszmék iránti lelkesedése hevében azt hitte, csak egyféleképpen – az egyéni hit jelentőségét hangsúlyozva – lehet azt érteni.

Az azonban feltűnő, hogy Ballagival vagy P. Nagy Gusztávval szemben Kovács viszonylag keveset foglalkozik a dogmák kérdésével, és amikor erről beszél is, nagyon visszafogottan teszi. Azt mindenesetre kimondja, hogy

„a keresztyénségben nem a többé vagy kevésbé igaz fogalmak a fődolog, hanem a keresztyéni szellemben folytatott élet.”⁴³⁹

A közös magyar protestáns énekeskönyv gondolata kapcsán hangot ad meglátásának, hogy

„félszeg dogmatikus korszakok a magok vitás dogmáikat az énekeskönyvbe is be szokták dolgozni, de a nyugodtabb idők rendesen kitörlik.”⁴⁴⁰

Azt kihangsúlyozza, hogy az ő elképzelése szerint

„nem lesz azon új könyvben sem a szentháromságról, sem az absoluta praedestinatióról, sem az egyetlen egy istenről ének, sőt egyáltalában semmiféle dogmáról sem,”⁴⁴¹

és ezen a ponton meg is áll, vagyis nem beszél arról, hogy bármilyen módon is tagadná akár a dogmák létjogosultságát, akár pedig azok tartalmi helyességét. Ehelyett arra törekszik, hogy az általa választott énekek olyanok legyenek,

„hogy a másik két felekezet nem tudja dogmatikai tekintetben megtámadni.”⁴⁴²

⁴³⁸ Kovács 2010a p. 130kk.

⁴³⁹ Papi gond p. 524.

⁴⁴⁰ MPÉK p. 374.

⁴⁴¹ Uo.

⁴⁴² Uo.

A református berkeken belüli liberális-újortodox vitának is igyekszik elvenni az élet, amikor néhány általa javasolt úrvacsorai ének kapcsán kijelenti, hogy

„egyik sem igen kitűnő költemény, de dogmatikai tartalmok ellen semmi kifogás nem lehet sem modern, sem orthodox kálvinista részről...”⁴⁴³

Mindamelletts is – bár nem kifejezetten a dogmák ellen szól, hanem általánosságban – arra inti a mindenkori teológiai hallgatót, hogy

„ne fogadja el minden további megjegyzés nélkül azt, a mit hall vagy olvas, hanem gondolkozzék és ítéljen saját maga; ne higgyen valamit csak a tekintély után, hanem hite okos és szilárd meggyőződésen alapuljon, ”⁴⁴⁴

lelkipásztorként pedig majd azt tartsa szem előtt, hogy

„tetteink által kell prédikálni, hogy hallgatóink mintegy megtestesülve lássák, mit képes a keresztyénség művelni az ember életében.”⁴⁴⁵

Nem a dogmákon van tehát a hangsúly, hanem a valláserkölcsei életen, vallja Kovács. Ezt a gondolatot Török István is megerősíti, amikor kimondja, hogy „a keresztyénség [...] elsőrenden nem tan, hanem élet, a Krisztus-követés gyakorlata. A tanítás, a dogma csak a Krisztus-követés történeti összefüggéseit, értelmét tudatosítja.”⁴⁴⁶ Tavaszgy Sándor viszont arra mutat rá a liberálisok ellenében, hogy az egyén hitét sem pszichológiai, sem történeti oldalról nem lehet eredeztetni vagy funkcionálissá tenni.⁴⁴⁷

A gondolat, hogy a keresztyén ember egyénileg ura a saját hitének,⁴⁴⁸ és semmilyen emberi hatalom nem jogosult uralkodni felette,⁴⁴⁹ megnyerőnek tűnik a liberális felfogást vallók körében.⁴⁵⁰ Amikor Jézus egy-egy csodálatos gyógyítás alkalmával kimondja, hogy „a te hited megtartott téged,”⁴⁵¹ mindenképpen a személyes hitet dicséri. Nem ezzel van tehát a gond, hanem az, hogy az egyéni hitnek ettől a gondolatától milyen irányba lép tovább az ember.

⁴⁴³ Uo. p. 2.

⁴⁴⁴ Papi gond p. 529.

⁴⁴⁵ Uo. p. 527.

⁴⁴⁶ Török p. 50.

⁴⁴⁷ Tavaszgy pp. 317-318.

⁴⁴⁸ BALLAGI Mór: Az egyházi-reform alapeszméje. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 10. sz. (1871) p. 293.

⁴⁴⁹ Ballagi 1872 p. 259.

⁴⁵⁰ Kovács 2010a p. 123.

⁴⁵¹ Mt 9,22; Mk 5,34; Mk 10,52; Lk 7,50; Lk 8,48; Lk 17,19; Lk 18,42. Más hasonló mondatok: „Legyen néked a te hited szerint.” Mt 8,13; „Nagy a te hited! Legyen néked a te akaratod szerint.” Mt 15,28. Érdekes módon Jézusnak erre a mondatára alig néhányszor hivatkoztak a liberális teológia képviselői, és akkor sem az egyéni hit bizonyítására használták. A mellőzés oka talán az lehet, hogy minden ilyen mondat egy-egy csodához kötődik, amik – mint már láttuk – a liberálisok szemében nem sokat jelentettek.

Mert hát emberi hatalom és tekintély ugyan nem, de az isteni hatalom és tekintély már igenis „uralkodhat”, azaz utat és korlátokat szabhat a protestáns ember lelkiismeretének is.

A kérdés csak az, hogy hol, kiben, miben ismerjük el Isten megnyilatkozását. A másik (és egyértelműen negatív) irány, hogy ha nincs emberi hatalom, akkor senki (lényegében még Isten se) ne szóljon bele az én hitembe; annak alapján és olyannak alkotom meg a hitemet, ahogyan éppen akarom. A liberális teológia magyar képviselői mintha szintetizálták volna ezt a két lehetőséget, vagyis kizárólag az emberek általi dogmakényszert, dogmauralmat utasították el; Isten elvileg beleszólhatott az ember hitének alakulásába, de mivel szerintük a transzcendens az immanenssel azonosul, mivel az emberi szellemben és a lelkiismeretben is Isten nyilatkozik meg, így lényegében mindent és mindenkit kizártak a hit tételeinek a megalkotásából, azt egyedül az egyénre bízta. Ezzel ismét túllőttek a célon, hiszen

„a hit az a hely, az a pont, ahol minden emberi élmény, erkölcsi akarás [...] felfüggesztetik, ahol Isten áttöri a földi emberit, s Isten szól, s az ember engedelmeskedik.”⁴⁵²

Ugyanakkor a liberális teológia azt is hangsúlyozta, hogy az egyéni szabadság jegyében nem akar új dogmákat alkotni, sőt elismeri a keresztyén illetve a protestáns tantételek igazságát, éppen csak azok „téves értelmezésével száll szembe.”⁴⁵³ Ezzel szemben a valóság az volt – amint Kovács Ábrahám példákkal gazdagon illusztrálva rámutatott –, hogy

„a liberálisok – minden dogmaalkotástól való viszolygásuk ellenére – igenis alkottak dogmákat, akár negatív értelemben is. [...] Az eredmény csupán annyi, hogy az új, a régi tagadásából létrejött dogma legfennebb nem keresztyén dogma – de attól még dogma.”⁴⁵⁴

Ilyenformán az történt, hogy a hagyományos dogmák hagyományos értelmezése szerint lényegében egyetlen közös tantétel maradt meg: Isten léte; ehhez társult még a morál, az erkölcsi élet szükségességének a tana, Ennek a leszűkítésnek pedig az lett a következménye, hogy mivel a hitvallási alap elvesztésével (Jézus istensége, megváltás, stb.) elveszett a keresztyéni mivolt legtöbb és legnagyobb erőforrása, a kezdeti heves fellángolás után elfogyott az erő a megkívánt vallás-erkölcsi életvitelhez is.

⁴⁵² Tavaszy p. 318.

⁴⁵³ Kovács 2010a p. 122.

⁴⁵⁴ Uo. pp. 97-98.

3.2.6. Krisztológia

Miután láttuk, mi volt általában a liberális teológusok és mi volt személyesen Kovács Albert hozzáállása a dogmákhoz, vegyünk egy konkrét példát az elutasított dogmák közül, és vizsgáljuk meg, hogyan reagáltak rá. Választásom a krisztológiára, mint az egyik legfontosabb keresztyén tanra esett, mely Jézus Krisztus személyével és megváltói munkájával foglalkozik. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a liberális teológia nem tagadta Jézus létét, földi életét, mindössze másképpen tekintett rá, mint a hagyományos teológia; Krisztussal, mint Messiással, Isten Fiával, aki egylényegű az Atyával, nem tudott mit kezdeni.⁴⁵⁵ Ehhez az első lökést Strauß híres műve adta,⁴⁵⁶ ami számos kiadást ért meg, és Jézus történeti alakját mutatja be. A mű meghatározóvá vált a történet-kritikai iskolák és általában a liberalizmus számára, olyannyira, hogy – Kovács Ábrahám megfogalmazása szerint – „Jézus istenségével nem tudtak mit kezdeni: következésképpen lett belőle »történeti Jézus«, de Krisztus, Messiás és Megváltó sose lehetett.”⁴⁵⁷ Hogyan jut el idáig a liberális teológia? Egyszerűen azért, hogy „abban a meggyőződésben él, hogy a reformáció a vallásos igazságokkal szemben bírónak tette az embert.”⁴⁵⁸ Ez a tudat vezette el oda a liberálisokat, hogy kialakuljon bennük a kontinuitás hite és ezzel együtt a törekvés a reformáció általuk vélt munkájának a folytatására. Kovács Albert ezt így fogalmazza meg: a modern teológia

„tovább folytatása a 16. században megkezdett szabad vizsgálódásnak, természetes fejleménye az akkor önállóvá lett vallásos szellemnek. A reformatio megtisztította a keresztyénséget a középkor legendáitól, visszavezette követői Krisztus azon alakjához, melyet az első három század alkotott; a modern theologia megkísérti helyre állítani Krisztusnak valódi, történelmi alakját, amint egykor mint ember élt és hatott, s felakarja lebbenteni a keresztyénségről azon titokszerű, mystikus fátyolt, melylyel az első három század szent homályba burkolta.”⁴⁵⁹

Ebben a megfogalmazásban már az is benne van, hogy Kovács – és a liberális teológia – véleménye szerint Krisztusnak a korabeli (illetve a mai) képe az első három században alakult ki, és nem egyezik a valósággal, vagyis Jézus történelmi alakjával. Ez alatt a három évszázad alatt az egyház igyekezett eltakarni, a titokzatosság fátyla mögé rejteni, és ott Istenné

⁴⁵⁵ A témáról bővebben I. KOVÁCS Ábrahám: A liberális krisztológia: a legendák Krisztusa és Jézus szelleme. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis : A Kolozsvári Protestáns Teológia Kutatóintézetének Kötetei.* 3. évf. 1. sz. (2012) pp. 159-177.

⁴⁵⁶ STRAUß, David Friedrich: *Das Leben Jesu*, kritisch bearbeitet Bd. 1-2., C. F. Osiander. Tübingen, 1835-36.

⁴⁵⁷ Kovács 2010a p. 126.

⁴⁵⁸ Márkus p. 82.

⁴⁵⁹ *Moderntheol* p. 3.

magasztalni, megváltói tisztet ráruházni; ily módon elhomályosította, felismerhetetlenné tette az ő eredeti, emberi mivoltát. A liberálisok szerint

„Jézus személye eredetileg nem volt a hit és az istentisztelet tárgya, [...] Jézust halála után követői a hit és istentisztelet tárgyává tették, s egész hitüket a személyéről alkotott képzetekben fejezték ki. [...] Már az apostoloknál megtörténik a személynek és a tannak az azonosítása, a személynek a tan rovására előtérbe állítása. Jézus életének főbb mozzanatai (születése, halála, feltámadása) dogmatikai tétellé lettek.”⁴⁶⁰

Az istenítési folyamat⁴⁶¹ része volt, hogy „számos csodát tettek vele”, és mivel végtelenül áldozatkész volt – ami a kiengesztelés során bír nagy jelentőséggel – „ezért objektív, az emberen kívüli engesztelő és büntörlő véres áldozatnak tekintették a Jézus szenvedését és halálát.”⁴⁶² Szeremlei Sámuel véleménye szerint ez azért következett be, mert „az antik pogány világ, mely az emberek közt élő istenekhez, félistenekhez volt szokva, jobban hitt Krisztusban, ha istenképpen magasztalták előtte.”⁴⁶³ Lukács Olga arra is felhívja a figyelmet, Kovács Ödön idézett művére hivatkozva,⁴⁶⁴ hogy a liberális teológusok értelmezésében Jézus messiási tudata nem veleszületett tulajdonság volt, hanem „arra fokozatosan jött rá, nem egy esetben külső befolyásra, a tanítványok és elsősorban Péter vallomásai alapján.”⁴⁶⁵ Márkus Jenő pedig arra mutat rá, hogy „kétségkívül isteni erő nyilatkozik Jézusban, ismerik el a liberálisok, amikor istentudatának elnémíthatatlan érzetétől támogatva igennel felel az istenfiúságot illető kérdésre. Ez a felelet a liberális teológia mérlegén a »legdicsőbb apotheozis«.”⁴⁶⁶ Jézus jelentősége tanításain, példamutatásán van. Lukács összefoglaló megfogalmazása szerint „Jézus úgy lép fel, mint vallásalapító és erkölcsi törvényújító.”⁴⁶⁷ Hogy követői Istent csináltak belőle, „azzal magyarázható, hogy amit tanított, meg is valósította.”⁴⁶⁸

Az általános körkép után Kovács Albert gondolkodását is vegyük górcső alá. Ő is, liberális fegyvertársaihoz hasonlóan, Jézus tanításaira helyezi a hangsúlyt:

„mikor Jézus azt tanította, hogy szeressük istent és felebarátunkat, mint önmagunkat; mikor boldogoknak mondta a tiszta szívűeket, alázatosokat; mikor hirdette, hogy az

⁴⁶⁰ Márkus p. 63.

⁴⁶¹ A krisztológiai dogmák kialakulása sokrétű és bonyolult folyamat volt, ami „önvédelmi alapon” történt, nem pedig önkényesen és miszticizáló szándékkal, amint azt az idézetek sejtetik. A témához bővebben l. PKI pp. 15-37. 54-58. 71-76.

⁴⁶² Vallásbölcészlet 1 p. 358kk.

⁴⁶³ SZEREMLEI Sámuel: A vallás lényege és az egyházi háromsági-dogma. *Protestans Tudományos Szemle*. 2. évf. 1. sz. (1870) p. 8.

⁴⁶⁴ Vallásbölcészlet 1 p. 349.

⁴⁶⁵ Lukács p. 161.

⁴⁶⁶ Márkus p. 63.

⁴⁶⁷ Lukács p. 159.

⁴⁶⁸ Márkus p. 63.

isten lélek, és a kik őtet imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják: isteni örök igazságokat mondott ki, melyeket öntudatunk igazaknak bizonyít akkor is, ha soha semmi csudát nem tett, s ha a samariai asszonyoknak nem tudta is minden titkát!”⁴⁶⁹

Egy másik írásában szinte szó szerint megismétli ezt a gondolatot.⁴⁷⁰ Kovács tehát csatlakozik a liberális teológia Jézus-képéhez, amennyiben kizárólag embernek tartja őt, és nem Istennek, mint a hagyományos teológia. A kép azonban ismét árnyaltabb lesz, ha figyelembe vesszük az új énekeskönyv énekeire tett javaslatait. Mint már utaltam rá (l. az Antropológia c. alfejezetet), a „Ne szállj perbe énvelem” kezdetű éneket kitűnőnek minősíti a Jézus váltságshaláláról szóló 5. szakasz kivételével. Ezzel szemben „jó”-nak titulálja a „Hirdetvén az Úr halálát” kezdeti úrvacsorai éneket, annak ellenére, hogy a 6. szakaszában megjelenik megváltás gondolata. Hasonlóan vélekedik az „Uram, a te Igéd nekem” (3. szakasz: ... Hogy Jézust, kiért velem / Közöltetik a kegyelem / Tartsam lelkem megtartójának) kezdetű énekről. Bár nem fűz magyarázatot értékítéletéhez, feltételezhető, hogy ez utóbbi ének esetében választását az ének keletkezési kora (racionalizmus) is motiválhatta. A karácsonyi Luther-énekről (Vom Himmel hoch... / Az Istennek szent angyala) is kedvező a véleménye, noha ennek kapcsán megjegyzi, hogy „egyes részletei a naivsáig meghatók.”⁴⁷¹ Sajnos itt sem pontosítja, hogy mire is gondol, talán a 12. és 15. szakaszokban megjelenő megváltó-gondolatot érti ezalatt, de bizonyíték nincs rá. A megváltás-tan mellett a feltámadás-tanhoz való viszonyulása is kérdéses: jónak minősít több húsvéti éneket, melyek egyértelműen a feltámadást, mégpedig a testi feltámadást hirdetik (a liberálisok szerint Jézus feltámadása szellemi volt):⁴⁷² „Örvendeztetek, egek”, „Emlékezzünk ez napon”, „E húsvét ünnepében... dicsérjük”.⁴⁷³ Ha Kovács Albertnek a dogmákkal szembeni hozzáállását relatíve visszafogottnak is neveztük, a krisztológia hagyományos tanaival szemben – néha egyértelműen liberális megnyilatkozása, néha megengedő értékítélete hatására – inkább bizonytalannak mondhatjuk őt. Ez a láztszat természetesen abból is fakadhatott, hogy tudatosan került e téren az összeütközést az újortodoxokkal. Az mindenesetre egyértelmű, hogy számára a hangsúly nem Jézus személyén és az ahhoz kapcsolható tanokon van, hanem az általa élt példaértékű vallásos és erkölcsi életen, amelynek követése a keresztyén ember feladata és vallásos életének célja.

„Jézus nem alapított sem hierarchiát, sem dogmát, sem külső szertartásokat, hanem vallás-erkölcsi életelvet adott; az istennel való közösség és az erkölcsi szabadság

⁴⁶⁹ Új hit pp. 116-117.

⁴⁷⁰ Reformmegylet p. 11.

⁴⁷¹ MPÉK p. 3.

⁴⁷² Kovács 2010a p. 184.

⁴⁷³ MPÉK pp. 3-4.

eszmével ajándékozta meg az emberiséget. [...] magasztos vallási és erkölcsi eszméket hirdet [...], melyek mellett a lélek hathatósan bizonytságot tesz.”⁴⁷⁴

Koncz Sándor azt állapítja meg, hogy Kovács Albert gondolkodása szerint Jézus „életének értéke számunkra annyiban van, amennyiben ő a mi »legmagasabb [eredetileg: legmagasztosabb] példányképünk.«”⁴⁷⁵ Kovács Ábrahám lényeglátóan és tömören így összegzi ezt: „Kovács Albert »krisztológiájában« Jézus szelleme egyfajta magasztos erkölcsi fogalomként jelent meg.”⁴⁷⁶ Kovács Albert teológiai gondolkodásának sarkpontjait vizsgáltuk meg ebben az alfejezetben. Láthattuk, hogyan vált emberközpontúvá a vallásszemlélete és ez miképpen befolyásolta eszmerendszerének többi részét. Ennek hatására Istennek az általános kijelentését helyezi előtérbe a Szentírásban megjelenő és Jézus Krisztusban testet öltött különleges kijelentéssel szemben. A kauzális szemléletmód a csodák tagadásához vezette el, míg a fejlődés eszméje a természettudományoknak rendelte alá a teológiai látását. Mindezeknek a következtében a dogmák jelentősége Kovács számára rendkívül lecsökkent. Ez a Jézusról vallott nézetében is tettenérhető, hiszen az általa követett vallásos gyakorlatot emelte ki követendő példaként, és nem a személyéhez kapcsolat tanokra helyezte a hangsúlyt. Fentiek ismeretében vizsgáljuk meg, hogyan fogadta az egyházi társadalom ezt a liberális gondolkodást.

3.3. Kovács Albert teológiai munkásságának recepciója

Kovács Albert munkásságának recepciótörténete izgalmas kutatási témát kínál az érdeklődő kutató számára. A témában végzett mélyfúrások haszna nem lehet kétséges, de jelen dolgozat keretei között nem látok lehetőséget kimerítő részletetekbe merülni.

A különféle egyházi folyóiratokban megjelent cikkei általában vegyes fogadtatásban részesültek, de egyes írásai akár teljes mértékben visszhang nélkül maradtak. Jelen tanulmányban nem kívánok részletes kimutatást készíteni arról, hogy Kovács Albertnek melyik írása kit vagy kiket indított arra, hogy tollat ragadjanak, de azt szükségesnek tartom pontosítani, hogy alapvetően kétféle visszhangot szülhetett: fegyvertársai körében helyeslést, az újortodoxia képviselőinek körében viszont ellenkezést. A liberális-újortodox álláspontok különbözősége pedig gyakran az objektivitás mellőzését vonta maga után. A személyeskedésbe hajló, rendkívül

⁴⁷⁴ Reformegylet pp. 10-11.

⁴⁷⁵ Homiletika p. 14.; Koncz p. 86.

⁴⁷⁶ Kovács 2010a p. 173.

szubjektív és elmarasztaló kritika ékes példája „A »protestálni« és »protestánsnak lenni« közti különbség” című cikk,⁴⁷⁷ amelynek írója a „D – y.” szignó mögül bátran kimondja, hogy

„Tulajdonkép eleget tud az ember, ha az egylet [ti. a Protestáns Egylet, melynek titkára Kovács Albert] oszlopemberei sületlen agyszüleményeit vagy kölcsönvett gondolatait olvassa. Bizonynyal eleget tud az ember, mihelyt hallja, tudja, hogy ki az egylet létesítésében a főmatador, s ki annak ma is korifeusa, s titkos ügyeinek vezetője. – Hit – (az az hitetlenség) tanár Kovács Albert! Nomen est omen. Félreértés elleni óvás szerencsére itt felesleges. Olvassa ki-ki Kovács ur eszelősködéseit, s meg fog győződni arról, hogy Kovács ur jó »kovács.« Szeretne a magyar prot. anyaszentegyház első kovácsává felvergődni, de de az nehéz valami, bármennyire is kész Kovács ur a mások által parázsba tett gesztenyét még sületlen is, pusztá kézzel kikaparni; a haszontalan phrázisok, melyek a »prot. egylet« szokásos kifejezései, még nem oly valami medium, mely által bármely régióba eljuthatni, s bármely szellem előidézhető. Non sic itur, Domine Kovács, ad astra! Jegyezze meg, mit Pindarus mond: [...] – Et semel emissum volat irrevocabile verbum, és még Hor. Epist. I. 1. 32. Est quoddam prodire tenus, si non datur ultra.”⁴⁷⁸

Erre a jelenségre, amely a pártállások különbözőségének és a pártharcoknak a következménye, a 20. század elején Pröhle Károly hívja fel a figyelmet két német lap kapcsán:

„Hogy a tudomány terén is a pártok harca, amelybe – éppen mivel pártharc – olyan könnyen belevegyül az emberi szenvedély és elfogultság, sokszor milyen nehezen engedi érvényesülni az igazságot, arról könnyen meggyőződhetünk, ha akár csak két olyan különböző irányú teológiai recenziós folyóiratot hasonlítunk egymással össze, minő a Schürer-Harnack -féle »Theologische Literaturzeitung«, és az Ihmels-féle »Theologisches Literaturblatt«. Még ha nem tagadhatjuk is el se az egyikben se a másikban a tudományos tárgyilagosságra való törekvést, mégis azt látjuk, hogy a bírálók ítéletét önkéntelenül is befolyásolja a teológiai pártállás, mely a saját irányát szolgáló munka iránt lehetőleg elnéző, a más irányú munka iránt pedig lehetőleg kíméletlen, szóval mindegyik iránt elfogult [...]”⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ D – y.: A „protestálni” és „protestánsnak lenni” közti különbség. *Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 5. évf. 2-3. sz. (1874. február-március) pp. 86-93.

⁴⁷⁸ Uo. p. 92.

⁴⁷⁹ PRÖHLE Károly: Hazai protestáns tudományosságunk sajátos helyzete és feladatai tekintettel a külföldre. *Theologiai Szaklap*. 8. évf. 1. sz. (1910) p. 6.

Mindezek ismeretében úgy vélem, a tudományos kutatónak nem feladata a kortársak szubjektív és személyeskedő vitáiba beszállni, sem pedig közöttük „igazságot tenni”.⁴⁸⁰ Recepciótörténeti vizsgálatom tárgya így Kovács Albert egyik önálló könyve, az 1904-ben posztumusz kiadott Homiletika lett. Az első szemelvények a könyvből már 1901-ben megjelentek a PEIL hasábjain.⁴⁸¹ A könyv recepciójának történetét vizsgálva mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a szerző halála után Szóts Farkas, aki Kovács Albert özvegyétől a mű kéziratát átvette, több egyházi lapban tett közzé egy előfizetési felhívást a könyvre,⁴⁸² hangsúlyozva, hogy a tiszta bevétel Kovács Albert kiskorú árváinak a megsegítésére lesz fordítva. Előfizetők számára 3,⁴⁸³ későbbi vásárlók számára pedig 4 koronás áron⁴⁸⁴ vált a könyv elérhetővé. A felhívás után egy héttel a PEIL ismét idézetet közöl a Homiletikából bő három hasáb terjedelemben.⁴⁸⁵ A könyv nyomdából való kikerülésének pontos dátuma egyelőre tisztázatlan, legnagyobb valószínűség szerint 1904. szeptember végére tehető. Kutatásom szerint az első értesítés az Erdélyi Protestáns Lapban jelent meg 1904. augusztus 11-én,⁴⁸⁶ de ebből az időszakból ez az egyetlen ilyen jellegű feljegyzés. Amellett, hogy a könyv megjelenéséről tudósít, azt is nyilvánosságra hozza, hogy csekély számban jelentkeztek előfizetők, és ezért a könyv is alacsony példányszámban lett kinyomtatva.⁴⁸⁷ A napilapok közül a Pesti Hírlap 1904. szeptember 24-i száma közli az első értesítést a könyv megjelenéséről.⁴⁸⁸ Egy nappal később a Dunántúli Protestáns Lap 39. számában, 1904. szeptember 25-én néhány soros tudósítás találunk, azzal a megjegyzéssel, hogy a könyv ismertetése is napvilágot fog látni.⁴⁸⁹ Meglepő módon egy napilap, a Budapesti Hírlap 1904. szeptember 28-i számában találjuk az első rövid

⁴⁸⁰ Kivételt képezhet az olyan jellegű kutatás, amelyiknek kifejezetten az a célja, hogy az objektivitásból szubjektivitásba való átmenetet vizsgálja, de ez inkább pszichológiai (szélsőséges esetben akár pszichiátriai) megközelítést kíván.

⁴⁸¹ KOVÁCS Albert: A praktika teológia köréből. A pap. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 21. sz. (1901) p. 324-326. 44. évf. 22. sz. (1901) pp. 340-343.; KOVÁCS Albert: A pap tudományos teológiai irányának befolyása a predikációra. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 35. sz. (1901) pp. 550-551.; KOVÁCS Albert: A predikáció legfőbb próbaköve. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 36. sz. (1901) p. 566.; KOVÁCS Albert: A politikai tárgyak a predikációban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 37. sz. (1901) pp. 580-581.

⁴⁸² SZÓTS Farkas: Kovács Albert irodalmi hagyatéka. Megjelent a következő periodikákban: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 14. sz. (1904) p. 220. *Dunántúli Protestáns Lap*. 15. évf. 14. sz. (1904) pp. 235-236. *Sárospataki Lapok*. 23. évf. 14. sz. (1904) pp. 370. *Protestáns Szemle*. 16. évf. 4. sz. (1904) oldalszám nélkül. *Erdélyi Protestáns Lap*. 7. évf. 14. sz. (1904) p. 114.

⁴⁸³ Az összeg az előfizetési felhívásban található.

⁴⁸⁴ Újonnan megjelent könyvek. *Corvina*. 27. évf. 28. sz. (1904) pp. 155-157. *Magyar Könyvészet. Melléklet a Corvina 1904.31. számához*. 1904. évf. 10. sz. (1904) pp. 1-6. Új magyar könyvek. *Budapesti Szemle* 121. kötet 339. sz. (1905) pp.479-480.

⁴⁸⁵ KOVÁCS Albert: A keresztyén predikáció. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 15. sz. (1904) pp. 232-233.

⁴⁸⁶ Kovács Albert „Homiletiká”-ja (Irodalom rovat). *Erdélyi Protestáns Lap*. 7. évf. 32. sz. (1904) p. 259.

⁴⁸⁷ A kutatás során nem sikerült meghatározni, hogy milyen forrás alapján lett az értesítés közölve, és így annak hitelességéről sem alkothatunk képet.

⁴⁸⁸ (Homiletika). *Pesti Hírlap*. 26. évf. 264. sz. (1904) p. 13.

⁴⁸⁹ Homiletika. *Dunántúli Protestáns Lap*. 15. évf. 39. sz. (1904) p. 670.

ismertetést a könyvről.⁴⁹⁰ Az Erdélyi Protestáns Lap 39. számában (1904. szeptember 29.) ismét egy pár soros értesítés szerepel az Irodalom rovatban a „Megjelent új művek” között. Október elején a PEIL 40. száma is egy ismertetést tartalmaz, mely lényegében a Budapesti Hírlapban megjelent írás szó szerinti átvétele (néhány stilisztikai javítással).⁴⁹¹ Az erdélyi unitárius teológiai szaklapnak, a Keresztény Magvetőnek a hasábjain szintén megjelenik egy ismertetés Péterfi D. tollából.⁴⁹² A Dunántúli Protestáns Lap szerkesztői által megígért könyvismertetés azonban csak nem került publikálásra, helyette mindössze egy rövid idézetet találunk a könyvből „Milyenek kell lennie a papnak?” címmel.⁴⁹³ Nagyobb terjedelmű ismertetést és bírálatot csak a Protestáns Szemle közöl azévi utolsó számában.⁴⁹⁴ A kutatás során más ismertetésről vagy bírálatról nem találtunk adatot. Ettől kezdve a Homiletikára csupán más könyvismertetések keretében történik utalás. Ilyen például a Wirth Zwingli bázeli lelkész prédikációinak fordításához megjelent ismertetés (1905),⁴⁹⁵ Molnár Albert: Egyházi beszédek, orációk és imák című könyvének ismertetése (1909),⁴⁹⁶ Mitrovics Gyula Egyházi szónoklattanának második, bővített kiadásáról való ismertetések (1912),⁴⁹⁷ Csíky Lajos Egyházsónoklattanának ismertetése (1914),⁴⁹⁸ valamint Páhy Józsefnek a lelkigondozásról szóló könyve ismertetése (1917).⁴⁹⁹

Ami a könyvnek kifejezetten a korabeli teológiai intézetekben való recepcióját illeti, a sárospataki és a kolozsvári intézetekben történt próbálkozásokat kell megemlítenünk. A kutatás során gyűjtött adatok tanúsága szerint Sárospatakon mindössze az lett volna a cél, hogy a hallgatók érdeklődését felkeltsék Kovács könyve iránt, valamint, hogy önként és önállóan megismerjék a könyvet és kritikus szemmel közelítsék meg azt. A próbálkozás érdekesen

⁴⁹⁰ Kovács Albert Homiletikája. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 268. sz. (1904) p. 9. Az esetre magyarázatot adhat, hogy Kovács Albert a Budapesti Hírlapban is közölt politikai töltetű írásokat, illetve jó kapcsolatot ápolt a lap főszerkesztőjével és tulajdonosával, Rákosi Jenővel.

⁴⁹¹ Kovács Albert Homiletikája. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 40. sz. (1904) p. 633.

⁴⁹² PÉTERFI D.: Irodalmi értesítő. Homiletika vagy egyházi ékesszólástan. *Keresztény magvető*. 39. évf. 5. sz. (1904) p. 278.

⁴⁹³ Milyenek kell lennie a papnak? *Dunántúli Protestáns Lap*. 15. évf. 46. sz. (1904) p. 789.

⁴⁹⁴ B. F.: Homiletika vagy Egyházi Ékesszólástan. *Protestáns Szemle*. 16. évf. 10. sz. (1904) pp. 580-582.

⁴⁹⁵ H. I.: Könyvismertetés. Új idők, régi igazságok. Wirth Zwingli bázeli református lelkész válogatott egyházi beszédei. Fordította: Rohoska József. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 48. évf. 1. sz. (1905) pp. 6-7.

⁴⁹⁶ FALUDI Pál: Lelkeszi könyves polc. V. *Sárospataki Református Lapok*. 5. évf. 6. sz. (1909) pp. 60-61.

⁴⁹⁷ Mitorvics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. VI. kötet: Egyházi szónoklattan. *Sárospataki Református Lapok*. 8. évf. 10. sz. (1912) p. 98.; Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. VI. kötet. Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra. Második bővített kiadás. *Dunántúli Protestáns Lap*. 23. évf. 13. sz. (1912) pp. 110-111.; PAP Károly: Adalékul protestáns homiletikai irodalmunk történetéhez. *Protestáns Szemle*. 25. évf. 5. sz. (1913) pp. 319-328. Ez utóbbi ismertetés szerzője „derék kísérlet”-nek nevezi a művet, de véleménye szerint „úgy anyagára, mint szellemére egészen a múlt század gyermeke.”, tehát idejétmúlt, túlhaladott munkának ítéli.

⁴⁹⁸ n--s.: Egyházsónoklattan. Írta: Csíky Lajos debreceni ref. theol. akad. tanár. *Sárospataki Református Lapok*. 10. évf. 24. sz. (1914) pp. 204-205.

⁴⁹⁹ PÓSA Péter: Páhy József: A gyakorlati lelkigondozás körvonalai a gyülekezeti élet fontosabb területein. *Sárospataki Református Lapok*. 13. évf. 30-31. sz. (1917) pp. 225-226.

alakult: 1905-től kezdve több éven át akadémiai pályakérdésként lett kitűzve 40-57 koronás jutalommal „Kovács Albert Homiletikájának bírálata”⁵⁰⁰, de nem volt jelentkező. 1908-tól már változott a kiírás: „Kovács Albert és Mitrovics Gyula homiletikájának összehasonlító ismertetése”. A pályadíj ekkor már 67 korona volt.⁵⁰¹ Végül 1910-ben egy negyedéves diák, Nagy Lajos készítette el a kiírásnak megfelelő dolgozatot.⁵⁰² Ezt a haladványt elemezve mindenekelőtt érzékelhetővé válik a Homiletikát illetően a tanárok és diákok szemlélete közötti éles ellentét: a tanári kar számára a könyv fontos szellemi és tudományos értéket képviselt, különben nem tettek volna közzé pályázati felhívást a bírálathoz illetve az ismertetés megírására, a diákság viszont roppant kevésbé értékelt a művet, hiszen ellenkező esetben hamarabb megszületett volna a könyvet bemutató írás. Az is észrevehető, hogy a tanárok három évnyi hiábavaló várakozás után sem adják fel szándékukat, hanem részben megváltoztatják a kiírást, Mitrovics Egyházi szónoklattanát is bevonva, hogy ezáltal a diákság számára vonzóbbá tegyék a témát. Feltételezésem szerint ezt a módosítást nem csak az indokolja, hogy a két megjelölt mű a korszak kiemelkedő homiletikája volt, hanem az is, hogy könyve megírása idején Mitrovics Sárospatakon volt a gyakorlati teológia professzora (a pályázat kiírása idején viszont már Debrecenben lelkészkedik), és így a pataki diákok „sajátjuknak” tarthatták, valamint jobban értékelhették, mint a budapesti tanár művét. Azonban az elvárás így is nehezen teljesedett, a megváltoztatott témára is csak két év múlva érkezett be pályamunka. A recepciótörténet-kutató számára fontos kérdés: mi indokolta a diákok körében a téma hanyagolását? A kutatás során nem találtunk egyértelmű választ a kérdésre, pusztán feltételezésre szorítkozhatunk. Egyfelől a Sárospatak-Budapest térbeli távolság sem lehetett jó motiváció, másfelől talán a diákok személyes hozzáállása is indokolhatta az érdektelenséget. Bár erre nézve jelenleg semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezünk, elképzelhetőnek tartom, hogy az egyházi szakírástól régen visszavonult, teológiai irányultságát tekintve túlhaladott, élete második felében tanári munkája mellett politikai karriert befutott szerző művére egyszerűen nem voltak kíváncsiak. Azt a lehetőséget, hogy annyira magas tudományos színvonalú és olyan tökéletes műnek tekintették volna, ami gyakorlatilag „érinthetlenséget” biztosíthatott volna, nem tartom valószínűnek.

⁵⁰⁰ Akadémiai pályakérdések az 1905-6.ik iskolai évre. *Sárospataki Református Lapok*. 1. évf. 2. sz. (1905) pp. 23-24.; Pályakérdések a sárospataki főiskolában az 1906-7. iskolai évre. *Sárospataki Református Lapok*. 2. évf. 28. sz. (1906) pp. 322-323.

⁵⁰¹ Akadémiai pályakérdések az 1908-9. iskolai évre. *Sárospataki Református Lapok*. 4. évf. 27. sz. (1908) p. 294.

⁵⁰² Évzáró vizsgálatok és ünnepélyek a sárospataki ref. főiskolában. *Sárospataki Református Lapok*. 6. évf. 26. sz. (1910) pp. 254-257.

Teljesen más módon vált ismertté a kolozsvári teológusok körében Kovács Homiletikája.⁵⁰³ Az 1895-ben megnyílt kolozsvári teológiai fakultáson kezdetben Molnár Albert oktatta a gyakorlati teológiai tárgyakat, köztük az egyházi szónoklattan is. Korai halála (1901) következtében azonban nem volt lehetősége egyetemi jegyzetet kiadni,⁵⁰⁴ helyét pedig ideiglenesen Kenessey Béla, a bibliai tudományok tanára vette át.⁵⁰⁵ Kenessey a budapesti teológián végezte tanulmányait, 1881-82. között Kovács Albert ajánlására Utrechtben tanult, 1883-tól pedig már docensként tér vissza az alma materbe, ahonnan végül 1895-ben hívják meg Kolozsvárra az ó- és újszövetségi irodalomtörténet és biblika-teológia oktatására⁵⁰⁶. Ravasz László a kolozsvári teológiai fakultáson eltöltött időre visszaemlékezve jegyzi meg, hogy Kenessey – mintegy 20 évvel teológiai tanulmányainak befejezése után – Kovács régi egyetemi jegyzete alapján tanítja az egyházi szónoklattan.⁵⁰⁷ Ennek következtében pedig Kovács homiletikai látása és koncepciója nemcsak ismertté vált Kolozsváron, hanem jól nyomon követhető hatást is gyakorolt: Kulcsár Árpád rámutat, hogy a kolozsvári teológián Kenessey által 1902-ben leadott homiletika kurzus – Kovács Homiletikájának egy korai változata – és Ravasz 1915-ös Homiletikája között kimutatható a hasonlóság.⁵⁰⁸

Összességében tehát Kovács Albert Homiletikájának recepciója azt mutatja, hogy taníványai és közvetlen munkatársai még értékelték a művet (vagy talán csak a szerzőjét), Kolozsváron jól kimutatható a hatása még 1915-ben is, de egy átfogó és mélyreható recepció sehol nem történt meg, ennek következtében a könyv néhány év alatt már csaknem teljesen feledésbe is merült.

⁵⁰³ A témáról bővebben l. Kulcsár.

⁵⁰⁴ KELEMEN Attila: Molnár Albert 1849-1901. In: KOZMA Zsolt (gond.): *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948.* [Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet], Kolozsvár, 1996. p. 57.

⁵⁰⁵ Kulcsár p. 4.

⁵⁰⁶ KOZMA Zsolt: Kenessey Béla 1858-1918. In: KOZMA Zsolt (gond.): *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948.* [Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet], Kolozsvár, 1996. pp. 30-31.

⁵⁰⁷ RAVASZ László: *Emlékezéseim.* A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1992. p. 81. Molnár Albert halálakor (1901) Kovács Albert még rendezi homiletikai jegyzeteit, egy évvel később, 1902-ben készül el vele, sajtó alá viszont csak a szerző halála után kerül a mű.

⁵⁰⁸ Kulcsár pp. 4-5. Kovács Albert Homiletikájának korábbi változatait találhatjuk meg nemcsak a Kolozsváron őrzött 1902-es jegyzetben, hanem a Ráday Gyűjteményben található Homiletika (1888-89) és Gyakorlati teológia (1901) jegyzetekben is. Izgalmas lenne a három, nagyjából egy-egy évtized különbséggel papírra vetett jegyzet (az 1902-es kolozsvári jegyzet eredeti keletkezési ideje az 1880-as évek eleje), valamint a nyomtatásban megjelent Homiletika részletes szerkezeti és tartalmi összehasonlítása és elemzése.

3.4. Következtetések

Kovács Albert teológiai gondolkodására és munkásságára is jellemző Koncz Sándor kijelentése, mely szerint „a liberális teológia nem dogmatikus. [...] Kritikai karakterénél fogva negatív jellegű. A »tények« teológiája akar lenni, de tények helyett azok kétségbevonását hozza.”⁵⁰⁹ Kovács Ábrahám megállapítja, hogy „valójában az idő mutatta meg, hogy a politikai és társadalmi liberalizmus egyházi talajba való átültetése minden jó szándék mellett nem érte el a célját,”⁵¹⁰ és a debreceni újortodoxia, valamint a Szabó Aladár-féle ébredés valósította meg a liberalizmus szándékát, hogy egyedülálló módon elősegítse a magyar református egyház megújulását.⁵¹¹

Kutatásom során arra törekedtem, hogy Kovács teológiai gondolkodását ne önmagában szemléljem. Két síkon is kapcsolódási pontokat kerestem: egyéni oldalról szemlélve egyfelől gondolkodásának előzményeit, liberális teológiájának a forrásait igyekeztem feltárni, másfelől utóhatását próbáltam körvonalazni a Homiletika recepciója alapján. Másfelől törekedtem gondolkodásvilágának a liberális teológia képviselői között való elhelyezésére, megkeresve úgy a közös pontokat, mint az eltéréseket.

Kovács Albert liberális teológiai gondolkodásának az alapgondolatát, melyből az összes többi liberális nézet származhatott, a teológiai antropológiában véltem felfedezni: meglátásom szerint a politikai és társadalmi liberalizmus emberközpontúsága volt a teológiai liberalizmus gondolati kezdőpontja. A kettő közötti kapcsolatra az eddigi kutatások is rámutattak, de ilyen hangsúlyosan nem jelölték meg alapként. Az ember egyéni szabadságának tanából eredt a teológiai liberalizmusban és így Kovács szemléletében is az egyéni hit fontossága a dogmákkal szemben, a meliorizmus tana pedig szinte egyenes úton vezetett az eredendő bűn tagadásához, az emberi bűn közönséges tévedéssé minősítéséhez. Ugyanakkor a kétféle liberalizmus különbözősége is látható: míg a társadalmi liberalizmus számára a vallás inkább kerékkötő, Kovács szerint az embernek természetéből fakad az érdeklődése a transzcendens iránt, a vallás alapja „a lélek törvénye s természetes életösztone.”⁵¹² Ez a szemlélet meghatározza a liberális teológiának a Bibliához való viszonyulását is, hiszen ha az ember vallásos lény, „a biblia eszméi

⁵⁰⁹ Koncz p. 78.

⁵¹⁰ Kovács 2010a p. 206.

⁵¹¹ Vö KOVÁCS Ábrahám: Misszió, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozása és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén. In: ÓDOR Balázs – XERAVITS Géza (szerk.): *Horizont*. L'Harmattan. Budapest – Pápa, 2005.

⁵¹² Vallásos lény p. 40.

lelkünkől vett örök igazságok,”⁵¹³ tehát nincs szükség valami különös kijelentésre, hiszen az emberi lélek által mindenkinek rendelkezésére áll a legtermészetesebb kijelentés.⁵¹⁴ Ennek ellenére élete végére eljut oda, hogy kimondja, a protestantizmus számára kizárólag a Szentírásnak van „szabályozó tekintélye.”⁵¹⁵ A liberális teológiában egyfelől az immanens és transzcendens azonosítása – Kovács Albertnél csak a rokonítása –, másfelől pedig a bibliai szövegben az örökkévalónak és a mulandónak, az isteni eredetűnek és az emberi adaléknak a szétválasztása vezetett el oda, hogy a természeti világban felismert törvényszerűséget – bár egyértelműen Isten munkájának tekintették – mégis változhatatlannak tartották, még magának Istennek sem „engedték meg”, hogy koronként „belenyúljon” a természeti rendbe, és ezzel a csodák lehetőségét és valóságát is elvetették. Kovács Albert az „immanens istenfogalom” kifejezéssel jelöli azt a gondolatot, melynek megfelelően a kauzalitás által meghatározott világban Isten csak a transzcendens végok, az ok-okozati láncolatnak kizárólag a kezdetén helyezkedik el, az egyén közvetlen tapasztalata szerint azonban nem fejt ki semmiféle tevékenységet. A csodák tagadásának téves gondolata nemcsak a transzcendens végok tanában rejlett, hanem abban is, hogy – bár látták a tudományok rohamos fejlődését – nem hagyták nyitva annak a lehetőségét, hogy azok a csodák, melyeknek addig nem volt természettudományos magyarázatuk (pl. a feltámasztás), egy közelebbi vagy távolabbi jövőben természettudományi úton igazolhatók legyenek (pl. újraélesztés). Nem vették észre, hogy a világmindenség „végeláthatatlan kutatási terület,”⁵¹⁶ amit a mégoly gyorsan fejlődő tudományok sem tudnak a maga teljességében megismerni és törvényeit feltárni. A vallás és a tudományok kapcsolata teszi lehetővé a teológiai gondolkodás fejlődését is, vélték a liberális teológusok. Kovács számára ez a fejlődés nagyon szükséges, mivel az a törekvésük, hogy „a végtelent, mely szívünk mélységeit mozgatja, ki tudjuk fejezni; de ugyanakkor jól tudjuk, hogy még a legtökélyesebb kifejezés is csak a gyermek gyűjtelékéhez hasonlít.”⁵¹⁷ A dogmák és az egyéni hit viszonya kapcsán láthattuk, hogy Kovács Albert nem tagadja meg liberális önmagát, hangsúlyozza az egyéni hit elengedhetetlen voltát és értékét, nem pártolja a dogmák használatát, de feltűnő módon nem is támadja azokat (pl. az újortodoxia képviselőit) akik a dogmák változatlan igazságát és tekintélyét hirdetik. Kovács inkább arra törekszik, hogy „dogmamentes” legyen, illetve – az új énekeskönyv, mint összekötő kapocs tekintetében – ne adjon okot arra, hogy dogmatikai alapon a vágyott református illetve protestáns egység kifogásolható vagy éppen elutasítható legyen. Míg Ballagi új dogmákat akar alkotni a kor szellemének megfelelően

⁵¹³ Új hit p. 117.

⁵¹⁴ Uo. p. 113.

⁵¹⁵ Homiletika p. 51.

⁵¹⁶ Török p. 211.

⁵¹⁷ Elmefűttatás p. 174.

(„minden korszaknak [...] saját credoja van”⁵¹⁸), míg Kisantal Sámuel minél több dogmát eltörölné,⁵¹⁹ addig Kovács Albert nem a Jézus személyéhez kötődő dogmák kérdését helyezi reflektorfénybe, hanem az általa mutatott példát, úgy az Istennel való kapcsolat, mint az erkölcsi élet terén. Mivel azonban ilyenformán Jézus megváltói mivolta elhalványult (sőt sokakban teljesen ki is törlődött), eltűnt a megfelelő mélységű és intenzitású erőforrás is az elképzelt intenzív vallás-erkölcsi élethez. A liberális teológia követői világképében a vallásban, az ember-Isten kapcsolatban első lépésben az ember kell adjon valamit Istennek, de nem veszik észre, hogy ebben az akarásban illetve törekvésben rendkívül hamar kifárad. Ezért lohadt le a szalmaláng a Protestáns Egyletben és fiókegyleteiben, ezért ürültek ki a templomok a liberális igehirdetések után is, és ezért nem volt tartós sikere a liberális teológiának. Lényegében Kovács Albert maga is ennek az erőforrás-hiánynak vált áldozatává, mintegy tíz évig tartó megfeszített teológiai munkáját lényegében befejezte, és politikai téren próbálta meg kárpótolni magát.

⁵¹⁸ Ballagi 1848 p. 647.

⁵¹⁹ Kisantal p. 73.

4. Kovács Albert és a Protestáns Egylet

Kovács Albert egyházjogász, gyakorlati teológus, parlamenti képviselő nevéhez fűződik a Magyarországi Protestáns Egylet⁵²⁰ megalakulása, melynek munkájából oroszlánrészt vállalt és melynek titkári tisztét az egylet működésének teljes ideje alatt hűségesen betöltötte. Vizsgálódásom tárgya az egylet története és tevékenysége, valamint Kovács Albertnek a Protestáns Egylettel kapcsolatosan kifejtett munkássága, amit részben eszmetörténeti szempontból kívánok nagytitkos alá venni, részben a protestáns társadalomra gyakorolt hatását próbálom bemutatni, közben pedig a pszichohistória szemüvegén át tekintek egyes kérdésekre.

A Protestáns Egylet történetével illetve munkájával többen foglalkoztak már, érdekes módon mindnyájan különféle nézőpontból közelítve a témához. Nem egészen másfél évtizeddel Kovács Albert halála után, 1918-ban Pruzsinszky Pál budapesti tanár teológiai évnyitó beszédében⁵²¹ az intézet több mint fél évszázados történetének kiemelkedő eseményeit mutatja be azzal a céllal, hogy – különösen az elsőéves teológusok számára – követendő példává tegye az elődök egyházszeretetét és a munkában megnyilvánuló egyháziasságukat. Az előadás során átfogó áttekintés ad a Protestáns Egylet megalakulásáról és működéséről is. Kronológiai sorrendben ismerteti előbb Ballagi Mór, majd Kovács Albert munkáját az egylet előtti időkből, folytatja ezt az egylet alakuló gyűlésének leírásával, majd kifejti az egylet keretein belül zajló munkát, az egészet lezárva a szervezet utóéletével és a teljes magyar egyházi közéletre kiterjedő hatásával amely úgy a liberális mint az újortodox oldalon többek közt az egyleti szerveződést segítette elő (Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Lorántffy Zs. Ifj. Egy., Diákszövetség, Filadelfia, stb.). Ennek a vonalnak a meghúzása nyilván arra szolgál, hogy rámutasson: a néhány tevékeny év után elsorvadt majd megszűnt Protestáns Egylet mintegy kovászoként hatott a későbbi időkben is.

A Budapesti Református Theológiai Akadémia centenáriuma alkalmából kiadott könyvben⁵²² Bucsay Mihály több közel félszáz oldalon keresztül foglalkozik az 1870-1896 közötti évekkkel, mely korszakot elég találóan – az intézményre vonatkoztatva – „a Protestáns

⁵²⁰ Mai helyesírás szerint „Protestáns Egylet”-et írunk, az egylettel foglalkozó szakirodalomban is ebben a formában található a név, de a korabeli használatot tekintve viszont az állapítható meg, hogy nem volt egységes írásmódja. Maga Kovács Albert gyakran a „protestánsegylet” formában használta és kortársai közül is többen kisbetűvel írták az egylet nevét, annak ellenére, hogy nem köznévként, hanem tulajdonnévként hivatkoztak rá. Emellett több más alakú névváltozat is használatban volt.

⁵²¹ Pruzsinszky I-II.

⁵²² BUCSAY Mihály és PAP Mihály szerk.: *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955.* (A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya: Budapest, 1955)

Egylet korának” nevezi. A fejezeten belül külön alpontot szentel kizárólag a Protestáns Egyletnek és leíró valamint elemző módszert egyaránt alkalmazva mutatja be az egylet történetét. Az író szándéka, hogy rámutasson, hogyan lépett ki a liberális teológia eszmerendszere az intézet falai és a PEIL hasábjai közül és lett országos jelentőségű tényezővé az egylet által.⁵²³ Ezt a tanulmányt lényegében átvette a 150 éves évfordulóra készített kiadvány is.⁵²⁴

A „Reformátusok Budapesten” monumentális két kötete meglepően keveset foglalkozik a témával. Szász Károly püspökké választása kapcsán találunk egy hivatkozást Kovács Albert Visszaemlékezéseire Szatmári Judit írásában⁵²⁵ majd Waktor Andrea Ballagi Mórral kapcsolatosan említi Kovácsot, mint a Ballagihoz hasonló gondolkodású tanárok egyikét, akikkel a pesti főiskola igazgatója körülvette magát.⁵²⁶ Waktor az egyletről úgy nyilatkozik, hogy „a kezdeti lendület után különben sem bizonyult életképesnek, s bár lassan [...], de visszhangtalanul [...] magától elhalt.”⁵²⁷

Kovács Ábrahámnak a Vallástudományi Könyvtár IV. köteteként megjelent könyve az egyletnek a debreceni újortodoxia kialakulásában játszott szerepét mutatja be.⁵²⁸ Ebből kifolyólag a kérdés inkább rendszeres teológiai, dogmatikai oldalról van megközelítve, és különös hangsúlyt kap az újortodoxia védekezése vagy éppen az egylet és tagjai elleni támadása, ezáltal kiemelve nem csupán a hitvalló keresztyénségnek a szabadelvű teológiával folytatott eredményes vitáját, hanem e szellemi küzdelemnek a napjaink teológiai gondolkodására és belmissziós életében is jól láthatóan megalapozott igazságát is.

A témában való eddigi kutatások értékeit szem előtt tartva, ebben a fejezetben egyrészt törekszem tényszerűen bemutatni az egylet történetét és Kovács Albertnek az egyletben játszott szerepét, másrészt viszont megpróbálok néhány elemző „mélyfúrás” is végezni eszmetörténeti és társadalmi vonatkozásban. Az eddigi kutatások lényegében nélkülözik a részletes adatszerű ismertetéseket (bár sokszor találunk bennük ilyen utalásokat), sem a Protestáns Egylettel kapcsolatos külön forrásközlésre sem került sor mind a mai napig. Ebből kifolyólag a kitűzött célt egyrészt az események időbeli elhelyezésével kívánom elérni, legalábbis a szükséges

⁵²³ Bucsay 1955/2005 p. 50.

⁵²⁴ LADÁNYI Sándor szerk.: *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005.* (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar: Budapest, 2005)

⁵²⁵ SZATMÁRI Judit: Szász Károly pesti lelkész, a "költő-püspök". *Reformátusok Budapesten.* (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) p. 503.

⁵²⁶ WAKTOR Andrea: A Ballagi család három nemzedéke. *Reformátusok Budapesten.* Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. Budapest, 2006. p. 712.

⁵²⁷ Uo. p. 713.

⁵²⁸ Kovács 2010a.

adatok közlésével, másfelől viszont – mint fentebb említettem – különféle történetírói módszerek alkalmazása által. Egy eszmetörténeti vizsgálódás során részben a cambridge-i iskola módszerét szeretném alkalmazni, közben ügyelve arra, hogy a Quentin Skinner által vázolt⁵²⁹ buktatókat elkerüljem; részben viszont Reinhart Koselleck által bemutatott fogalomtörténeti módszert⁵³⁰ is igyekszem hasznosítani. Az egylet munkájának társadalmi vonatkozásait részben statisztikai elemzés⁵³¹ részben pedig egyszerű hálózatelemzés során kívánom felderíteni. Vizsgálódásaim során egyes esetekben pszichohistóriai megközelítést is alkalmazok, lélektani szempontból kísérlem meg a felvetett kérdések vizsgálatát az egylet alakulása és felbomlása, valamint az egylet társadalmi szerepének bemutatása során. Ezen a téren elsősorban a kontextuális szemlélet⁵³² eredményeit kívánom alkalmazni, mint amelyek számomra a legismertebbek és hozzám legközelebb állnak.

Az egylettel kapcsolatos dokumentumok egy része még a fennállása alatt megjelent nyomtatásban: az évkönyvek (1871, 1872, 1874, 1876) tartalmazzák a közgyűlések meghívóit, az általában gyorsírók által készített pontos naplókat, valamint a felolvasott tanulmányokat, dolgozatokat és adott esetben más dokumentumokat (alapszabály-tervezetek, pénztári kimutatások, stb.). Az egylettel kapcsolatos iratok másik része a Ráday Levéltár C/48-as fondjában található (mely többek közt tartalmazza Kovács Albertnek az egylettel kapcsolatos levelezését, az általa írt közgyűlési és választmányi gyűlési jegyzőkönyveket, nyilvántartásokat, pénzügyi iratokat, elszámolásokat is). Elsődleges forrásaim tehát az egylet évkönyvei, a fent nevezett levéltári anyag, a korabeli folyóiratokban megjelent írások, valamint Kovács Albertnek a témában született írása: a röpiratszerű felhívás az egylet alapítására,⁵³³ amelynek idézése során a korabeli helyesírást kívánom megőrizni. Másodlagos forrásként a már említett könyveket illetve tanulmányokat fogom felhasználni.

⁵²⁹ SKINNER, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: HORKAY HÖRCHER Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet Cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó. Pécs, 1997. (A továbbiakban: Skinner) pp. 7-53.

⁵³⁰ KOSELLECK, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Uő: *Elmúlt jövő : a történeti idők szemantikája*. Atlantisz. Budapest, 2003. pp. 121-145.

⁵³¹ Nem lévén statisztikus, a hivatalos és tudományosan elfogadott statisztikai elemző módszer ismeretlen előttem, számomra e megnevezés azt jelenti – és ebben a formában fogom használni jelen tanulmányban – hogy számszerű felsorolás, összehasonlítás, arányosítás alkalmazásával próbálok valamilyen következtetésre eljutni.

⁵³² A kontextuális szemlélet fogalma és módszerei Magyarországon még nincsenek nagy mértékben elterjedve; az Egyesült Államok és Hollandia területén inkább számítanak közismertnek és közkedveltnek. Kidolgozója – Martin Buber filozófiája alapján – Böszörményi Nagy Iván magyar származású amerikai pszichiáter. E megközelítés a rendszerszemlélettel mutat elég nagy arányú hasonlóságot, de ennek a gépiesítettségét a „relacionális etika” alapján igyekszik feloldani (a relacionális etika egyik legjobb példája a jogosság-méltányosság egymásnak feszülése illetve a méltányosság győzelme a jogosság felett: egyes esetekben ami jogos, az nem méltányos, ezért ilyenkor a kontextuális szemlélet elutasítja a jogosrút; más esetekben viszont nem bír joggalappal az, ami egyébként méltányos, de a kontextualitás szellemében megadandó).

⁵³³ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*. Kocsi Sándor Nyomdája. Pest, 1870.

4.1. Az egyesület megalakulásának előzményei

1842-ben a protestáns uniós törekvések szellemében Székács József evangélikus és Török Pál református lelképásztorok (mindketten pesti lelkészek, 1860-tól pedig felekezetük püspökévé lettek megválasztva) Mária Dorottya nádorné udvari papjával, Taubner Károllyal karöltve megindították a magyar protestáns egyházi társadalom első hetilapját, a PEIL-t.⁵³⁴ Az 1848-as év növekvő zűrzavara következtében elhallgatni kényszerült közlönyt tíz évvel később, 1858-ban élesztette újjá Ballagi Mór, a három évvel korábban alapított pesti Református Teológiai Akadémia tanára, aki már a szabadságharc előtt is gyakran publikált benne.⁵³⁵ Ekkortól kezdve a lap lényegében a pesti teológia tanárainak lapjává vált, de az ország összes vidékére eljutott és az egyházi élet minden területére kiterjedő cikkeket közölt.⁵³⁶ A korszakban felmerülő egyházi problémák megoldására és különféle feladatok elvégzésére törekedett. Cikkeiben megpróbálta felmérni az egyház belső bajait és megkeresni azoknak forrását.⁵³⁷ Támogatta a magyarországi református egyházkerületek és az erdélyi református egyház uniójának gondolatát, a szerkesztők az Országos Protestáns Árvaház megsegítésére évente gyűjtést rendeztek, és különös gondot fordítottak a gyülekezeti munka javítására: szorgalmazták a lelkészi szolgálat különféle területeinek (mint pl. a katekézis, a lelkigondozás és a misszió) odaadóbb végzését.⁵³⁸ Nem igazán volt olyan országos érdekű egyházi kezdeményezés, amit nem a PEIL hasábjain megjelent írások katalizáltak és indítottak el megvalósulás felé.⁵³⁹ Ennek a folyamatnak a mozgatórugóját a pesti társadalom jellegzetessége, a polgári és az egyházi élet között egyre mélyülő szakadék adta, amit Bucsay Mihály így rajzol meg:

„Pesten különösen szembeűnő volt a réginek és az újnak az ellentéte. Az irodalom, a művészet, a politika és a gazdasági élet terén itt igen erős aktivitás volt tapasztalható, míg egyházi téren még mindig a lanya, konvencionális, a rendi világból áthozott, tekintélyi szellemű, nem pedig egyéni kezdeményezésben mutatkozó vallásosság uralkodott. Ez nem elégítette ki a művelt középosztály sok tagját, és vagy a Hegel-i filozófia, vagy a természettudományos materialista világnézet felé fordultak

⁵³⁴ ZOVÁNYI Jenő: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. In: Uő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1977. pp. 488-489.

⁵³⁵ ZOVÁNYI Jenő: Ballagi (1848-ig Bloch) Mór. In: Uő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1977. pp. 40-41.

⁵³⁶ Bucsay 1955/2005 p. 56.

⁵³⁷ BBTV p. 356.

⁵³⁸ Bucsay 1955/2005 p. 56

⁵³⁹ Uo.

érdeklődésükkel. A pesti egyházi élet őrálói, Török Pál püspök és a Theologia tanárai számára égető kérdésként jelentkezett ebben a helyzetben – az értelmiség elhidegülésének, a félig üres templomoknak a láttán –, hogyan lehetne olyan intenzívvé tenni a vallási életet is, mint amilyen a kultúra többi szektora, hogyan lehetne az egyházi élet javára megnyerni a műveltek személyes meggyőződését, hogyan lehetne betölteni a vallás és a kultúra között fenyegetően növekvő űrt?⁵⁴⁰

Az egyértelmű volt, hogy ezekre a kérdésekre a választ a korábbi évtizedek racionalista eszmeisége nem adhatja meg, hiszen éppen a racionalizmus volt az, ami mind a lelkészek, mind a gyülekezeti tagok egyházképét megváltoztatta.⁵⁴¹ A PEIL szerkesztői, munkatársai és a pesti egyházi vezetők a megoldást a liberális teológiai gondolkodásban vélték felfedezni. Saját hitéletük alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a teológiai liberalizmus képes a hagyományos egyházi keretek és a modern tudományokban járatos, immanens beállítottságú emberek között hidat építeni.⁵⁴² Elképzelésük szerint, ha sikerül a teológiát az egyre fejlődő világi tudományok alapján megújítani, lényegében a világi tudományokhoz hozzáilleszteni, akkor az egyház visszanyerheti a hívek elvesztett bizalmát.⁵⁴³ Nem utolsó sorban úgy vélték, az ilyen alapon nyugvó teológia nemcsak a protestáns felekezetek közötti különbséget szüntethet meg, hanem a vatikáni zsinaton alulmaradt szabadelvű katolikusoknak is támogatást nyújthatna.⁵⁴⁴ Ezt a hittapasztalatot és meggyőződést szerették volna a lelkipásztorokon keresztül az egyházi társadalom széles rétegeivel megismertetni és elfogadtatni. Ekkor még nem tudhatták, hogy a vallás és tudomány kibékítése nyomán megszületett „mai hittudat” ugyanolyan erőtlen lesz, mint a korábbi „holt hit”.⁵⁴⁵ A liberális teológia eszmeiségének terjesztése érdekében Ballagi 1869-től a PEIL mellékleteként elindította a Protestáns Tudományos Szemlét, amelynek főmunkatársául Kovács Albertet kérte fel.⁵⁴⁶

Warga Lajos meglátása szerint a politikai életben megnyilvánult szabadelvűség is erősítette a teológiai liberalizmus törekvéseit,⁵⁴⁷ de a liberális eszmeiség, mint teológiatörténeti entitás mellett egy másik tényező is erős hatást gyakorolt a pesti egyházi és teológiai vezetés fejlődést szorgalmazó gondolkodására: az 1863-ban megalakult Német Protestáns Egylet nemcsak a szupranaturalista és a liberális teológia képviselői között találta meg a közös hangot, hanem elismert világi tudósokat és kiemelkedő politikusokat is mozgósítani tudott a szabadelvű

⁵⁴⁰ Bucsay 1955/2005 p. 58.

⁵⁴¹ BBTV pp. 364-367.

⁵⁴² Bucsay 1955/2005 pp. 58-59.

⁵⁴³ BBTV p. 370.

⁵⁴⁴ Bucsay 1985 p. 219.

⁵⁴⁵ Zsilinszky p. 754.

⁵⁴⁶ Cseh – Mészáros nr. 150. p. 1280.

⁵⁴⁷ Warga p. 419.

politika, a haladó műveltség és az egyház közötti szakadék eltüntetése érdekében. Mivel az egylet nagy sikerrel működött, és hamarosan meghatározó szerepre tett szert egyházpolitikai téren,⁵⁴⁸ példaként szolgált a magyar egyházi élet liberális gondolkodású vezérei számára. Egy fontos részletet azonban nem értékelték kellőképpen a pestiek, ti. azt, hogy

„Németországban ez a mozgalom a fejedelmi egyházkormányzatnak a dogmatikai és liturgiai téren megnyilvánuló erőszakos fellépése elleni védekezésből született meg, és tulajdonképpen igen széles, de addig érvényesülni nem tudó körök felfogásának adott hangot, amikor zászlajára írta a zsinat-presbiteri egyházszervezetet, a gyülekezetek és abban a világiak nagyobb önállóságát és hatáskörét, végül de nem utolsó sorban a tanszabadságot, az iskolai reformokat – az egyháznak a kor kultúrájával való megegyezése szellemében.”⁵⁴⁹

A Német Protestáns Egylet tehát egy már meglévő széles réteg egységes hangjaként szólalt fel és olyan célokért küzdött, amelyek Magyarországon adottak voltak, még ha nem is működtek tökéletesen.⁵⁵⁰ Ezzel szemben a magyarországi liberális teológusoknak még nem volt stabil egyháztársadalmi háttérük, amint ez már az ún. „feltámadás-vita” során is körvonalazódott,⁵⁵¹ és a hitvalló teológia ellen támadó szándékkal léptek fel.⁵⁵² Ennek következtében az addig inkább csak szunnyadó ortodoxia újra felébredt és megtörte a liberális irányzat határtalan terjeszkedési vágyát.⁵⁵³ Mindezek ismeretében fordítsuk figyelmünket a magyarországi Protestáns Egylet működésére, illetve Kovács Albertnek az egyletben végzett munkájára.

4.2. Az egyleti gondolat megjelenésétől az egylet megszűnéséig

1870. október 2-án megjelent Weber Samu: „Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében” című írása a PEIL hasábjain,⁵⁵⁴ amely német és svájci példa alapján szorgalmazta a protestánsok összefogását az egyházi reformok megvalósítása végett. A reformok célja, hogy a protestáns vallás „igaz és örökké való” lényege időszerű alakban jelenhessen meg az egyház tanaiban és az istentiszteletben is. A felvetés nem maradt visszhang

⁵⁴⁸ Bucsay 1955/2005 p. 59.

⁵⁴⁹ Uo. pp. 59-60.

⁵⁵⁰ L. például a presbitériumok rendezetlen helyzetét. BBTV pp. 357-359.

⁵⁵¹ Zoványi 2004 pp. 277-278.; Kovács 2010a pp. 35-39.

⁵⁵² Bucsay 1955/2005 p. 60.

⁵⁵³ A liberális és az újortodox teológiai vita részleteihez l. Kovács 2010a pp. 58-65.

⁵⁵⁴ WEBER Samu: Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 13. évf. 39. sz. (1870) pp. 1223-1225.

nélkül, megindított egy addig csírájában lévő, de éledező folyamatot: nyílt levelek sokasága jelent meg a témában az egyházi sajtó hasábjain, melyeknek „koronája” Kovács Albert röpiratszerű füzeté lett: Alapítsunk egyházi reformegyletet! Maga az egylet egy évvel később, 1871. október 3-4-én tartotta alakuló közgyűlését Budapesten. Alelnökké Fördös Lajos (1817-1884), titkárrá Kovács Albert, pénztárossá Somogyi Rudolf lett megválasztva, míg az elnök megválasztását a következő közgyűlés hatáskörébe utalták. A jegyzőkönyvek vezetését az egylet egész fennállása alatt Kovács Albert titkár végezte.⁵⁵⁵ Az alapszabályban elsősorban társadalmi vonatkozású célok szerepelnek, úgymint: „a keresztyénség súlypontját a valláserköcsi életközösségre visszahelyezni”, a teológiai tudományok terén való vizsgálódás elismerése, „a vallástudományi irodalom felvirágoztatása”, „irodalmi és humanisticus vállalat”-ok támogatása felekezeti módon (ez utóbbit ma diakóniai munkának neveznék), néplap alapítása és fenntartása, politikamentesség. Összefoglalva: erkölcsi, szociális és közművelődési feladatokat kívántak ellátni. Pruzsinszky kiemeli, hogy a tiszáninneri egyházkerület püspöke, Kun Bertalan, valamint a dunamelléki püspök, Török Pál rendkívül pozitívan álltak hozzá az újonnan megalakult egylet ügyéhez.⁵⁵⁶ Ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy milyen támadások érték az egyletet és annak vezetőit a debreceni újortodoxia képviselőinek a részéről az 1870-ben elindított Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező hasábjain id. Révész Imre nagytemplomi lelkész vezetésével.⁵⁵⁷

A kezdeti lelkesedés után, amelyet, mint látni fogjuk, nagyrészt eredményes tevékenység követett, az egyleti gyűlések iránt egyre csökkent az érdeklődés. Ez jól látható az ülések ritkulásából is az alábbi felsorolás alapján:⁵⁵⁸

1. alakuló közgyűlés: 1871. október 3-4.
2. választmányi gyűlés: 1871. november 14.
3. választmányi gyűlés: 1872. július 2.
4. választmányi gyűlés: 1872. szeptember 30.
5. II. közgyűlés: 1872. október 1-2.
6. választmányi gyűlés: 1873. június 8.
7. választmányi gyűlés: 1873. november 10.
8. választmányi gyűlés: 1874. október 24.
9. III. közgyűlés: 1874. október 25-26.

⁵⁵⁵ A közgyűlések valamint a választmányi gyűlések jegyzőkönyveinek kézirata a Ráday Levéltár C/48-as fond C. iratcsomójában található.

⁵⁵⁶ Pruzsinszky II. p. 297.

⁵⁵⁷ Uo. p. 298.

⁵⁵⁸ A felsorolás alapjául a Ráday Levéltár C/48-as fond C. iratcsomójának anyaga (1871-1879) valamint a PEIL-ben közölt rövidhírek (1890) szolgáltak.

10. választmányi gyűlés: 1875. november 16.
11. választmányi gyűlés: 1876. május 13. (Kecskemét)
12. IV. közgyűlés: 1876. május 14. (Kecskemét)
13. választmányi gyűlés: 1876. október 31.
14. választmányi gyűlés: 1877. október 11.
15. választmányi gyűlés: 1878. június 21.
16. választmányi gyűlés: 1879. november 25.
17. választmányi gyűlés: 1890. április 20.
18. feloszlató közgyűlés: 1890. június 15.

Míg a második közgyűlés egy évvel követte az elsőt, a harmadik és a negyedik már két-két évvel következett az előző után. Az ötödik rendes közgyűlés 1880-ban kellett volna megtartasson,⁵⁵⁹ de erre már nem került sor. A választmányi gyűlések is kezdetben (1871-73 között) néhány hónap különbséggel követték egymást, 1874-től – az 1876-os évet kivéve – csak évente egyszer lettek összehívva. Lényegében tehát az 1870-es évek második felétől kezdve már csak a könyvkiadás tartotta életben az együletet. Amint azt Kovács Albert az utolsó választmányi gyűlés meghívójában⁵⁶⁰ írta, a Protestáns Irodalmi Társaság megalakulásáig (1889) nem akarták feloszlani az egyébként már évek óta nem működő együletet. A hivatalos feloszlás végül is 1890. június 15-én történt meg. Az egyület bukásának okairól szólva Bucsay Mihály idézi⁵⁶¹ Kovács Albertnek még 1873-ban írott cikkét, melyben az egyházi dolgok iránti közönyösséget és érdektelenséget jelöli meg a „belső szerves fejlődés” gátjául.⁵⁶²

Pszichohistóriai oldalról közelítve az egyület alakulásának és bukásának kérdéséhez, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az egyházi élet terén jelentkező problémák (elhidegülés, közönyösség, a materializmus térhódítása) jelenlétét érzékelték az emberek, látták, hogy egyfajta törés⁵⁶³ nemcsak jelen van az egyházban, hanem egyre mélyül is. Mivel a „boldogság”, a „boldog és kiegyensúlyozott élet” a jól működő kapcsolatok eredménye, az egyház és az emberek közötti kapcsolat helyreállítására törekedtek tudatosan vagy öntudatlanul. Ha az emberben – akár öntudatlanul is – megvan a vágy a cselekvésre, a jobbításra, de önmaga nem tudja meghatározni a cselekvés módját, vagy nem lát rá lehetőséget, ösztönösen is

⁵⁵⁹ *A magyarországi protestansegyület választmányának 1879. november 25.-én Pesten tartott gyűlése jegyzőkönyve.* 5. napirendi pont. Ráday Levéltár, C/48-as fond C. iratsomó pp. 55-56.

⁵⁶⁰ KOVÁCS Albert: Meghívó a „magyarországi protestáns egyület” választmányi gyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 15. sz. (1890) p. 475.

⁵⁶¹ Bucsay 1955/2005 p. 69.

⁵⁶² KOVÁCS Albert: A protestantizmus és a véleményszabadság. *Egyházi Reform.* 3. évf. (1873) p. 99.

⁵⁶³ A kontextuális szemlélet „törés”-nek nevezi a problémákat, melyek egy kapcsolatot tönkretesznek. Jelen esetben az egyház és általában az emberek közötti kapcsolatról van szó.

örömmel fogadja az első kínálkozó lehetőséget a cél (a kapcsolat helyreállítása) elérését a várakozás szerint lehetővé tevő cselekvésre. Ez lehet a lélektani magyarázata az egylet alapítása körüli szalmalángnak. Az egylet bukása is összefügg ezzel a gondolattal: mivel mégsem sikerült az elvárt célt elérni, nem sikerült az egyház és az elhidegült ember kapcsolatában beállt törést helyreállítani, az egylet működésébe befektetett pénz, idő, erő, stb. hiábavalónak tűnt, a kezdeti bizalom bizonytalansággá vált; az egylet munkája (és így maga az egylet) nem tudott erőforrássá lenni az átlagember számára. Hogy maga ez a kapcsolat-helyreállító munka miért végződött kudarccal, azt is sejthetjük – ebben Abraham Maslow szükséglet-hierarchiája (az ún. Maslow-piramis) lehet segítségünkre.⁵⁶⁴ Az egylet – célkitűzéseit és munkáját is tekintve – elsősorban nem az alapvető szükségleteket (fiziológiai szükségletek, biztonság, szeretet) akarta teljesíteni, hanem – jó esetben – a hierarchia közepétől, az elismeréstől, vagy még inkább a kognitív szükségletektől indult és főleg a felső három szintet képviselte. A három alsó szükségletcsoportot lényegében az árva gyermekek esetében vette figyelembe, és kisebb mértékben más társadalmi csoportoknál, amikor a például a lelkészek és családtagjaik anyagi helyzetét (fizetés, nyugdíj, özvegyi nyugdíj, stb.) igyekeztek rendezni.⁵⁶⁵ Így hát nem csodálkozhatunk, ha az „alap nélküli” építmény összerogyott. Másfelől viszont minden bizonnyal közrejátszott a Debrecenben megerősödő újortodoxia és a Budapesten Szabó Aladár révén elinduló, szintén evangélikál és pietista gyökerekből táplálkozó belmisszió, amelyek, ha konkrét fizikai biztonságot nem is, de legalább egy, a hit által táplált lelki biztonságérzetből fakadó megnyugvást adhattak a széles néprétegeknek.

Az eddigiekben adatszerűen számbavettük az egylet működésének egyes eseményeit, és a megalakulás illetve a bukás lehetséges pszichológiai okait is megkíséreltük feltárni. Tekintsünk most jobban a külsőségek mögé, hatoljunk mélyebben Kovács Albertnek a gondolatvilágába az egylet-alapító röpirata vizsgálatával.

4.3. Eszmetörténeti vizsgálódás

Eszmetörténeti szemszögből vizsgálva Kovács Albert és a Protestáns Egylet tevékenységét, önkéntelenül is adódik a gondolat, hogy – úgy az egyleti titkár, mint a többi aktív egyleti tag, a liberális (korabeli kifejezéssel: modern) teológia követői lévén – írásaikban

⁵⁶⁴ Maslow szükséglet-piramisát mostanáig sok kritika érte, melyek valóságtartalmát nem akarom kétségbevonni, viszont az is bizonyos, hogy a szélsőséges körülményeket felmutató esetektől eltekintve, a mindennapi élet területén Maslow lényeglátó módon ragadja meg az ember szükségleteinek sorrendjét.

⁵⁶⁵ A témáról részletesebben Kovács Ábrahám ír könyve utolsó fejezetében. Kovács 2010a pp. 203-206.

liberális beszédmódot használnak. Ez a kijelentés részben igaz is, másrészt úgy vélem, hogy a liberalizmus mai eszméinek és megnyilvánulásainak következtében ez a meghatározás korlátozza a beszédmód elemzését, Kovács Albert eszméinek a megértését, és a Skinner által említett tévedés felé sodor, hogy ti. olyan fogalmakat és gondolatokat társítsunk hozzá, amelyek akkor még nem léteztek, vagy legalábbis Kovács Albert számára nem bírtak relevanciával. Ennek azért nagy a veszélye, mivel a liberalizmus korabeli és mai fogalmai csak kis részben fedik egymást, nagyobb részben különböző gondolatokat, eszméket testesítenek meg. Az egyértelműen liberális Kovács számára a vallásosság, sőt maga a hit is természetes dolog, míg a mai liberalizmusnak kimondva vagy kimondatlanul egyik főcélja a vallás és a hit „uralmának” megszüntetése, és ezáltal lényegében a vallás, mint társadalmi és pszichológiai jelenség eltörlése. Hasonlóan a liberális protestáns elit számára a nemzeti identitástudat erősítése (nevezhetjük enyhébb nacionalizmusnak is) teljesen magától értetődő volt. A Kárpátokon túli területen élő magyar reformátusok lelkipozását egyaránt támogatta a debreceni újortodoxia (Révész és Balogh) és a liberálisok (Ballagi Mór, Kovács Albert és mások) akik egymással elkeseredett teológiai vitákat folytattak, de a nemzeti misszió, a magyar protestantizmus zászlaja alatt, mindkét fél szívügye volt. Ezzel szemben a mai liberalizmus nem tud mit kezdeni a nemzeti gondolatokkal. Ez ismét egy igen jelentős eltérés a kortárs és mai liberalizmus között. Figyelembe véve, hogy Kovács Albert írásainak – és így valószínűsíthetjük, hogy eszmerendszerének, világképének is – egyik kulcskifejezése a „vallás-erkölcsi” szóösszetétel, talán helyesebb, ha beszédmódját „vallás-erkölcsi beszédmódnak” nevezzük. Ennek eszmetörténeti gondolatrendszerét, vallási indíttatását, gyökerét Kovács Ábrahám elemezte mélyen és a Hitvédelem és egyháziasság című munkájának záró fejezetében rávilágított arra, hogy milyen egyháztársadalmi tevékenységek születtek ebből, amelyek a civil társadalom protestáns rétegét igyekeztek befolyásolni a helyi társadalmakban döntős szerepet játszó egyházközségek életén keresztül.

Kovács Albert fent nevezett művében sokat használja a „vallás-erkölcsi” kifejezést, azonban ezt anélkül teszi, hogy meghatározásszerűen megmagyarázná annak a számára betöltött jelentését és értelmét (ahogyan pl. egy doktrínertől elvárnánk). Bár „fegyvertársai” – főleg öccse Ödön, Ballagi, Szeremlei és mások – különféle műveikben bővebben kifejtik a témát,⁵⁶⁶ Kovács Albert vallásképét a röpirat alapján csupán apró darabkákból tudjuk összerakni. Ez mindenekelőtt azt sugallja, hogy elsősorban annak a szűkebb körnek, másodsorban az egész korabeli társadalomnak – ahova eljutottak írásaik – volt egy többé-

⁵⁶⁶ A liberálisok vallásfogalmát kimerítően tárgyalja Kovács 2010a pp. 89-92.

kevésbé azonos „kulcsa” a fogalom jelentésének megfejtéséhez és megértéséhez, azaz nagyrészt ugyanazt jelentette mindnyájuk számára, és ugyanazt az illokúciós erőt hordozta.

Arra, hogy Kovács Albert és az egylet tagjainak fogalmi készletéből az összes, relatív gyakran használt és viszonylag fontos szót és fogalmat kielemezzük, jelentésüket és illokúciós tartalmukat megvizsgáljuk, jelen tanulmány kapcsán nem látok lehetőséget.⁵⁶⁷ Mindazonáltal kísérletet teszek arra, hogy legalább néhánynak ezek közül a szavak, kifejezések, fogalmak közül feltárjam a jelentéstartalmukat: mit jelenthettek ezek Kovács számára; ugyanakkor az illető szavak által kifejezhető szándékot is próbálom megragadni. Vizsgálódásom során igyekszem állandóan és következetesen feltételes módot használni, ezzel is hangsúlyozva, hogy pusztán egy értelmezési lehetőségről van szó, ami nem zárja ki egy másfajta jelentés vagy intenció lehetőségét sem; ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy azokat a dolgokat (eszmeiséget, eszmerendszert, világképet, értékrendet és az ezek kapcsán felmerülő cselekvési szándékot), amiket konkrétan és részletesen nem írtak le, ma már nem minden esetben tudhatjuk egyértelműen rekonstruálni. A tévedés, a félreértés esélye változó lehet; adott esetben megjelölöm, hogy véleményem szerint mekkora esélye van a pontos értelmezésnek, vagy mekkora a félreértésnek.

A vallás fogalma – mint már említettem – központi szerepet kap Kovács Albert írásaiban és egész gondolkozásában. Mielőtt azonban az elemzésre térnénk, tegyünk egy rövid fogalomtörténeti kitérőt. A „vallás” szó alakilag a „hitvallás”-ból származik, ami eredetileg a hit megvallásának a cselekedetét jelentette, azt amit ma gyakran úgy nevezünk, hogy „bizonyágtétel”⁵⁶⁸, ami általában szóban történt. Később – talán a reformáció korában – cselekedet-jelentés bővítéseképpen a fogalom tovább fejlődött (ebben nagy szerepet kaphatott az írásbeliség terjedése), és nemcsak a szóban elmondott, hanem az írásba foglalt hitvallást is jelentette, minek folyományaként az eredeti jelentés lassan halványulni kezdett, helyére pedig az írat-jelentés lépett. A következő lépés a fogalom története során az volt, hogy a valamelyik hitvallási irattal egyetértő közösségek magukat az adott hitvallás követőiként definiálták. Végül – mivel a tömörítés, rövidítés állandó nyelvi jelenség – a „hitvallás”-ból csak „vallás” lett (pl. a reformátusok magukat helvéciai vagy helvét vallásúaknak nevezték, amely kifejezés eredetileg a II. Helvét Hitvallás elfogadását jelentette, míg a mai ember már jórészt a reformáció svájci ágát érti e megnevezés alatt), ebből származhat a 19. századi jelentés. Napjainkra további változáson ment keresztül a fogalom (és e változásnak a gyökere talán éppen a liberális

⁵⁶⁷ Mint fentebb említettük, Kovács Ábrahám műve átfogó tájkoztatót nyújt ebben a kérdésben.

⁵⁶⁸ Természetesen a két szót nem lehet teljes mértékben azonos fogalomként használni, hiszen a „bizonyágtétel” több ponton is különbözik a „hitvallás”-tól, de ugyanakkor lényegét tekintve hasonló hozzá. De nem is a kettő pontos azonosítását akartuk elvégezni, hanem pusztán rávilágítani a „hitvallás” eredeti fogalmára.

teológusok munkájának az eredménye illetve következménye): a „vallás” kulturális-filozófiai fogalommal vált, a világvallások mindegyikére alkalmazható; míg a korábbi, keresztyénségen belüli, különböző hitvallási iratokhoz köthető vallás-fogalom a „felekezet” szóval adandó vissza.

E rövid kitekintés után vizsgáljuk meg, mit is ért Kovács Albert ez alatt a fogalom alatt, és milyen mozgató erővel bír ez számára. Elemzésem forrása kizárólag Kovácsnak az az írása, mely az egyet alapítására való felhívást tartalmazza.⁵⁶⁹ Nem szándékozom egy előzetesen és jól meghatározott rendszerbe megkísérelni beilleszteni Kovács megnyilvánulásait a vallással kapcsolatban, hogy elkerüljem a Skinner által „a koherencia mitológiájá”-nak nevezett⁵⁷⁰ téves megközelítést. Ehelyett arra törekszem, hogy felfedezzem és összerakjam azokat az apró darabkákat, melyek segítséget nyújthatnak Kovács eszmerendszerének a megismerésében.

A megnevezett műben – bár korántsem az a célja, hogy definíciót adjon – a szerző mégis úgy fogalmaz, hogy a vallásnak a jelentését és célját meghatározza:

„Nem a lelkiismereteken uralkodó dogma kell az új világnak, [...] hanem vallás, mely lelkét istenhez vezérelje.”⁵⁷¹

Azonnal észrevesszük, hogy a megfogalmazás először is egy negatív definíciót tartalmaz: a vallás „nem dogma”, amelynek eredetileg talán nem az lenne a feladata, de mégis olyanná vált, hogy az ember lelkiismeretén uralkodik, és ezáltal azt béklyóba zárja. A dogmáktól való elhatárolódás után találjuk a pozitív meghatározást. Egy évszázaddal Quentin Skinner előtt Kovács Albert nagy mértékben az illokúciós erőre helyezi a hangsúlyt, amikor kimondja: a vallás feladata, hogy az ember „lelkét istenhez vezérelje.”⁵⁷²

Ha a mindenkori olvasóban feltevődik a kérdés: vajon tényleg szükség van-e vallásra, Kovács így válaszol:

„a vallási tehetség éppoly kiegészítő része a léleknek, mint az értelem és az akarat,”⁵⁷³

majd néhány sorral odább így folytatja:

⁵⁶⁹ Új hit

⁵⁷⁰ Skinner p. 19.

⁵⁷¹ Új hit p. 8. Az idézet több olyan fogalmat is tartalmaz, melyek Kovács műveiben és a Protestáns Egyet más tagjainak írásaiban is kulcsfontosságúak. Ezek a következők: dogma, új (világ), vallás, lélek, isten. Annak ellenére, hogy mindezek a fogalmak nemcsak az említett szerzőknél, hanem a vallás- és teológiatörténet minden korszakában központi helyet foglalnak el, mégsem elemezhetem ki most mindet, csupán a vallás fogalmára koncentrálok.

⁵⁷² Uo. p. 8.

⁵⁷³ Uo. p. 9. Kovács 2010a p. 91.

„az ember mindig egy erkölcsi világ polgárának érezte magát a lélek eredeti törvénye szerint, mindig közvetlen összeköttetésben tudta magát istennel, a szellemvilág központjával, s e tudatát semmiféle pápai vagy materialisticus elméletnek fel nem áldozhatja, ha emberi méltóságáról lemondani nem akar. Ez lélektani tény, ez az alkotó természet műve s nem a papok találmánya.”⁵⁷⁴

Az első idézetben talán zavaróan hat a mai olvasó számára a „vallási tehetség” kifejezés; ennek feloldása – anélkül, hogy elemzésekbe bocsátkozzam – véleményem szerint azáltal történhet meg, ha a „vallásra (azaz a vallás elfogadására és gyakorlására) való képesség”-et értünk. Ezáltal megint csak a szerző által erőteljesen használt illokúciós tényezőt érhetjük tetten, mint ami természetyszerűleg, emberi mivoltunkból adódóan része lényünknek, és lelki megnyilvánulásként nem kisebb rangú, mint az értelem vagy az akarat, és a vallás gyakorlására készlet. A második idézet tovább bővíti a vallás jelentésmezéjét. Bár ezekben a mondatokban nem fordul elő a „vallás” szó, mégis érezhetjük, hogy ezzel kapcsolatosan, ennek szükségességét hangsúlyozva fogalmazza meg mondandóját. A szerző pontosítja, hogy az ember egyrészt „egy erkölcsi világ polgára”, másrészt pedig „közvetlen összeköttetésben” áll „a szellemvilág központjával”, ami nem más, mint a transzcendens hatalom, az Egy, akit a keresztyénség Istennek nevez. Eme természetünkből fakadó kettős kötődés fenntartására szolgál a vallás. A szerző szándéka tehát nagy valószínűséggel az lehet, hogy tudatosítsa az egyrészt az olvasóban, másrészt pedig – az alapítandó egyesület tevékenysége által – az egész magyar protestáns társadalomban ezt az összefüggést az ember és a transzcendens világ között. A negatív előjelű megfogalmazás a kettős kötődés eredendő voltát hivatott hangsúlyozni a mesterkéeltség, a művileg létrehozott gondolatával szemben. Érdekes párosítást alkalmaz Kovács, amikor e világkép-részletnek az ellenfeleit nevezi meg: számára a pápai hatalom és a materializmus egy kategóriába tartoznak. Bár nem ilyen konkrétan megfogalmazva, de hasonlóan nyilatkozik akkor is, amikor a magyar protestantizmus fejlődéséről szólva kiemeli a három százados üldöztetés elszenvetését⁵⁷⁵. Az idői keret nyilvánvaló utalás a török hódoltság és a Habsburgok rekatolizáló korára, melyeket szinte egyformának tekint, éppen a protestantizmus üldözése miatt.

Miután többször is utal arra, hogy a kor társadalma (vagy legalábbis a társadalom egy része) a vallást idejétmúlt, hiábavaló dologként kezeli és közönyös iránta, azon meglátásának ad hangot, hogy a

⁵⁷⁴ Új hit p. 9.

⁵⁷⁵ Uo. p. 3.

„vallási szükség újra ébredez, s követeli jogát. A megújult világnak oly vallásra van szüksége, melyet tudományos eszével s drága véren szerzett polgári szabadságával megegyeztetni tudjon.”⁵⁷⁶

A „megújult világ” újat kíván a vallás területén is. Ez azonban nem jelent új vallást, hanem a meglévő vallásnak a megújulását. A fentebb említett üldöztetés kapcsán a szerző azt állapítja meg, hogy

„a magyar protestantizmus [...] mindenk fölötte az önvédelemre volt utasítva, külső bástyáit kellett erősítenie, s e közben elmellőzte vagy nem jutott elég ereje belső vallásos-erkölcsi alapelvét kifejteni.”⁵⁷⁷

Kovács Albert tehát úgy látja, hogy a magyar protestáns vallás és egyház nem fejlődött, mert nem fejlődhetett, és ezt a tényt az üldöztetés számlájára írja. Amikor pedig megfogalmazza az „öntudatra ébredés” szükségességét⁵⁷⁸, akkor lényegében nem tesz egyebet, mint a „semper reformanda” elv addig elmaradt érvényesítését kívánja bepótolni⁵⁷⁹. Ugyanazt hangsúlyozza, amit százharminc évvel később Klaus Douglass – bár más úton és más eszközökkel – kíván elérni: új reformációt.⁵⁸⁰ Itt azonban meg kell állanunk és szétválasztanunk az általános célt a konkrét céltól. A belső fejlődést, az új reformációt általános célnak kell tekintenünk, míg a „vallásos-erkölcsi alapelv kifejtése” már konkrét célnak tűnik. A kettő szétválasztásának szükségességét egyrészt az adja, hogy ez utóbbinak a kizárólagossága – és ezzel egy időben a dogmák „félreállítás” a haladás útjából – adott okot az ellenvéleményekre és az egyület ért későbbi támadásokra. Másrészt pedig azért is kell szétválasztanunk a kétféle célt, mivel az általános cél az vallási töltetű, a konkrét cél pedig társadalmi-szociális töltetű, és lényegében eszközi minőségben jelenik meg az általános cél elérésében. Kovács Albert meglátása szerint tehát a vallási élet megújítását, az öntudatra ébredést azáltal lehet elérni, hogy a társadalmat (szűkebb értelemben a protestáns, tágabb értelemben viszont felekezettől függetlenül a teljes társadalomról van szó) felvirágoztatják. A stagnáló állapotból való kilépés, a fejlődés tehát szükségszerű, ha a „megújult világ” társadalmának a polgárait akarja megszólítani, cselekvésre indítani a vallás.

A vallás fogalma mellett egy újabb fogalmi szál is kapcsolunk kell az eddigi eszmerendszerhez, és ez nem más, mint a protestantizmus fogalma. A röpiratnak meglehetősen

⁵⁷⁶ Uo. p. 4.

⁵⁷⁷ Uo. p. 3.

⁵⁷⁸ Uo. p. 4.

⁵⁷⁹ A reformátori elvek – úgy a „semper reformanda” mint mások – alkalmazását a röpirat során többször is felhasználja érvelésében az egyház belső fejlődésének és az egyület megalakulásának szükségessége érdekében.

⁵⁸⁰ DOUGLASS, Klaus: *Die neue Reformation. 96 Thesen zur Zukunft der Kirche*. Kreuz-Verlag, Stuttgart, 2001.

az elején a szerző a „római egyházzól” alkotott elítélő képét tárja az olvasó elé,⁵⁸¹ melynek részletes elemzésétől – mint nem témába vágótól – eltekintek. Annyit azonban szükséges elmondani, hogy nem csak teológiai okokból rosszallja a r. katolikus egyház megnyilvánulásait, hanem jogi, társadalmi nézőpont felől közelíti a kérdéshöz. A római egyházat azonosítja a papsággal, amelyet „kaszt”-ként jellemez, és a dogmák – melyek közül a Mária-kultuszt, a miseáldozatot és a pápai csallhatatlanságot emeli ki – célját a papi uralom megerősítésében látja. Ez pedig az egyházi és állami abszolútizmus megerősödését vonja magával. Ezzel szemben kiemeli a „protestáns eszmének” a tudomány és az alkotmányos szabadság fejlődésében betöltött szerepét, példának hozva Észak-Amerikát (valószínűleg az Egyesült Államokat érthetjük ez alatt), Angliát, Hollandiát, Svájcot és Észak-Németországot.⁵⁸²

Jól érzékelhető, hogy Kovács Albert meglátása szerint a vallási tanok az egész társadalmat érintő eszmék formálódását és megerősödését teszik lehetővé. Figyelembe véve, hogy a „protestantizmus” alakot igen gyakran használja a mű egészében, úgy vélem, meglehetősen biztonssággal állíthatom: lényegében az történik, hogy a szerző számára a protestantizmus fogalma kilép az addigi keretei közül, nem marad kizárólag vallási töltetű, hanem eszmeiség, eszmerendszer, világkép lesz belőle.⁵⁸³ A vallási kötődés megmaradása érdekében hangsúlyozza, hogy a protestantizmus

„közvetlen utat nyit istenhez, önállóságra híja követőit a hit és lelkiismereti meggyőződés terén; a hagyományos hitnek [...] semmi becsét nem tulajdonít, ha saját öntudata nem tanúskodik mellette; előtte fő dolog a lélek belső nyugalma és az istennel való közösség, s nem a dogmák;”⁵⁸⁴

Az új, eszmerendszerként való szemlélet alátámasztása érdekében pedig azt hangsúlyozza, hogy a vallás iránt meghidegült embert – legyen az római katolikus vagy protestáns –

„a régi confessionalis protestantizmus nem fogja lelkesíteni [...] De lelkesíteni fogja a protestáns eszme, a protestantizmus vallás-erkölcsi és társadalmi fensősége.”⁵⁸⁵

Kovácsnak ez a kijelentése a 19. századi közgondolkodást tükrözi, amely szerint „a német történetfilozófia hatására a protestantizmus politikai és kulturális jelenségként, valamint

⁵⁸¹ Új hit pp. 1-2.

⁵⁸² Uo. p. 3.

⁵⁸³ A kortársak gyakran „világnézet”-nek nevezik, vö.: Kovács 2010a pp. 43., 81., stb.

⁵⁸⁴ Új hit p. 4.

⁵⁸⁵ Uo. p. 8.

a fejlődés és tökéletesedés gondolatának [...] egyik kiváltságos megtestesítője”-ként szerepelt.⁵⁸⁶

Megvizsgáltuk Kovács Albert vallás- és protestantizmus-fogalmát; láthattuk, milyen kiemelt helyet tulajdonít a vallásnak az ember életében, és ugyanakkor azt is, hogy a protestantizmus fogalma kibővül: eszmeiséggé válik. Igencsak izgalmas lenne a kutatást tovább folytatni ezen a téren, egyrészt a fenti két fogalom megértése terén még mélyebbre fújni, tovább vizsgálni a vallás-erkölcsi gondolat mozgató erejét és a protestantizmus mint eszmerendszer tartalmát (milyen más fogalmak „tartoznak bele” ebbe a fogalomba), másrészt viszont igencsak izgalmas lenne Kovács Albert műveiből további fogalmakat is megvizsgálni, az illokúciós jelenséget feltárni, vagy – még tovább menve – hasonló vizsgálat során górcső alá venni egyrészt az országos egylet alapszabály-tervezeteit és az elfogadott alapszabályokat, valamint fiókegyletek hasonló dokumentumait, amennyiben hozzáférhetőek. Mivel azonban jelen kutatás keretei között erre nincs lehetőség, az eszmetörténeti elemzést megszakítva, az egylet társadalmi hatásaira próbálok koncentrálni.

4.4. Társadalmi vonatkozások

A következő oldalakon azt a kérdés próbálom meg körüljárni, hogy a Protestáns Egylet, illetve Kovács Albertnek az egylethez köthető tevékenysége hogyan, milyen vonatkozásokban érintette vagy érinthette a korabeli társadalmat. Kovácsnak az egylettel kapcsolatosan fennmaradt levelezése 73 levelet tartalmaz, az alakuló közgyűlés névsora⁵⁸⁷ 185 nevet rögzít (általában a foglalkozás és a település megjelölésével), de fennmaradtak pénztári iratok, különféle számadások és nyilvántartások is, melyek mind forrásként szolgálhatnak. Kutatómunkám során csupán a két első forrástételt dolgoztam fel (az egylet tevékenységének gazdasági oldalát egy újabb, célzott kutatás keretében lenne kívánatos feltárni), így megállapításaimat, következtetéseimet ezekre alapozom, remélve azonban, hogy – Kovács Albert szavaival szólva – „elég hű képet” kaphatunk ezekből is.

⁵⁸⁶ HATOS Pál: *Reformáció és történeti hagyomány. A genfi reformációkép változásai a XVI-XX. században a historiográfiai elemzés tükrében*. Osiris Kiadó. Budapest, 2001. p. 178.

⁵⁸⁷ A névsornak az évkönyvben való közlésekor (KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestans egylet évkönyve*. Petrik Géza. Pest, 1871. pp. 113-118.) Kovács Albert megjegyzi, hogy a „névsort egészen tökéletesé tenni nem tudtuk”, mivel több jelenlévő neve hiányzik belőle, másoké viszont esetleg anélkül került bele, hogy valóban jelen lettek volna. A közlés indoka az, hogy „ha nem is épen tökéletes, mindazáltal elég hű képet ad az alakító gyűlésről”. Erre a véleményre alapozva használom magam is a névsort.

Társadalomföldrajzi szempontból közelítve a kérdéshez, először is azt találjuk, hogy az alakuló közgyűlés 185 résztvevője közül 151-nek ismerjük a lakóhelyét, akik következő településeken éltek: Abaújszántó, Abos, Alap, Balatonudvari, Barabás, Bikács, Buda, Budamér, Buj, Cegléd, Csicsó, Derzs, Dombó, Dunaradvány, Érköbölkút, Fehérgyarmat, Feketehegy, Felsőkemence, Fokszabadi, Gebe, Gencs, Gyoma, Gyömrő, Gyúró-Kuldó, Hodász, Hódmezővásárhely, Izsnyéte, Jánd, Jármí, Kálló-Semjén, Karancs, Karász, Kassa, Kecskemét, Kis-Semlak, Kismánya, Kolozsvár, Kunszentmiklós, Lajoskomárom, Léva, Losonc, Miriszló, Miskolc, Nagyenyed, Nagykálló, Nagykőrös, Nagysalló, Nyírbátor, Óbuda, Ófalu, Ókér, Ökörítő, Ór, Óriszentpéter, Paks, Pest, Rákoscsaba, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szada, Szatmár, Székesfehérvár, Szekszárd, Szentgyörgyvölgy, Szepesbéla, Szilas, Szinérváralja, Tápiószele, Terehegy, Tisz-Nagyrév, Torda, Torna, Újvidék, Várpalota,⁵⁸⁸ Vajdahunyad, Vajdaszentiván, Vereb, Veszprém-Palota, Viszló, Zomba (összesen 80 település). Kettejükéről csupán annyit tudunk, hogy Abaúj ill. Békés megyéből jöttek, míg a gyűlés 32 résztvevőjének a lakóhelye ismeretlen. Kovács Albert magyarországi levelező társainak lakóhelye: Barabás (1 levelező, 2 levél), Békés, Békéscsaba (1 levelező, 2 levél), Budapest (ide értve az egyesítés előtti városrészeket: Pestet, Budát és Óbudát; 5 levelező, 8 levél), Cegléd (2 levelező, 2 levél), Debrecen (1 levelező, 2 levél), Farkadi, Gyömrő, Győr, Hajdúnánás, Hidvég, Hodász, Hódmezővásárhely (1 levelező, 11 levél), Ilyefalva, Kassa (1 levelező, 4 levél), Kecskemét (2 levelező, 3 levél), Kis-Semlak, Kolozsvár (4 levelező, 9 levél), Laskó, Marosvásárhely, Miskolc, Munkács, Nagybacon, Nagyenyed, Nagyvárad, Pápa, Pátka, Porcsalma, Sárospatak (1 levelező, 2 levél), Szentlőrinc, Szigetszentmiklós, Terehegy, Tiszatarján, Várpalota, Zágon, Zajzon (összesen 36 település). A két településlistát egymással összehasonlítva azonnal feltűnik, hogy vannak köztük átfedések, azaz olyan települések, amelyek mindkét listán előfordulnak, ugyanakkor vannak olyanok is, amelyek csak az egyikben. Egy újabb kutatás keretében izgalmas lenne felderíteni azt is, hogy akik nem voltak jelen az alakuló közgyűlésen, hogyan váltak később aktív levelezőkké az egylettel kapcsolatosan. Az mindenesetre látható a listák alapján, hogy az egylet létrejöttének a gondolata is, majd később az egylet tevékenysége is lényegében az egész ország protestáns felekezeti hovatartozású társadalmát megmozgatta. Nemcsak a kisebb vagy nagyobb városok, hanem a községek, falvak lakói is értesültek és aktívan részt is vettek az egylet megalakulásában és későbbi munkájában. Az ország különböző településeivel való kapcsolat erősségét kettős szempont alapján vizsgálhatjuk: a levelezőtársak száma és a fennmaradt levelek mennyisége alapján. Az első feltétel alapján nyilvánvaló, hogy a fővárosban volt a legjelentősebb bázisa az egyletnek (5 aktív levelező), ezután következik Kolozsvár (4

⁵⁸⁸ A település neve az évkönyvben V. Palotaként jelenik meg; nem tévesztendő össze Veszprém-Palotával, ami teljesen kiírva szerepel a közlés során.

levelező), majd Cegléd és Kecskemét (2-2 levelező). míg a többi településen mindössze 1-1 aktív levelezőről van tudomásunk. A levelek számát figyelembe véve viszont részleges eltolódás figyelhető meg: első helyen Hódmezővásárhely szerepel 11 levéllel, második helyen ismét Kolozsvár található 9 levéllel, a főváros pedig csak a harmadik a sorban 8 levéllel.⁵⁸⁹ Ezután következik Kassa és Kecskemét 4 illetve 3 levéllel, majd Barabás, Békéscsaba, Cegléd, Debrecen, Sárospatak 2-2 levéllel. A többi településről 1-1 levél maradt fenn az egylettel kapcsolatosan. Jelenleg tovább nem elemezve a kérdést, társadalomföldrajzi szempontból egyértelműen megállapítható, hogy az egylet lényegében egy átfogó – az egész országra kiterjedő – impulzust adott a kor protestáns társadalmának.

Azt feszegetve, hogy milyen társadalmi rétegek voltak érintve az egylet által, a további források feldolgozásáig csupán az alakuló közgyűlés résztvevőinek a listája szolgálhat alapul. Ennek az elemzése pedig azt az eredményt adja, hogy a gyűlés résztvevőinek 47%-a (87 személy) lelkészi jellegű foglalkozást⁵⁹⁰ űzött (lelkész: 56, teológiai tanár: 9, segédlelkész: 7, esperes: 5, alesperes: 3, papjelölt: 2, püspök: 1, generális direktor: 1, generális notarius: 1, főesperes: 1, nyug. táborigazgató: 1), míg 36% (67 személy) „világi” foglalkozású volt (tanár: 15, ügyvéd: 10, birtokos: 6, törvényszéki ülnök: 4, földbirtokos: 3, (képezde-)igazgató: 3, főispán: 2, orvos: 2, tanfelügyelő: 2, gimnáziumi tanár: 2, népiskolai tanító: 2, író: 2, lapszerkesztő: 2, miniszteri titkár: 1, elnök: 1, egyetemi magántanár: 1, főiskolai senior: 1, megyei aljegyző: 1, jegyző: 1, nevelő: 1, gőzmalom-igazgató: 1, statisztikus: 1, orvosnövendék: 1, tanárjelölt: 1, presbiter: 1). A fennmaradó 17 százalék (31 személy) foglalkozása, társadalmi állása ismeretlen, de – tekintettel arra, hogy az egyletet lelkészi jellegű személyek hozták létre és hívták össze, akik általában ismerték a többi lelkészt – meglátásom szerint bátran feltételezhetjük, hogy ezek a személyek is „világiak” voltak, akiknek a száma illetve százalékaránya ezzel 98-ra illetve 53-ra nő. Amennyiben a fenti feltételezésünk helyes, azt figyelhetjük meg, hogy a közgyűlés résztvevőinek kevesebb mint fele volt lelkész vagy valamilyen más egyházi foglalkozású, és a résztvevők nagyobb része „laikus”, „világi” ember volt. Ezt azért szükséges kihangsúlyozni, mivel az egylet maga egyházi kezdeményezésű és az egyház megújulását, a vallásos élet felpozícióját tűzte ki célul.

⁵⁸⁹ A rendelkezésre álló adatok alapján azt nem tudjuk megállapítani, hogy a levelezésen kívül, napi vagy heti rendszerességgel, milyen erős személyes kapcsolatot tartott fenn Kovács Albert az egyletnek a fővárosban lakó tagjaival. Például tanártársával, Ballagi Mórral nyilván naponta többször is találkozott és akár napi több órában kereszttől is beszélgethettek, véleményt cserélhettek az egyletet érintő kérdésekről.

⁵⁹⁰ Megjegyzendő, hogy a listában megjelenő különféle foglalkozásnevek – legyenek azok akár lelkészi, akár világi jellegűek – alaki és fogalmi elemzésével most nem foglalkozhatunk. Némely foglalkozások azóta eltűntek vagy másképp nevezik őket, de átfedések is lehetnek (pl. birtokos-földbirtokos). A kérdés tisztázása egy újabb kutatás feladata marad.

A résztvevők társadalmi rétegződését tovább elemezve felismerhetjük, hogy a lelkészi jellegű személyek – természetszerűleg – mind, a világi jellegűek pedig majdnem mind a képzett, művelt felső (értelmiségi) réteghez tartoztak. Ugyanakkor azt is rögzítenünk kell, hogy a birtokosok képzettségi szintjének a megítélésére nincs módunk, ahogyan arra sem, hogy a népiskolai tanítók műveltségét megkérdőjelezzük.⁵⁹¹ Ugyancsak bizonytalan a presbiternek és a 31 ismeretlen foglalkozású személynek a műveltségi szintje. A gyúró-kuldói presbiterről talán nem alaptalanul feltételezhetjük, hogy nem volt különösebben művelt; ezt a vélekedést egyrészt a település jellegére alapozzuk, másrészt pedig arra a pszichológiai tényre, hogy általában az ember szereti és elvárja, hogy elismerést kapjon, ezért – különösen előkelő társaságban – inkább a „magasabb rangú” önmegnevezést használja, hogy a „felsőbb osztályhoz” való tartozását elismerjék. Ha tehát a presbiteri mivolt (a helyi gyülekezet tanácsának a tagja) a legmagasabb, amit az illető fel tud mutatni, akkor bizonyára nem rendelkezett egyetemi diplomával, hanem a földművesek vagy mesteremberek sorába tartozott. Ugyanakkor – egyrészt az illető presbiter, másrészt az egész gyúró-kuldói faluközösség javára – dicsérőleg említhetjük meg a tenniakarást, az Anyaszentegyház és a társadalom javára való munkálkodás szándékát. Az ismeretlen foglalkozásúak képzettségéről, műveltségi szintjükről, a társadalomban elfoglalt helyükről éppen semmit nem tudunk, ezért akár azt is feltételezhetjük, hogy a művelt felső réteghez tartoztak, csak valami oknál fogva ez nem lett pontosítva a névsorban, akár pedig azt – az előbb felvázolt pszichológiai megalapozású gondolatmenet alapján –, hogy földművesek, mesteremberek, kereskedők, vagy más hasonló réteghez tartozók voltak. Az bizonyosnak látszik, hogy nem a hagyományos teológia, hanem a liberális világszemlélet mentén szereveződtek elsősorban, amelynek a „legjobb” kifejeződése a szabadelvű protestantizmus volt.⁵⁹²

Az egyleti alapszabályok között a közművelődés elősegítésére és felvirágoztatására vonatkozó gondolatokat, célokat is találunk. Az intézményesülő kereteknek köszönhetően és az alapszabályok értelmében az egylet első lépése, „melylyel jövő tevékenységét megkezdette”,⁵⁹³ egy néplap alapítása volt. Az 1871. november 14-i választmányi ülésen Farkas József és Kovács Albert lettek felkérve a „Keresztyén Család” hetilap szerkesztőül, amely a hiányosabb műveltségű, alsóbb rétegeket – falusiak, kisvárosiak, polgárosodó nagyvárosiak – célozta meg. Figyelemre méltó, hogy a lap előfizetési ára mindössze 2 frt. volt egy évre, „hogy a

⁵⁹¹ A korabeli népiskolai tanítók egyházlátása és -ismerete kiemelkedően magas volt a mai, szekularizált intézményekben tanult és tanító pedagógusokéhoz képest, és műveltségüket tekintve nem álltak messze papjuktól.

⁵⁹² Vö. Kovács 2010a p. 60.

⁵⁹³ KOVÁCS Albert: Titkári jelentés. In: *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. Pest, 1872. (A továbbiakban: Titkári jelentés) p. 24.

legszegényebb ember is hozzáférhessen” – írja Pruzsinszky.⁵⁹⁴ Kovács a következő évi közgyűlés előtt felolvasott titkári jelentésben nem pontosította, hogy hányan fizettek elő a lapra, azt viszont megtudjuk a jelentésből, hogy a lap önfenntartó működéséhez legalább 5000 előfizető lett volna szükséges⁵⁹⁵ (amely szám nyilvánvalóan nem volt meg). A kiadvány végül két évig működött, az 1873. november 10-én tartott választmányi gyűlésen ugyanis elhatározták, hogy a lap kiadását érdektelenség miatt felfüggesztik.

Ugyanezen a gyűlésen született határozat a „Theologiai könyvtár” megindításáról, melynek szerkesztésével az egyleti titkárt bízták meg. A sorozat 1874-ben indult meg 600 előfizetővel, és 1883-ig összesen 17 kötetet adott ki (többek között: F. C. Baur: Az öskeresztyénség történelme; C. Hase: A protestans polemika kézikönyve 1-2; Kovács Ödön: A vallásbölcsezet kézikönyve 1-2; H. Lang: Keresztyén dogmatika; Keresztes József et al.: Tájékoztató az újabb theologia körében; Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve 1.).⁵⁹⁶ Célja immár nem az alsó, hanem a felső, művelt néprétegek elérése és műveltségüknek fejlesztése volt. A sorozatban kiadott művek teológiai- valamint eszmetörténeti elemzésével önálló, célzott kutatás során lehetne (és kellene) foglalkozni, így most csupán tartalmi szempontból tekinthetjük át a sorozatot. A könyvek közül kilenc, vagyis több mint a fele (egyház)történeti tárgyú, négy rendszeres teológiai (dogmatikai és apologetikai), egy vegyes teológiai, kettő vallástudományi, egy pedig egyházjogi tematikát mutat fel. A(z egyház)történeti tematika dominanciája elég sokatmondó egyfelől személyesen a sorozatszerkesztő Kovács Albertnek, másfelől viszont az egylet tagjainak az nemcsak az érdeklődéséről, hanem az értékrendjéről is; arról, hogy mit tartottak fontosnak kiindulópontként használni a közművelődés és a társadalom felemelése céljából. A szerzőség kérdése felől közelítve azt láthatjuk, hogy a 17 kötetből mindössze 6 volt fordítás, 10 eredeti magyar tudományos munka terméke, 1 pedig vegyes kötet, mely fordításokat és eredeti tanulmányokat is tartalmazott.⁵⁹⁷ Az eredeti és az idegen nyelvről fordított műveknek ez az aránya azt igazolja, hogy az egylet létrehozásakor kijelölt célt a tudományos kutatás előmozdítását illetően az egylet rövid fennállása alatt is sikerült elérniük.

Érdeemes megfigyelni, hogy a közművelődés terén az egylet a műveltségi szakadékok eltüntetésére törekedett, a népművelést nem a felső, hanem az alsó rétegeknél kezdték el, és bár

⁵⁹⁴ Pruzsinszky II. p. 298.

⁵⁹⁵ Titkári jelentés p. 24.

⁵⁹⁶ A sorozat köteteinek a teljes felsorolását l. a függelékben.

⁵⁹⁷ A sorozatban megjelent könyvek közül Kovács Ödön: A vallásbölcsezet kézikönyve 1-2. elemzését Kovács Ábrahám végezte el: Kovács 2010b pp. 106-130.; a többi publikáció elemzése (vagy legalább részletes bemutatása) még a szakirodalom jövőbeni feladatai közé tartozik.

kezdettől fogva tervezték a művelt rétegek elérését is, mégis erre csak a köznép művelése terén tapasztalt kudarc után került sor.

Szociális téren az egyesület tevékenységének fő jellemzőjeként az árvaházak felkarolását említhetjük. A pesti (később országos) árvaház támogatásával, valamint a kolozsvári árvaház megalapításához való hozzájárulással⁵⁹⁸ igyekeztek a rászoruló gyermekeken segíteni. Figyelemre méltó, hogy még az egyesület feloszlatakor is kiemelt helyen szerepelnek az árvák: az egyesületi pénztár maradványából 50 vagy 150 forintnyi összeget az Országos Protestáns Árvaegetlet alapítványa kapott meg. Az összeg bizonytalanságát az adja, hogy a feloszlató közgyűlést előkészítő választmányi gyűlésen még azt határozzák el, hogy a jelenlegi 50 forint-os alapítvány 100 forint-ra legyen kiegészítve és emellett még egy 100 forint-os alapítvány legyen létrehozva (tehát összesen 150 forint.),⁵⁹⁹ míg a közgyűlésről szóló értesítés már csak a meglévő alap kiegészítéséről tesz említést.⁶⁰⁰ Amellett, hogy a közgyűlési adat, mint utóbbi és mint felsőbb fórumon történő határozat, tűnhet hitelesebbnek, az ugyanekkor (és kizárólag ekkor) említett másik adomány is (bár csak 50 forint értékben) – mely a bereg megyei bilkei református misszió számára úrasztali kegyeszek készítését célozta⁶⁰¹ – ezt támasztja alá. Mindamellett is nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez utolsó gyűlések (úgy a választmányi- mint a közgyűlés) jegyzőkönyve – ha egyáltalán elkészült – nem maradt fent, így tehát forrásként pusztán a PEIL rövidhíreire hagyatkozhatunk, amelyekben elírások is előfordultak.⁶⁰² Ha feltesszük a kérdést: miért éppen az árvaházakkal foglalkoznak, a választ így fogalmazhatnánk meg: mivel az egyesület munkája részben határozottan társadalmi jellegű, mivel a kitűzött célok által egyfajta társadalmi fejlődést akarnak elérni, mivel a jövő társadalmát a ma gyermekeiből fog állani, és mivel az árvák a legkiszolgáltatottabb helyzetben lévők: megragadják a legelső alkalmat, ahol a kitűzött cél elérése megvalósítható. Emellett – mint már említettük – a társadalmi szakadékok eltüntetése is fontos az egyesületi tagok számára, az árva gyermekek pedig többszörösen hátrányos helyzetben élvén, külső segítség nélkül feltétlenül a társadalom peremére kerülnének, adott esetben életben maradásuk is kérdéses lenne.

Kovács Albertnek a Protestáns Egyesületben betöltött szerepét kutatva, vizsgálódásaim során foglalkoztam eszmetörténeti, társadalomföldrajzi, társadalomtörténeti, médiatörténeti és más megközelítésekkel, de a jelen kutatás keretei között nem volt lehetőség egy minden

⁵⁹⁸ A magyarországi protestáns egyesület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 15. évf. 40. sz. (1872) pp. 1265-1268.

⁵⁹⁹ [A magyarországi protestáns egyesület választmánya]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 17. sz. (1890) p. 547.

⁶⁰⁰ [A Magyarországi Protestáns Egyesület]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 25. sz. (1890) pp. 805-806.

⁶⁰¹ Uo.

⁶⁰² Vö. a Meghívó a „Magyarországi protestáns egyesület” közgyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 18. sz. (1890) p. 580., mely szerint a választmányi gyűlés 1890. április 28. volt megtartva.

részletre kitérő analízisre (izgalmas lenne például azt is nyomon követni, hogy miként jelenik meg az összhang a röpiratban megfogalmazott eszmeiség és az egylet tevékenysége között). Mindazáltal levonhatjuk azt a konklúziót, hogy a Magyarországi Protestáns Egylet és személyesen Kovács Albert is a protestantizmus eszmerendszeréből kiindulva a gyakorlati életbe kívánták átültetni az értékeiket, és ennek érdekében különféle célokat meghatározva, társadalmi téren indultak el a megújulás felé. Arra törekedtek, hogy a tudomány és műveltség eszközeivel küzdve értékeik a magyar társadalom közös értékeivé váljanak.

A viszonylag sok – nyomtatott vagy kéziratos – forrásszöveg különféle szempontok alapján és különféle módszerekkel történő, kimerítően részletes elemzése sokkal nagyobb idői és terjedelmi keretet igényel, semhogy egy disszertáció-fejezet korlátai közé beférne. A Magyarországi Protestáns Egylet részletes monográfiáját mikrotörténeti módon, minden részletre kiterjedő figyelemmel lehetne elkészíteni, még több szemléletmódot, történetírói módszert, segédtudományi eredményt alkalmazva és még mélyebbre fúrva; nemcsak Kovács Albertnek, hanem a többi, az egylet működésében valamilyen főbb szerepet játszó személynek az egylettel való kapcsolatát kimerítően feldolgozva.

5. A politikus Kovács Albert

Teológiai munkájának lebecsülése és elítélése, valamint az ezzel együtt járó személyi ellentétek kialakulása következtében Kovács Albert a politika felé fordult.⁶⁰³ Parlamenti képviselőként az Apponyi Albert (1846-1933)⁶⁰⁴ neve által fémjelzett Mérsékelt Ellenzék sorait erősítette. Disszertációm utolsó fejezetében vessünk egy átfogó pillantást Kovács parlamenti munkásságára. Erre annál is inkább szükség van, mivel a kiegyezés utáni korszakkal foglalkozó eddigi kutatások érintetlenül hagyták a Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt történetét.⁶⁰⁵ A téma annál izgalmasabb lenne, mivel Apponyi egy kezdeti rövid időszaktól eltekintve (1872-1878) ennek a pártnak az elnökeként fejtette ki politikai működését.⁶⁰⁶ A

⁶⁰³ A Böszörményi Nagy Iván nevével fémjelzett kontextuális szemléletből átvett terminus *technicust* használva úgy is mondhatnánk, hogy Kovács Albertet az egyházi életben meg nem kapott elismerés vezette a politika színterére. Ebben az értelemben ugyanis az elismerés „mást jelent, mint valakit értékelni, megdicsérni vagy pozitívan átcímkezni, noha ezekben az aktusokban is vannak elismerő elemek. Az elismerés etikai alapot feltételez, és a létezésnek, magának az életnek a megerősítését érinti.” MICHIESEN, May – MULLINGEN, Wim van – HERMKENS, Leen (szerk.): *Összertartozásban. A kontextuális segítsérről*. Exit Kiadó. Kolozsvár, 2010. p. 348.

⁶⁰⁴ Apponyi Albert (1846. május 29. – 1933. február 7.) gróf, a dualizmus korának kiemelkedő ellenzéki politikusa, vallás- és közoktatásügyi miniszter, az I. világháborút lezáró béketárgyalásokon a magyar küldöttség vezetője. KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Első kötet A – K. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. (a továbbiakban: MÉL [kötetszám]) p. 47.

⁶⁰⁵ Az MTMT 2020. júliusában egyetlen vonatkozó közleményt sem tartalmazott a „mérsekelt ellenzék” illetve „nemzeti párt” szavakra. Ez utóbbi keresőkifejezés ugyan 224 találatot eredményezett, de egyik sem a nevezett párttal kapcsolatos.

⁶⁰⁶ Az Apponyi Alberttel kapcsolatos kutatások is főleg az első világháború és a trianoni békeszerződés témájára fókuszálnak. Pályafutásának egyéb területére többek között a következő könyvek és tanulmányok térnek ki: ANKA László: Apponyi Albert és az 1889-es Nagy Véderövita. *Historia est lux veritas. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. I. Magyar Napló – Veritas Történetkutató Intézet*. Budapest, 2016. pp. 295-304.; ANKA László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. PhD disszertáció. ELTE-BTK. 2014.; ANKA László: Apponyi Albert és az elemi népoktatás ingyenessé tétele. *Új pedagógiai szemle*. 60. évf. 11-12. sz. (2011) pp. 219-233.; ANKA László: Apponyi Albert gróf és a kongruatörvény. *Egyháztörténeti Szemle*. 11. évf. 1. sz. (2010) pp. 51-65.; BENEDEK László: *Emlékezés Apponyi Albertre*. Fischer L. Budapest, 1933.; BETHLEN István: *Gróf Apponyi Albert emlékezete*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1934.; EGYED István: *Apponyi mint közjogász*. Stephanaeum Nyomda. Budapest, 1941.; ÉRSEK Attila: Apponyi Albert részvétele az országgyűlési választásokon. *Jászsági évkönyv*. Jászsági Évkönyv Alapítvány. Jászberény, 2011. pp. 44-55.; FEKETE Sándor: Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei. *Egyháztörténeti Szemle*. 7. évf. 1. sz. (2006) pp. 152-157.; FEKETE Sándor: Egy „méltatlanul elfeledett Európéer”, Gróf Apponyi Albert. *Konzervatív gondolkodók*. Író Gergely Alapítvány. Budapest, 2005. pp. 55-61.; KARDOS József: Apponyi Albert válaszai a nemzetiségi kérdésre. *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Pannonica Kiadó. Budapest, 2003. pp. 109-113.; KERÉKESHÁZY József: *Apponyi*. Singer-Wolfner. Budapest, 1943.; KISS Endre: Apponyi Albert, az ideológus és politikus. *Történelmi Szemle*. 29. évf. 1. sz. (1986) pp. 1-35.; KÖÖ Artúr: Az 1906. évi bukaresti jubileumi kiállítás és a „Lex Apponyi”: Adalék a nemzetkarakter és az állami reprezentáció viszonyának történetéhez. *Hitel*. 32. évf. 6. sz. (2019) pp. 94-114.; KÖÖ Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX-XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907:XXVII tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények. *Valóság*. 62. évf. 1. sz. (2019. január) pp. 31-45.; NEMÉNYI Imre: *Gróf Apponyi Albert, mint kultúrpolitikus*. Budapest, 1933.; NEMÉNYI Imre: *Gróf Apponyi Albert és a magyar tanítóképzés*. Franklin ny. Budapest, 1921.; PETHŐ Sándor: *Gróf Apponyi Albert*. Eligius. Budapest – Leipzig – Wien, 1926.; T. KISS Tamás: Egy méltatlanul elfeledett Európéer – Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról. *Szín – közösségi művelődés*. 4. évf. 2. sz. (1999) pp. 5-12.

Nemzeti Párt iránti érdektelenséget talán az is magyarázza, hogy – az 1899-1903 közötti éveket leszámítva, amikor is fuzionált a Szabadelvű Párttal – végig az ellenzékben tevékenykedett a parlamentben. Ezt figyelembe véve, valamint hogy a korabeli napilapok és az Országgyűlési Könyvtár dokumentumai (elsősorban a Képviselőházi Naplók, de mások is) viszonylag bő forrásanyagot biztosítanak, bátran állíthatjuk, hogy igazi mikrotörténeti munkát lehetne készíteni e témában. Mostani kutatásom célja azonban az adott körülmények között nem lehet a párt történetének megírása, legfeljebb egy adalék elkészítése a jövőbeni ilyen irányú kutatómunkához. Vizsgálódásom tehát Kovács Albert személye körül zajlik, akinek politikai pályája végig e párt berkeihez kötődik, amelynek alelnöki tisztségét is betöltötte 1894. február 8-tól kezdve.⁶⁰⁷

Kovács Albert képviselői munkásságával kevesen foglalkoztak. 1890-ben a *Közpapok Lapja* közölt egy cikket, amiben pártfogójuk életrajzát, egyebek mellett addigi politikusi tevékenységét is bemutatták.⁶⁰⁸ Egy évvel Kovács Albert halála után, 1905. február 18-án sógora, Kőrösi Henrik királyi tanfelügyelő „Kovács Albert emlékezete” címmel tartotta meg székfoglaló értekezését a Magyar Pedagógiai Társaságban,⁶⁰⁹ amelyben Kovács Albertet mint kultúrpolitikust mutatta be. A tanulmányt teljes terjedelmében közölte a *Magyar Paedagogia* című folyóirat,⁶¹⁰ egyes részletei azonban más lapokban is napvilágot láttak.⁶¹¹ Csaknem félszázaddal később Sente Péter egyháztörténeti tárgyú, második lelkészképzés vizsgadolgozatában elevenítette fel a témát, de Kovács politikai pályájának csupán egyetlen rövid bekezdést szentelt.⁶¹² Kutatásom eredményei szerint ez az utolsó tanulmány, ami ebben a témában született. Így hát – a korábbi ilyen jellegű munkák csaknem teljes hiányában – saját célként elsősorban az adatgyűjtést határozhatom meg, másrészt viszont megkíséreltem Kovács Albert politikai habitusának és felfogásának a rekonstrukcióját is. Ennek megfelelően ez a fejezet részben pozitivista, részben pedig politikai eszmetörténeti jelleget fog mutatni.

A pozitivista narratíva keretében a választásokat kívánom röviden bemutatni, amelyek Kovács Albertnek képviselői mandátumot szereztek, vagy éppen a bukását okozták. Említésre kerülnek azok a választások is, amelyek során a választók jelölték volna, de ő maga már nem

⁶⁰⁷ Kovács alelnökké való megválasztásáról l. A pártkörökből. *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 40. sz. (1894. február 9.) p. 3. A kutatás jelen fázisában bizonytalan, hogy meddig töltötte be ezt a tisztséget.

⁶⁰⁸ KA-KL pp. 1-4.

⁶⁰⁹ Kovács Albert emlékezete. Kőrösi Henrik kir. tanfelügyelő székfoglaló értekezése. *Budapesti Hírlap*. 25. évf. 50. sz. (1905. február 19.) p. 14.; Kovács Albert mint kultúrpolitikusi. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 48. évf. 9. sz. (1905. február 26.) pp. 132-134.

⁶¹⁰ Kőrösi pp. 130-147.

⁶¹¹ L. a *Budapesti Hírlap* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* fent említett beszámolóit.

⁶¹² Sente p. 15.

vállalt mandátumot.⁶¹³ Az eszmetörténeti vizsgálódás során Kovács Albert beszédeit kívánom elemezni. Az adott keretek között még szűkebb kontextusokra is – akár párttársainak, akár más, kormánypárti vagy ellenzéki képviselők témához kapcsolódó beszédeinek vizsgálatára – csak kis mértékben tudok figyelmet fordítani.⁶¹⁴ Ehelyett Kovács Albert érvelésére fordítok nagyobb figyelmet, keresve, hogy milyen összefüggéseket lát meg és hogyan látja azokat: érvelésének mi a kiindulópontja; mi a célja, hova akar eljutni az érvelés során; milyen közbülső fázisai vannak okfejtésének; hogyan köti össze az érvelés különböző pontjait; milyen eszközöket lát alkalmasnak a cél elérésére.

A választásokról szóló alfejezet számára főleg a napihírek, tudósítók beszámolóí, képviselői pálya elemzése számára pedig Kovács Albert parlamenti beszédei szolgálnak forrásként.⁶¹⁵ Kovács politikai publicisztikájával egy önálló kutatás keretében kívánok foglalkozni.⁶¹⁶ A napilapok közül a Nemzeti Párthoz közel álló Budapesti Hírlap tudósításaira támaszkodtam. Kovács Albert képviselőházi munkájának kutatásához a Képviselőházi Naplót használtam. Nem foglalkozok Kovács korai politikai írásaival,⁶¹⁷ sem Visszaemlékezéseinek⁶¹⁸ politikai részével.⁶¹⁹ A források meghatározása során szükségesnek tartom megemlíteni, hogy Révai Nagy Lexikona említést tesz Kovács Albertnek egy kéziratáról „A nemzeti párt története” címmel.⁶²⁰ A rendelkezésre álló adatok szerint ez az egyetlen utalás erre az írásra, ami legjobb esetben jelentheti azt is, hogy az illető kézirat ismeretlen helyen található, rosszabb esetben viszont elveszettnek is tekinthetjük; nem utolsó sorban pedig a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a „Visszaemlékezéseim” második része, ami a „Miért nem jutott kormányra a nemzeti párt?” alcímet viseli,⁶²¹ lett a lexikonban tévesen megnevezve. A kutatásban felhasznált, valamint az újabb kutatások során felhasználható források megnevezése

⁶¹³ A választások témakörében kívánatos lenne a jövőben egy részletesebb elemzés elkészítése is. Vö. pl. SZENDREI Ákos: Tíz választás, egy politikus: Justh Gyula képviselő választásai. *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Hungarovox: Budapest, 2008. pp. 190-201.

⁶¹⁴ A jelenlegi kutatás eredményeit felhasználó újabb és mélyreható vizsgálat során elengedhetetlennek tartom Kovács politikai habitusának és gondolkodásának a tágabb kontextusban történő tanulmányozását és elemzését.

⁶¹⁵ Kutatásomat és az elért eredményt rendkívüli mértékben befolyásolták az aktuális események: a COVID-19 világjárvány és az ehhez kapcsolódó korlátozások. Mivel a könyvtárak néhány rövid időszak kivételével nem voltak látogathatók, kutatásom nagyrészt az online elérhető források feltárására és feldolgozására korlátozódott.

⁶¹⁶ A rendelkezésre álló források szerint Kovács politikai töltetű írásai a Budapesti Hírlap, a Pesti Napló, és a Budapesti Tagblatt hasábjain láttak napvilágot. Esetleg más napi- vagy hetilapokban megjelent írásainak felkutatása és elemzése egy újabb kutatás keretében fog megtörténni.

⁶¹⁷ KOVÁCS Albert: *Mi haszna volt a kormánynak a választásoknál a kath. papság korteskedéséből?* [Bartalis Ny.]: Pest, 1869.

⁶¹⁸ Visszaemlékezéseim.

⁶¹⁹ Ezeknek az írásoknak az elemzésére is egy újabb kutatás keretében fog sor kerülni.

⁶²⁰ Kovács. 3. K. Albert. *Révai Nagy Lexikona. 12. kötet: Kontúr-Lovas*. 1914. (a továbbiakban: Révai [kötetszám]) p. 90.

⁶²¹ Visszaemlékezéseim pp. 53-145.

után fordítsuk hát figyelmünket előbb a társadalmi, politikai és egyházi kontextusra, majd pedig a Kovács Albert politikai pályafutását meghatározó képviselői beszédeire.

5.1. A korszak társadalmi, politikai és egyházi viszonyai

A kiegyezés utáni gazdasági növekedés minden téren befolyásolta az ország társadalmát, jelentős demográfiai változásokat hozva létre. Ez főleg a népesség számának növekedésében, de a földrajzi és társadalmi értelemben vett egyre nagyobb mobilitásban is megnyilvánult.⁶²² A demográfiai növekedésnek a gyorsuló ütemét csupán rövid időre tudta befolyásolni az utolsó nagy kolerajárvány és az azt követő éhínség (1872-1874).⁶²³ A népesség növekedésének másik fontos tényezője a Kelet- és Délkelet-Európában még meglévő hagyományos nagycsalád-modell volt. Katus László megállapítása szerint

„A 19. század második felében Magyarország számos vidékén még éltek a nagycsaládi szervezet maradványai. Ilyen esetekben közös fedél alatt, közös háztartásban együtt élt [...] három nemzedék: a gazda, annak fiai feleségeikkel és azok gyermekei. Ez a nagycsaládi szervezet, valamint a magyar öröklési szokásjog – a vagyon egyenlő felosztása valamennyi gyermek közt – lehetővé, s egyúttal kívánatosá tette a korai és általános házasságot.”⁶²⁴

Fontos azonban megjegyezni, hogy a magas születési arányszámot az összeurópaihoz képest igen magas halálozási arányszám ellensúlyozta, amelyet a középkorhoz hasonló csecsemő- és gyermekhalálozás váltott ki. A csecsemőhalandóság mértéke az 1850-es években 25,3%, az 1870-es években 28,3%, az 1890-es évek első felében pedig ismét 25,3% volt és csak a század utolsó éveiben állandósult a csökkenés. A kisgyermek-halandóság még rosszabb tendenciát mutatott a korszakban: az 1850-es években 15,8%, az 1870-es években 17,3%, az 1890-es évek első felében pedig 39,9% (!!!).⁶²⁵ Az arányszámok drasztikus emelkedése a rossz egészségügyi viszonyok számlájára írható.⁶²⁶ Bár 1873 után nem volt nagyobb kolerajárvány, és az 1887-ben kötelezően elvégzett himlő elleni újraoltásnak köszönhetően a betegség

⁶²² KATUS László: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. (a továbbiakban: Katus) p. 1119.

⁶²³ Uo. p. 1121.

⁶²⁴ Uo. p. 1126.

⁶²⁵ Uo. pp. 1123-1124.

⁶²⁶ Uo. p. 1124.

lényegében megszűnt,⁶²⁷ a többi járványos gyermekbetegség, mint a torokgyík, kanyaró, skarlát, szamárköhögés mind nagyobb mértékben okoztak halálesetet a legkisebb korosztályokban.

A népességnövekedés mellett a többirányú vándorlás is jelentősen befolyásolta a demográfiai mutatókat. Bár kutatásunk szempontjából nem releváns,⁶²⁸ megemlítendő az 1880-90-es években egyre nagyobb méreteket öltött a kivándorlás a tengerentúlra, amiben főleg az ország északi és északkeleti részének lakói vettek részt.⁶²⁹ Nem hagyható azonban figyelmen kívül az országhatáron belüli migráció, ami legfőképpen a városok felé irányult a nagy fokú urbanizációs és iparosodási folyamat következtében.⁶³⁰ Ugyanekkor egy más jellegű migrációs folyamat is felerősödött: a Dunántúlon a majorok, az Alföldön pedig a tanyák a városiasodás ellentétét jelentették.

„A tanyai lakosság többsége [...] a várostól, közlekedési utaktól, orvostól, iskolától és templomtól távol, a hagyományos közösségekből kiszakadva, magára hagyatva, primitív anyagi, egészségügyi és kulturális viszonyok között tengődött. [...] Az egykori [...] majorsági nagybirtokok [...] átalakulása hozta létre a mezőgazdasági bémunkásság, a cselédség sajátos településeit, a pusztákat vagy majorokat, amelyeken [...] százezrek éltek a külvilágtól teljesen elzártan.”⁶³¹

Nemcsak a majorokban és a tanyákon, hanem kezdetben a városok külső kerületeiben is romlottak az életkörülmények. A bevándorlás megnövekedett mértékével az urbanizáció nem tudott lépést tartani; ennek következtében a fővárosnak és a vidéki városoknak egyaránt a belső, központi részét egy keskenyebb vagy szélesebb „falusias” gyűrű vette körül. Pesten főleg az albérlők zsúfolódtak össze a külső kerületek egyszobás lakásaiban;⁶³² az alföldi városok közművesítés nélküli, burkolatlan külső utcái is távol álltak az urbanizálódástól.⁶³³ Valószínűsíthető, hogy a fentebb említett magas csecsemő- és gyermekhalandósági rátát ezek a körülmények is negatívan befolyásolták.

Kutatásunk szempontjából fontos még megemlítenünk a migráció kapcsán az országba való bevándorlást, és ennek következtében a zsidóság lélekszámának a rohamos növekedését.

⁶²⁷ Uo. p. 1128.

⁶²⁸ A reformátusok voltak legkevésbé érintettek a kivándorlásban. Vö. MAKKAI László – BÖSZÖRMÉNYI Ede: A reformátusok és a reformátusság a magyarországi kapitalista társadalomban. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Studia et acta ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Makkai – Böszörményi) p. 27.

⁶²⁹ Katus p. 1133.

⁶³⁰ Uo. pp. 1133.1137-1144.

⁶³¹ Uo. p. 1136.

⁶³² Uo. p. 1140.

⁶³³ Uo. p. 1144.

1850-ben 250000-n vallották magukat zsidó nemzetiségűnek, 1880-ban már 625000-en izraelita vallásúnak, 1890-ben viszont 707000-re nőtt a számuk.⁶³⁴ A nagyarányú létszámbeli növekedést nagy fokú magyarosodás is kísérte: 1880-ban 365000, 1890-ben viszont 451000 zsidó (58,4% illetve 63,8%) vallotta anyanyelvének a magyart.⁶³⁵ Ez azért figyelemreméltó, mivel ez idő tájt elsősorban spontán folyamatként történt a magyarosodás, nem pedig erőszakolt módon.⁶³⁶

A magyarországi társadalomnak a vizsgált korszakban történt demográfiai változásai után fordítsuk figyelmünket a politikai életre. A jelentősebb pártok bemutatása és a kormányzás felvázolása által kíséreljük meg áttekinteni a politikai fejleményeket és változásokat. A kiegészítés után alig 8 évvel a Deák Ferenc által vezetett, parlamenti többséggel rendelkező és kormányzó párt egyesült az addig ellenzékben levő, Tisza Kálmán (1830-1902)⁶³⁷ vezetése alatt álló balközép párttal. A fúzió következtében 1875. március 1-én létrejött a Szabadelvű Párt,⁶³⁸ ami a néhány hónappal későbbi parlamenti választásokon hatalmas fölényt szerzett,⁶³⁹ és 1905-ig folyamatosan kormányzó politikai erő volt.⁶⁴⁰ Miután Tisza 1875. október 20-án megkapta miniszterelnöki kinevezését,⁶⁴¹ látványosan megváltoztatta az erőviszonyokat a párton belül: saját híveit igyekezett pozícióba juttatni és az egykori Deák-párt tagjainak háttérbe szorítására törekedett.⁶⁴² Ilyenformán a 80-as évekre sikerült egy egységes, erős, fegyelmezett pártot létrehozni, bár ez azzal járt, hogy a kormánypárti képviselők „mamelukok”-ká váltak.⁶⁴³ A korábbi jeles képviselők közül Csernátoni Lajos, Falk Miksa, Ivánka Imre, Jókai Mór, Kemény János, Királyi Pál, Podmaniczky Frigyes, Széll Kálmán még mindig fontos szerepet töltek be a pártnak. Ez a kör a következő választások során kiegészült többek között Andrássy Gyulával, Beksics Gusztávval, Berzeviczy Alberttel, Darányi Ignáccal, Gromon Dezsővel, Matekovits Sándorral, Mikszáth Kálmánnal, Tisza Istvánnal, Wekerle Sándorral is.⁶⁴⁴ A

⁶³⁴ Az 1850-es népszámlálás során nemzetiségként is megkülönböztették a zsidóságot, később viszont csak vallásként. Uo. pp. 1149-1150.

⁶³⁵ Uo. p. 1150.

⁶³⁶ Uo. p. 1151.

⁶³⁷ Tisza Kálmán (1830. december 16. – 1902. március 23.) politikus, eddig a folyamatosan leghosszabb ideig (15 év) regnáló miniszterelnök. A később szintén kormányfői tisztséget betöltő Tisza István apja. MÉL 2. pp. 869-870.

⁶³⁸ Időrend 1979 p. 1525.

⁶³⁹ Gratz pp. 204-207.

⁶⁴⁰ Időrendi áttekintés. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. 2. kötet.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. p. 1254.

⁶⁴¹ SZÁSZ Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875-1890). In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Szász) p. 1170.

⁶⁴² Gratz pp. 207-208.

⁶⁴³ Szász pp. 1219-1220.

⁶⁴⁴ Gratz p. 210.

hírességek mellett természetesen sok más képviselő is tagja volt a pártnak. Szász Zoltán megfogalmazása szerint

„a Szabadelvű Párt mindenfajta konformisták gyűjtőpártja volt, a polgári haladás hívei közül éppúgy, mint a konzervatívok táborából. A sokféle érdek egyeztetéséből adódott, hogy mindenki föladott valamit elveiből.”⁶⁴⁵

Ezt az „egyeztető” munkát a pártelnök és kormányfő Tisza Kálmán végezte, akinek tehetsége volt a közvetítésre és a különféle érdekek összehangolására.⁶⁴⁶ A párt összetartásában és megerősítésében az is szerepet játszott, ahogyan parlamenti ellenfeleit „megsemmisítette”. Beszédeiben nem követte a retorika szabályait, halk hangja sem tette őt kiemelkedő szónokká, de céltudatossága, tárgyilagossága, és a mesterien alkalmazott ironia által mindig elnyerte a hallgatóság tetszését.⁶⁴⁷ A dzsentri származású képviselők szemében egyenesen „generálissá” lépett elő azáltal, hogy a pártot és a kormányt képes volt naponta megvédeni az ellenzéki szónokok támadásaitól.⁶⁴⁸

A Deák-pártnak azok a konzervatív, arisztokrata tagjai, akik nem kívántak a Szabadelvű Pártba belépni a balközéppel való fúzió után, Sennyey Pál (1824-1888)⁶⁴⁹ vezetésével 1875. március 3-án megalakították a jobboldali ellenzékot.⁶⁵⁰ A pártvezér merevsége és a középnemességtől való elzárkózása, ugyanakkor az abszolutizmus emléke meggátolta a párt növekedését.⁶⁵¹ Az 1875. május 15-én kiadott „zempléni pontok” tartalmazták a párt programját: a kiegyezés közjogi alapján álló erős és centralizált kormányzatot, egyszerű közigazgatást, 5 éves parlamenti ciklus bevezetését, és nagyfokú takarékossgot propagáltak (ez utóbbi megvalósítását egyebek mellett lényegében a honvédség megszüntetésével kívánták elérni).⁶⁵² Sennyey visszavonulása után Apponyi Albert vette át a párt vezetését, és a független szabadelvűekkel, illetve Szilágyi Dezső (1840-1901)⁶⁵³ csoportjával közösen 1878. április 13-án létrehozták az Egyesült Ellenzékot. Apponyi szerint a párt célja „egy számarányánál fogva is kormányképes, hatályos ellentörzésre alkalmas, politikai mérséklet által mindenfelé

⁶⁴⁵ Szász p. 1221.

⁶⁴⁶ Uo. p. 1221.

⁶⁴⁷ Gratz p. 209.

⁶⁴⁸ Szász p. 1220.

⁶⁴⁹ Sennyey Pál (1824. április 24. – 1888. január 3.) báró, konzervatív politikus; a helytartótanács alelnöke, tárnokmester, országbíró, a főrendiház elnöke. Révai 16. pp. 751.

⁶⁵⁰ Időrend 1979 p. 1525.

⁶⁵¹ Szász p. 1222.

⁶⁵² Uo. p. 1223.

⁶⁵³ Szilágyi Dezső (1840. április 1. – 1901. július 31.) egyetemi tanár, politikus, igazságügy-miniszter, a képviselőház elnöke. Nevéhez fűződnek az 1894-95. években megszavazott egyházpolitikai törvények. MÉL 2. p. 774.

megnyugvást előidéző tömör ellenzék megalakítása” volt.⁶⁵⁴ A Verhovay Gyula által gúnyosan „habarékpárt”-nak titulált formáció⁶⁵⁵ valójában nagyon heterogén volt, gyakorlatilag csak a miniszterelnök iránti ellenszenv és a megbuktatására irányuló törekvés volt közös vonásuk, ezen kívül nem tudtak egy egységes és világos politikai programot körvonalazni sem a közigazgatás, sem az igazságszolgáltatás, sem pedig az egyházpolitika terén.⁶⁵⁶ A párt 1881-ben felvette a „Mérsékelt Ellenzék” nevet és lassanként megjelent benne a nemzeti törekvéseknek az 1867-es közjogi alappal történő összeegyeztetésére való törekvés.⁶⁵⁷ A 80-as évek második felétől kezdve Apponyi, mint a Szilágyi Dezső kilépése után egyedül maradt pártvezér, a konzervatív eszmék helyett előbb csak a nemzeti jelszavak hangoztatásával egyre jobban közeledett a nemzeti jogok követeléséhez.⁶⁵⁸ Eziránti törekvését a párt tagjai – köztük Kovács Albert – is támogatták, aminek folyományaképpen 1891. október 20-ától Nemzeti Pártként definiálták magukat.⁶⁵⁹

A másik jelentős ellenzéki erő a Függetlenségi Párt és a 48-as párt fúziójából megszületett tömörülés, a Függetlenségi és 48-as Párt volt.⁶⁶⁰ A két elődpárt nagyon hasonló eszméket vallott sajátjának, mindkettő képviselői az ország önállóságának megszilárdítását, az Ausztriával közös minisztériumok és a közös hadsereg megszüntetését szorgalmazták, csakhogy a 48-asok elfogadták a perszónaluniót Ausztria és Magyarország között, a függetlenségek viszont a 49-es állapotok visszaállítására törekedtek.⁶⁶¹ Választóik közé tartoztak a közép- és kismemesek, az értelmiség egy része és a kispolgárság.⁶⁶² Közigazgatási kérdésekben a reformkori álláspontot képviselték, a vármegyék önrendelkezését tartották kívánatosnak.⁶⁶³ A fúzió után a volt függetlenségek is elfogadták a perszónalunió lehetőségét

⁶⁵⁴ Gratz p. 211.

⁶⁵⁵ 42. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 2. sz. (1887. december 21. – 1888. február 1.) p. 94.

⁶⁵⁶ Gratz p. 212.

⁶⁵⁷ Szász pp. 1225-1226.

⁶⁵⁸ Uo. p. 1226.

⁶⁵⁹ HANÁK Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. I. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Hanák 1978a) p. 66. szerint 1892. január 5-én történt az „új” párt megalakulása, ezzel szemben egy korabeli napilap 1891. október 20-ra teszi a névcsere dátumát. A nemzeti párt első értekezlete. *Budapesti Hírlap*. 11. évf. 289. sz. (1891. október 21.) pp. 2-3. Hasonlóképpen Gratz p. 280. is 1891 végét nevezi meg az átalakulás idejének.

⁶⁶⁰ 1884-es parlamenti választások után három hónappal, szeptember 29-én alakult meg. *Időrend* 1979 p. 1537.

⁶⁶¹ Szász p. 1227.

⁶⁶² Uo. p. 1227.

⁶⁶³ Uo. p. 1229.

és Irányi Dániel (1822-1892)⁶⁶⁴ lett a párt vezére.⁶⁶⁵ A közös programban alapvető jogok szerepeltek:

„a személyes szabadságnak minden önkény ellen való biztosítása, a vallásszabadság megállapítása, ennek minden következményével együtt, úgyszintén a sajtó, gyülekezés és egyesülési szabadság.”⁶⁶⁶

A párt népszerűsége abból származott, hogy a turini remete, Kossuth Lajos leveleivel, tanácsaival folyamatosan támogatta őket – annak ellenére, hogy a párt egyik frakciójával sem tudott azonosulni. Az emigráns Kossuth ugyanis még mindig hajthatatlan volt Magyarország függetlenségének kérdésében, noha azt is belátta, hogy sem forradalmakra, sem pedig ilyen irányú változást hozó nagyobb háborúkra nem lehet számítani.⁶⁶⁷

A 15 éven keresztül kormányfői posztot betöltő Tisza Kálmán egyik alapelve a „*quieta non movere*” (ami nyugalomban van, ne bolygassuk) volt, és ezt az ország kormányzása rendjén is általában érvényesíteni törekedett.⁶⁶⁸ Ennek fényében nagy változásokra nem került sor, a politikai élet inkább eseménytelennek számított, ugyanakkor az elvtelenséget és a korrupció elburjánzását is Tisza miniszterelnökségének idejéhez lehet kötni.⁶⁶⁹ Másrészt viszont nem szabad megfeledkezni arról a munkáról, amit az államiság és a polgárosodás előmozdítása terén végzett.⁶⁷⁰ Ezek közé sorolhatjuk a közigazgatási bizottságok létrehozását, amelyekkel az állam és a vármegyék közigazgatási hatáskörét részben összehangolta, részben viszont a megyék önállóságát csökkentette és a közigazgatást fokozatosan központosította.⁶⁷¹ Az adórendszer is az ő idejében került reformálásra. A folyamat csaknem egész hivatali idejére kiterjedt: 1876-ban az adók kivetését egyszerűsítette, 1883-ban továbbfejlesztette az adórendszert, majd az évtized végén az adóadminisztrációt is átláthatóbbá és hatékonyabbá tette.⁶⁷² Kutatásunk szempontjából viszont ezeknél (és más, ezekben az években született törvényeknél, mint pl. a csendőrség felállításáról vagy a főrendiház reformjáról szólók) sokkal fontosabb a Trefort

⁶⁶⁴ Irányi Dániel (1822. február 24. – 1892. november 2.) ügyvéd, politikus, a reformkori mozgalmak támogatója, az 1848-49-es szabadságharc idején igazságügy-miniszteri titkár, majd kormánybiztos, a kiegyezés után a 48-as pártnak, majd a függetlenséggel való fúzió után a Függetlenségi és 48-as pártnak az elnöke. MÉL 1. p. 778.

⁶⁶⁵ Szász p. 1230.

⁶⁶⁶ Uo. p. 1230.

⁶⁶⁷ Uo. p. 1232.

⁶⁶⁸ Gratz p. 219.

⁶⁶⁹ Szász p. 1221.

⁶⁷⁰ Gratz p. 220.

⁶⁷¹ Szász pp. 1238-1241.

⁶⁷² Uo. p. 1244.

Ágost (1817-1888)⁶⁷³ által előkészített középiskolai törvény elfogadása 1883 tavaszán.⁶⁷⁴ Összességében vizsgálva, Tisza Kálmán miniszterelnöki tevékenysége

„az országnak [...] nyugodt fejlődést és ezzel együtt anyagiakban és szellemiekben egyaránt hatalmas fellendülést és erőgyarapodást biztosított. Ez volt az ő államférfiúi alkotása és ezt nem lehet kicsibe venni.”⁶⁷⁵

A következő miniszterelnök Szapáry Gyula (1832-1905)⁶⁷⁶ lett, aki csaknem húsz éven keresztül különböző miniszteri tisztségeket töltött be (belügy, pénzügy, földművelés-, ipar- és kereskedelemügy).⁶⁷⁷ Kormányfői programjában gazdasági fejlesztéseket, az államháztartás megszilárdítását és a közigazgatás megreformálását tűzte ki célul. A képviselőház várakozása ellenére kikerülte az egyházpolitikai kérdések rendezését.⁶⁷⁸ Hivatali ideje alatt került sor az államháztartási mérleg hiányának megszüntetésére a Wekerle Sándor (1848-1921)⁶⁷⁹ pénzügyminiszter által megtervezett és kivitelezett reformok következtében. A valutareform és a korona bevezetése nyomán európai szinten is elismert pénzügyi stabilitást ért el.⁶⁸⁰ Szapárynak a közigazgatási reformra vonatkozó tervei viszont kudarcot vallottak részben az függetlenségi obstrukciója, részben viszont a Szabadelvű Párton belüli kötődéseknek a nemzeti érzellemmel való konfrontálódása miatt.⁶⁸¹

Szapáryt pénzügyminisztere, Wekerle Sándor váltotta a miniszterelnöki székben, aki polgári származása ellenére intelligenciájával, tehetségével és szakértelmével nagyívű karriert futott be.⁶⁸² Kormányzása alatt történt meg a Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter által beterjesztett ún. egyházpolitikai törvények elfogadása, amelyek a kötelező polgári házasságról, a gyermekek vallási hovatartozásáról, az anyakönyvezés állami hatáskörbe való utalásáról, valamint az izraelita vallás recepciójáról és a szabad vallásgyakorlásról szóltak.⁶⁸³ A javaslatok

⁶⁷³ Trefort Ágost (1817. február 6. – 1888. augusztus 22.) művelődéspolitikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, MÉL 2. p. 912.

⁶⁷⁴ 1883. évi XXX. tc. a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről. Időrend 1979 p. 1535.

⁶⁷⁵ Gratz p. 208.

⁶⁷⁶ Szapáry Gyula (1832. november 1. – 1905. január 20.) gróf, belügyminiszter, pénzügyminiszter, közlekedésügyi miniszter, földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, miniszterelnök, tárnokmester. MÉL 2. p. 706.

⁶⁷⁷ Hanák 1978a p. 56.

⁶⁷⁸ Uo. p. 57.

⁶⁷⁹ Wekerle Sándor (1848. november 14. – 1921. augusztus 26.) polgári származású politikus, a dualizmus korának kiemelkedő pénzügyi szakembere, pénzügyminiszter, miniszterelnök. Nevéhez fűződik a Magyarország pénzügyi konszolidációja a 19. század végén. MÉL 2. p. 1035.

⁶⁸⁰ Gratz pp. 285-287.

⁶⁸¹ Uo. 271-278.

⁶⁸² Hanák 1978a p. 85.

⁶⁸³ BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok). I. kötet 1790-1944.* História Könyvtár. Okmánytárak 2. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2005. (a továbbiakban: Balogh – Gergely 2005) pp. 443-461.

nemcsak a törvényhozásban váltottak ki vitát, hanem a társadalom minden rétegét mozgósították. A legnagyobb küzdelem a polgári házasság kérdése körül bontakozott ki. A római katolikus egyház dogmái a házasságot szentségnek ismerik el, ezért az felbonthatatlan, és kizárólag az egyház ítélheti meg annak érvényességét. A dogmatikai érv mellett félelmet váltott ki az egyháztól való elidegenedés megnövekedett kockázata is a polgári házasság kötelezővé tétele által.⁶⁸⁴ A katolikus egyház által felsorakoztatott érvekkel és a témában született pápai enciklikával szemben a mérleg másik oldalán egy nemzeti tekintély, maga Kossuth Lajos állt, akinek véleménye nemcsak a függetlenségi és 48-as képviselőkre, de az egész közvéleményre is nagy befolyást gyakorolt, és a reform mellett tette le a voksát.⁶⁸⁵ A szavazásra már Kossuth halála után került sor;⁶⁸⁶ a Ház elsőprő többséggel fogadta el a törvényjavaslatot.⁶⁸⁷

A század utolsó évtizedének második fele ismét kormányfőváltással indult: Wekerle helyére Bánffy Dezsőt (1843-1911)⁶⁸⁸ nevezte ki a király, aki Erdélyben, főispánként keményen kézben tartotta az adminisztrációt.⁶⁸⁹ Miniszterelnöksége azzal indult, hogy

„az uralkodó [...] maga állított össze a kormányprogram »vezérfonalát«. E szerint az új kormánynak érintetlenül fenn kell tartania az 1867-es közjogi alapot, elsősorban a hadsereg közösségét és egységét; vállalnia kell a hadseregfejlesztésre vonatkozó korábbi megállapításokból folyó kötelezettségeket; az egyházpolitikai törvényeket mérséklettel, az egyházak érzékenységét kímélve kell végrehajtani.”⁶⁹⁰

A hivatali ideje alatti eseményeket tekintve kutatásunk szempontjából a hátralevő egyházpolitikai törvényjavaslatok megszavazása (az izraelita vallásról szóló 1895. évi XLII. tc. 1895. október 16-án, a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. tc. pedig 1895. november 22-én lett szentesítve)⁶⁹¹ és a millennium évében lefolyt képviseléválasztás bír nagyobb jelentőséggel. Attól való félelmében, hogy a kormánypárt rosszul fog teljesíteni, és a kormány megfelelő támogatás nélkül maradhat a képviselőházban, a miniszterelnök minden módot megragadott a választások befolyásolása érdekében. Gratz Gusztáv értékelése szerint

⁶⁸⁴ Hanák 1978a pp. 90-92.

⁶⁸⁵ Uo. pp. 92-93.

⁶⁸⁶ Gratz pp. 311-312. 326.

⁶⁸⁷ Hanák 1978a p. 96.

⁶⁸⁸ Bánffy Dezső (1843. október 28. – 1911. május 23.) báró, Belső-Szolnok és Szolnok-Doboka vármegyék főispánja, a képviselőház elnöke, miniszterelnök. MÉL 1. p. 103.

⁶⁸⁹ Gratz p. 336.

⁶⁹⁰ HANÁK Péter: A dualizmus válságának kezdetei. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. 1. kötet.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Hanák 1978b) p. 150.

⁶⁹¹ Balogh – Gergely 2005 pp. 453-461.

„látóköre túl szűk volt ahhoz, hogy a hatósági befolyásolás és a választási korrupció minden eszközével lefolyt választási hadjáratnak órá nézve is veszélyes következményeit előre látta volna. Így a választásokon nagyobb többséget, de elkeseredettebb ellenzéket is kapott, mint elődei.”⁶⁹²

Bánffy választási politikája azonban nemcsak az ellenzéket, de saját pártját, a Szabadelvű Pártot sem kímélte. Kimaradt a parlamentből két hivatali elődje is, Szapáry Gyula és Wekerle Sándor,⁶⁹³ de a „nagy mesemondó” Jókai Mór is.⁶⁹⁴ Bánffynak a millenniumot követő hivatali ideje alatt még egy, az egyházak számára különösen nagy jelentőségű törvény lett megszavazva: a lelkeszi jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XVI. tc.⁶⁹⁵ Bár a törvényjavaslat benyújtása idején Kovács Albert már nem volt képviselő, előkészítésében mégis szerepet játszott.⁶⁹⁶ A választások utáni időszakra esik a nemzetiségek egyre erőszakosabb magyarosítása is, ami különösen az oktatás terén jelentkezett.⁶⁹⁷ A Bánffy-kormány bukását végül az ausztriai obstrukció hatására létrejött „ischli klauzula” elfogadása – mint a kiegyezésben biztosított jogokról való lemondás – miatti közfelháborodás, parlamenti obstrukció és utcai tüntetések együttese vonta maga után.⁶⁹⁸

Az országban végbemenő politikai változások befolyással voltak az egyház belső életére is.⁶⁹⁹ Ezen a téren viszont nagyobb korszakot kell átfognunk, mint a politikai kontextus megrajzolásánál, a neoabszolutizmus koráig visszamenően. A szabadságharc leverését követő időszak ugyanis politikai alapon a protestáns egyházak és az egyházi vezetők (lelkészek és világiak) üldözését és elnyomását is magával hozta.⁷⁰⁰ A gyülekezési szabadság megvonásától kezdve a londoni Bibliatársulat munkájának paralizálásán át az egyházi iskoláknak az Organisationsentwurf alapján történő átszervezéséig az osztrák kormányzat mindent megtett annak érdekében, hogy a magyar protestáns egyházak működését és szolgálatát

⁶⁹² Gratz p. 348.

⁶⁹³ Szilencium. *Budapesti Hírlap*. 17. évf. 19. sz. (1897. január 19.) pp. 1-2.

⁶⁹⁴ Jókait a király 1897-től a főrendiház élethosszig tartó tagjává nevezte ki. BALLABÁS Dániel – PAP József – PÁL Judit: *Képviselek és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Linceum Kiadó. Eger, 2020. (a továbbiakban: Ballabás – Pap – Pál) p. 61.

⁶⁹⁵ BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia*. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1993. pp. 128-129.

⁶⁹⁶ Kovács Albert messzemenően támogatta az ún. „közpapok mozgalmát”, ami a kis (főleg falusi) gyülekezetekben szolgáló lelkészek érdekeinek védelmét szolgálta. Vö.: Wurga p. 440.; KA-KL pp. 1-4. Mivel azonban Kovács Albertnek e törvény létrejöttében való közreműködéséről jelenleg igen kevés adat áll rendelkezésre, a témát kívánatos lenne egy önálló kutatás keretében vizsgálni.

⁶⁹⁷ Hanák 1978b p. 156.

⁶⁹⁸ Uo. pp. 221-222.

⁶⁹⁹ Kovács felekezeti hovatartozását figyelembe véve elsősorban a református egyház helyzetét, és az ezzel kapcsolatos történéseket, eseményeket tárgyaljuk.

⁷⁰⁰ ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1907. (a továbbiakban: Zsilinszky) pp. 676-678.

ellehetetlenítse.⁷⁰¹ 1855-ben a bécsi udvar és a Szentszék között olyan megállapodás jött létre, amelynek következtében a katolikus egyház a protestánsok kárára szereztek előjogokat.⁷⁰² A protestáns egyházkormányzat bécsi igényeknek megfelelő átalakítása érdekében szintén 1855-től folytak lépések. A tervezet bizonyos előnyök által (például az egyházak anyagi támogatása) akarta elkendőzni azt, hogy a magyar protestáns egyházaktól autonómiájuk feladását követelte meg. Annak ellenére, hogy a protestáns vezető személyek és az egyházkerületek is egyértelmű tiltakozó véleményüknek adtak hangot, sőt Magyarországon még a katolikusok egy része is hasonlóan nyilatkozott,⁷⁰³ Thun Leo (1811-1888)⁷⁰⁴ miniszternek sikerült rávennie az uralkodót, hogy a tervezetet császári parancs alapján 1859. szeptember 1-jével kezdődően érvényesítse.⁷⁰⁵ A pátens végrehajtását az egyházkerületek sorra megtagadták, és a lelkipásztorokat is engedetlenségre szólították fel a rendelet alkotmányellenességére hivatkozva. A pátenssel szembeni egyházi ellenállás kiemelkedő vezéralakja Révész Imre volt. Az egyre feszültebb közhangulat hatására végül 1860. május 15-én visszavonásra került a rendelet.⁷⁰⁶ Bucsay Mihály értékelése szerint

„A pátens elleni harc nemcsak egyháztörténelmi, hanem politikai szempontból is nagy jelentőségű volt. Az abszolutisztikus rendszer tekintélye érezhetően meggyengült, jogosultabbá vált a szabad, alkotmányos életbe való visszatérés reménye. A protestánsok határozott és áldozatkész fellépésükkel ismét nagy szolgálatot tettek a szabadság ügyének.”⁷⁰⁷

A kiegyezés után a magyar országgyűlés azonnal törvényi úton törekedett az állam és az egyházak viszonyát, valamint az oktatási kérdéseket rendezni. Az 1867. évi CVII. törvénycikk az izraeliták polgári és politikai egyenjogúságát mondta ki, az 1868. évi IX. tc. az ortodoxok autonómiáját garantálta, az ugyanez évi XXXVIII. tc. kötelezővé tette a népoktatást, az 1868. évi LIII. tc. pedig a bevett keresztyén felekezetek viszonyát határozta meg,

⁷⁰¹ BBTV pp. 329-331.

⁷⁰² CSOHÁNY János: A magyar állam valláspolitikája és a református egyház. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Studia et acta ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. p. 91. Bucsay 1985 pp. 204-205.

⁷⁰³ KÓSA László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Ethnica. Debrecen, 1993. pp. 125-126.; KOVÁCS Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténelmi Szemle*. 17. évf. 4. sz. (2016) (a továbbiakban: KKÁ) p. 14.

⁷⁰⁴ Thun Leopold Leo (1811. április 7. – 1888. december 17.) osztrák gróf, prágai kormányzó, 1849-től vallás- és közoktatásügyi miniszter. Nevéhez fűződik az Organisationsentwurf (1850), a Szentszékkel kötött konkordátum (1855) és az ún. protestáns pátens (1859). Révai 18. p. 254.

⁷⁰⁵ Bucsay p. 205.; Zsilinszky p. 693.

⁷⁰⁶ SZATHMÁRI Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme. In: BARÁTH Béla Levente – FÜRJ Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora*. D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma. Debrecen, 2010. p. 67.

⁷⁰⁷ Bucsay p. 206.

de a felsoroltak mellett több más egyházakat érintő rendelet is született ebben az időben.⁷⁰⁸ Ennek ellenére azonban több kérdés nyitott maradt, más esetekben pedig a meglévő törvényeket nem sikerült megfelelően végrehajtani. Így tehát politikai és törvényhozási vonalon is maradt tennivaló bőven. Bucsay úgy véli, a politikai csatákban a protestánsok a kormány oldalán álltak, szemben az ultramontánokkal és konzervatívokkal.⁷⁰⁹ Meglátása szerint

„Ez a tényező is szerepet játszott abban, hogy az állam vezető politikai tisztségeiben az összlakossághoz viszonyított számarányukon felül képviseltették magukat a protestánsok.”⁷¹⁰

A kiegyezés a református egyházon belül is katalizátorként működött: egyrészt teológiai tudományos téren előretört a liberális irányzat, ami a Protestáns Egylet megalakulásában mutatkozott meg legnyilvánvalóbban. Ez a folyamat viszont új életre keltette az addig csendben rejtőzködő újortodoxiát is.⁷¹¹ A két irányzat összeütközése nemcsak a tudományosság és a hitvallásosság kérdésében, de az egyház belső életének más területein is nyomot hagyott, és bizonyos mértékig a politikai életbe is begyűrűzött. Noha a református egyházszervezet régóta szükséges reformjára is lehetőség nyílt a kiegyezés után, ezt a folyamatot éppen a liberális és újortodox teológiai irányzatok harca késleltette. 1867-ben és 1873-ban felvetődött javaslatot, hogy ti. az addig tanácskozó jelleggel működő generális konvent végrehajtói hatalmat kapjon és az egész ország reformátusságának kormányzati szervévé váljon, az újortodoxia fellegetvára, a tiszántúli egyházkerület ellenezte (a többi egyházkerületek lelkészei javarészt a liberális irányvonalat követték).⁷¹² 1877-ben viszont a halmozódó problémák szorításában éppen a tiszántúliak szorgalmazták egy olyan konvent összehívását, amelyik egy országos, alkotmányozó zsinatot készítsen elő. Maga a zsinat végül 1881. október 31. – november 11. között ülésezett Debrecenben.⁷¹³ Az ülések során a már használatban levő szervezeti elemeket „egységesítették, egymáshoz igazították és következetes rendszerré építették ki.”⁷¹⁴ Az

⁷⁰⁸ Balogh – Gergely 2005 pp. 234-326.; Warga pp. 418-419.

⁷⁰⁹ Bucsay pp. 209-210.

⁷¹⁰ Uo. p. 210.

⁷¹¹ MÁRKUS Mihály: Liberalizmus és ortodoxia. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Studia et acta ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. p. 158.; Bucsay pp. 219-221.; Warga p. 420.

⁷¹² Bucsay p. 214.

⁷¹³ A zsinatról bővebben l. BARÁTH Béla Levente: *Református egyház és közélet a dualizmus kori Magyarországon. Különös tekintettel az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinatra mint egyházpolitikai eseményre, illetve Hegymegi Kiss Áron egyházkormányzói pályafutására*. Habilitációs dolgozat az egyháztörténet tárgykörében. Kézirat. Debrecen, 2011.; BBTV pp. 380-383. Warga pp. 426-431.

⁷¹⁴ Bucsay p. 216.

egységes szervezet kérdésében nagy előrelépésnek számított, hogy az addig országos egyháznak számító erdélyi egyházkerület is csatlakozott a református egyházkerületek közösségéhez, és ezáltal lényegében megszerveződött az ország egész területét felölelő magyar református egyház.⁷¹⁵ A zsinaton határozat született ezen kívül az egyházi tisztviselők megválasztásáról és hatásköréről, a közalap létrehozásáról, valamint az egyházi oktatásügy különféle kérdéseiről is.⁷¹⁶ Ez utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy a határozatok állami jóváhagyása előtt Trefort Ágost vallás- és közoktatásügyi miniszter kívánságára a zsinati határozatot össze kellett egyeztetni az akkor még csak tervezet formájában létező, és majd 1883-ban törvényerőre emelkedő középiskolai törvénnyel.⁷¹⁷

A protestáns egyházi oktatásban a kiegyezés után más téren is fontos változásokra került sor. A népiskolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. tc. ugyanis meghatározta a követelményeket az iskolák egységes és versenyképes működésének érdekében.⁷¹⁸ A szükséges fejlesztések által az egyházakra rótt anyagi terhek gyorsan növekedtek.⁷¹⁹ A protestáns iskolák azonban a hívek áldozatvállalása hiányában sok helyen elképesztően rossz állapotban voltak, a tanítók pedig nyomorúságos juttatásban részesültek.⁷²⁰ Ez a helyzet már önmagában az államosítás vagy községesítés felé terelte az iskolákat, amit a liberális egyházi vezetők is helyeseltek. Az állam és az egyházak viszonyában a magyar protestáns liberális teológusok azért is szorgalmazták a felekezeti iskolák államosítását, mivel úgy gondolták, hogy az állami szabadelvű oktatás biztosíthatja egy nemzeti és szabad Magyarország egységét.⁷²¹ Meggyőződésük szerint, mivel a protestáns szellemiség lényegében mindig is liberális és nemzeti jellegű volt, a polgárosodás, a fejlődés és a nemzeti egység kulcsa a felekezeti oktatás helyét átvevő állami liberális oktatásban rejlik.⁷²² Véleményük szerint

„az államnak sohasem célja a vallástalanság terjesztése s ma különösen nem feladata bárkit is vallásától megfosztani. A protestantizmus most egy hű és erős szövetségest

⁷¹⁵ KÓSA László: A magyar református egyház területi szerveződése. In: GÁL András – FRISNYÁK Sándor – KÓKAI Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény. Első kötet.* Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Katolikus Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs, 2016. Az egységes magyar református egyház létrejöttének előzményeihez I. Warga pp. 421-426.; Bucsay pp. 214-216.;

⁷¹⁶ BBTv p. 382.

⁷¹⁷ Uo. pp. 382-383.

⁷¹⁸ Balogh – Gergely 2005 pp. 240-243.

⁷¹⁹ Zsilinszky pp. 730-732.; KKÁ p. 9.

⁷²⁰ BBTv p. 374.

⁷²¹ Bucsay p. 211.

⁷²² Uo. pp. 210-211.

talált az államban, kinek az érdekek teljes azonosságánál fogva, mint rég várt bajtársnak kell, hogy a kezét nyújtsa.”⁷²³

Ilyen körülmények között szinte természetes dologgá vált a protestáns (főleg református) egyházi iskolák államosítása. A folyamat különösen az erdélyi részen gyorsult fel: míg 1867-ben még 587 református iskola működött, 1891-ben már csak 433 volt, 1896-ban 352-re, 1897-ben 278-ra apadt a számuk, 1918-ra pedig mindössze 175 református elemi iskola maradt Erdélyben.⁷²⁴

Ezek a fentebb bemutatott társadalmi, politikai és egyházi viszonyok határozták meg a annak a korszaknak az életét, amelyben Kovács Albert egyházi munkájának egy részét feladva, politikai pályára lépett, hogy képviselőként szolgálja egyházát és hazáját. Fordítsuk hát most figyelmünket előbb Kovács választásainak történetére, majd pedig parlamenti munkájának fontosabb részeire: a tanügyi és az egyházpolitikai törvényekben betöltött szerepére.

5.2. A választások

Politikusként Kovács Albert a Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt körében fejtette ki tevékenységét. Nem volt jellemző rá a köpönyegforgatás, képviselőként végig a párt berkeiben működött, sőt az aktív parlamenti munkától való visszavonulása után is a párt híve maradt. Képviselői pályafutása 1881-ben kezdődött, amikor is szülőföldje, a marosvásárhely-vidéki kerület⁷²⁵ választotta meg képviselőjének. Ezzel az 1878-as választásokon győzelmet arató szabadelvű párt hosszú időre elvesztette a kerületet.⁷²⁶ A választópolgárok megújították Kovács iránti bizalmukat 1884-ben és 1887-ben is, 1892-ben viszont egy másik földijüket, Désy Zoltán részesítették előnyben, ezért Kovács Albert a kovásznai kerület képviselője lett.⁷²⁷

⁷²³ Szeremlei Sámuel gondolatát idézi BBTV p. 375.

⁷²⁴ Uo. pp. 375-376.

⁷²⁵ A választókerület nevét illetően a korabeli források elég következtetlenség, többször „marosvásárhelyi (vidéki)”, „Marosvásárhely-vidék”, „marosvásárhelyvidéki (mezőségi)”, néha csak „marosvásárhelyi” máskor pedig „Mezőség” vagy „mezőségi” néven hivatkoznak rá. A kerület valójában a Maros-Torda vármegyei Mezőséget foglalta magába, központja Marosvásárhelyen volt, de a két városi kerület még ezen felül létezett. 1878-ban Jeney József kormánypárti képviselőt küldték az Országgyűlésre, az ő halála után pedig néhány hónapig az ugyancsak szabadelvű Kemény Domokos volt a küldöttjük. Vö: Ballabás – Pap – Pál p. 458.

⁷²⁶ 1896-ban szerzi vissza a kerületet a szabadelvű párt két mandátum erejéig, majd a Függetlenségi és 48-as Párt nyeri el a választók bizalmát egészen az első világháború kitöréséig. Érdekességképpen megjegyzendő, hogy 1901-től gróf Bethlen István (1874-1946) későbbi miniszterelnök képviselte a választókerületet a magyar törvényhozásban. Uo.

⁷²⁷ A kovásznai kerület választási története jóval színesebb képet mutat, mint a marosvásárhely-mezőségi kerületé. 1878-1910 között a Szabadelvű Párt öt alkalommal aratott győzelmet: 1878, 1881, 1887, 1896 és 1901-ben. Folyamatosan viszont legtöbb két cikluson keresztül tudták megőrizni a választók bizalmát. A Mérsékelt

1896-ban – bár több kerületben is fellépett – már nem jutott be a parlamentbe. 1899-ben és 1902-ben időközi választásokon még szóba került a neve, de akkor már ő maga nem vállalt mandátumot, inkább a sajtóban, különféle napilapok hasábjain jelentette meg politikai témájú írásait. Vegyük most sorra, mit tudhatunk a megnevezett választásokról.

Kovács Albert első képviselői mandátumának a megszerzéséről az események után 9 évvel a *Közpapok Lapjában* megjelent cikk így fogalmaz:

„Kerülete személyi, illetőleg családi tekintetéből is ragaszkodik hozzá s Kovács maga kifejezte, hogy a képviselőséget édes atyja szerezte meg neki, bár az első választás előtt már 15 évvel meghalt.”⁷²⁸

Ebből a rövid megjegyzésből kitűnik, hogy Kovács János, aki 1848 előtt Marosderékszék bírója, a forradalom alatt pedig a marosvásárhelyi vár parancsnoka és a véisztörvényszék elnöke volt,⁷²⁹ bár a szabadságharc leverése után lényegében visszavonult a közéletől,⁷³⁰ mégis olyannyira a köznép tiszteletében állott, hogy 1866-os halála után másfél évtizeddel is rá való tekintettel választották meg fiát képviselővé és ezáltal tisztelegtek emlékének. Mi is történt tulajdonképpen? A *Hon* és a *Marosvidék* választási híreiből mindössze annyit tudhatunk meg, hogy br. Kemény Domokos szabadelvű jelölt volt Kovács ellenfele.⁷³¹ A budapesti *Ellenőr* és kolozsvári *Ellenzék* tudósításai alapján viszont jobban kirajzolódik a választás története. A választás időpontja június végére lett kitűzve,⁷³² azonban már május közepén fellángoltak az indulatok. A kormánypárti publicisztika sejtelmesen fogalmazva beszélt „a közügyek terén nagy érdemű, szép tehetségéről ismeretes, jótékonyága által a vidéket hálára kötelező”⁷³³ jelöltre. A választópolgárok véleménye szerint azonban ezek a jelzők nem az aktuális képviselőre és a soron következő választásokon szintén jelölt báró Kemény Domokosra, hanem a jelöltségtől visszalépett gróf Bethlen Istvánra, a későbbi miniszterelnök édesapjára illenek.⁷³⁴ Az *Ellenzék* cikkéből az is kiderül, hogy Kovács Albertet lehetséges jelöltként „emlegeti” lényegében a társadalom csaknem minden osztálya: a papság, a birtokosok nagy része és az egész székely nép, mégpedig azért, mert azt remélik, hogy a kerületnek „büszkesége”, a képviselőháznak pedig „egyik legkiválóbb és legmunkaképesebb

Ellenzék / Nemzeti Párt 1884-ben és 1892-ben nyerte meg a választásokat; 1905-6-ban függetlenségi, 1910-ben pedig munkapárti jelöltet küldtek a Képviselőházba. Vö: Uo. pp. 435-436.

⁷²⁸ KA-KL p. 4.

⁷²⁹ Szinyei KA p. 1187.

⁷³⁰ Pálmay 1900 p. 142.

⁷³¹ Választási mozgalom. *A Hon*. 19. évf. 166. sz. esti kiadás (1881. június 18.) p. 1.; Megyei közügyek. *Marosvidék*. 11. évf. 25. sz. (1881. június 23.) p. 98.

⁷³² A holnapi (szerdai) választások. *Ellenőr*: 13. évf. 322. sz. (1881. június 29.) pp. 2-3.

⁷³³ Maros-tordamegye. *Ellenzék*. 2. évf. 110. sz. (1881. május 14.) p. 2.

⁷³⁴ Uo.

tagjává válik minden téren.”⁷³⁵ A következő lapszámban megjelenő rövid írás a Keménnyel szembeni ellenséges hangulat okára is rávilágít: noha a vidéket kellett volna képviselnie, rövid életű megbízatása alatt (1880 őszén lett a mandátum közben elhunyt Jeney József helyére megválasztva)⁷³⁶ a kormány ügynökévé degradálta magát.⁷³⁷ Kovács Albertet pünkösdi vasárnapján kiáltották ki jelöltté a kerület mérsékelt ellenzéki választói,⁷³⁸ majd 1881. június 29-én 684 szavazattal (80,38%) 167 (19,62%) ellenében, tehát 517 szótöbbséggel képviselővé választották.⁷³⁹ Ezzel a Szabadelvű Párt 15 évre elveszítette a kerületet.

Az 1884-es választások kapcsán a Budapesti Hírlap először arról tudósít, hogy „... a mezőségi kerületben Kovács Albert konzervatív és Kemény Domokos br. kormánypárti...” jelöltek állnak szemben egymással.⁷⁴⁰ Két hónappal később viszont már Filep Albert lesz a Szabadelvű Párt jelöltjeként a kerületben,⁷⁴¹ és jelöltségét meg is tartja a június közepén lezajló választásig.⁷⁴² Magáról a választásról a Budapesti Hírlap nem közölt részletes beszámolót, csupán egy rövid táviratot:

„Marosvásárhely, június 17. Kovács Albert Marosvásárhely város mérsékelt ellenzéki jelöltje Filep Albert szp. ellenében szótöbbséggel képviselővé választott.”⁷⁴³

A napilap értesítéseiből azt állapíthatjuk meg, hogy a kormánypárt megpróbálta ugyan visszaszerezni a kerületet, de a választóknak a Kovács Albertbe – és általa az egész családba – vetett bizalmát nem ingathatták meg.

1887-ben változott a helyzet: már a választási előkészületek során tekintélyes ellenfél került szóba Kovács Alberttel szemben: Szász Domokos erdélyi református püspök,⁷⁴⁴ ami arra látszik utalni, hogy a Szabadelvű Párt mindenképpen el akarta hódítani a kerületet a mérsékelt ellenzékétől. A terv a püspöknek a felekezete iránti – egyébként az ő pozíciójában kötelező – lojalitása miatt bukott meg, amit a Budapesti Hírlap így tárt a közvélemény elé:

„Marostordamegye központi kerületének kormánypártja Szász Domokos ev. ref. püspököt kérte fel a jelöltség elvállalására. De a püspök a jelöltséget nem fogadta el,

⁷³⁵ Uo.

⁷³⁶ Ballabás – Pap – Pál p. 458.

⁷³⁷ [Maros-Tordamegye]. *Ellenzék*. 2. évf. 111. sz. (1881. május 16.) p. 3.

⁷³⁸ A választások. *Ellenőr*. 13. évf. 285. sz. (1881. június 8.) p. 1.

⁷³⁹ A választások. Táviratok. *Ellenőr*. 13. évf. 323. sz. (1881. június 30.) p. 1.

⁷⁴⁰ Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 70. sz. (1884. március 11.) p. 4.

⁷⁴¹ Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 139. sz. (1884. május 20.) p. 4.

⁷⁴² Hol választanak ma? *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 166. sz. melléklet (1884. június 17.) p. 1.

⁷⁴³ A választások. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 167. sz. (1884. június 18.) p. 4.

⁷⁴⁴ Választási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 51. sz. (1887. február 21.) p. 3.

nem akarván viszályt kelteni a református választók között. Kovács Albert jelenlegi mérs. ellenzéki képviselő újra megválasztása ezzel biztosítva van.”⁷⁴⁵

Az erdélyi püspöknek ez a gesztusa annál példaértékűbb, mivel nemcsak a politikai pályán volt ellenfele Kovács Albertnek, hanem az egyházi közéletben is. A szembenállás az erdélyi lelkészképzés helyszíne miatt alakult ki. A Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári kollégium 1662-ben költözik át Nagyenyedre,⁷⁴⁶ és attól kezdve itt lesz az erdélyi lelkészképzés központja. Bár már az 1840-es évek elején szóba kerül a négy erdélyi református kollégium egységesítése és Kolozsvárra költöztetése, a Bethlen-Kollégium töretlenül működik és gyarapodik egészen a szabadságharcig, amikor a várost feldúlják. A szabadságharc leverése után 1862-ig ideiglenesen Kolozsvár lesz a lelkészképzés helyszíne, majd ismét Nagyenyed.⁷⁴⁷ 1873-77. között merül fel ismét a teológia Kolozsvárra való áthelyezésének gondolata. E törekvések harcos szószólója Szász Domokos (akit 1885-ben püspökké is választanak Kovács Ödön⁷⁴⁸ ellenében), míg a Kovács fivérek az enyedi intézet mellett teszik le voksukat.⁷⁴⁹ A küzdelem 1888-ban (tehát a parlamenti választások után egy évvel) ismét fellángol, melyből a kolozsvári párt kerül ki győztesen, és 1895-ben megalakul a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás.⁷⁵⁰ Ez volt tehát a Szász Domokos és Kovács Albert közötti ellentét forrása, amit azonban a püspök nem hagyott a politikai életbe is begyűrűzni. Ennek következtében az 1887-es választásokon Kovács Albert ellenjelölt nélkül indult.⁷⁵¹ Magáról a választásról így számol be a Pesti Naplóban közölt eredeti távirat:

„A marosvásárhelyi választókerületben ma reggel fél kilencz órakor Kovács Albert mérsékelt ellenzéki határtalan lelkesedés mellett egyhangulag országos képviselőnek megválasztott. Marosvásárhely sz. kir. város fel van lobogózva, melynek sorompóin több mint ezer választó [...] vonult be a reggeli órákban, s a vármegye ház előtt állást foglalt. Midőn Filep választási elnök az egyhangu választást kihirdette, egetrázó éljenzés viharzott fel. [...]”⁷⁵²

Ennek az értesítésnek némileg ellentmond a Budapesti Hírlap egyik vezércikke, ami arról tudósít, hogy – más jelöltekhez hasonlóan – Kovács Albert is „nehezen küzdött”.⁷⁵³ Mivel

⁷⁴⁵ Zászlóbontás. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 134. sz. (1887. május 16.) p. 3.

⁷⁴⁶ NAGY Géza: *A kolozsvári református teológiai fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 1995. (a továbbiakban: Nagy) p. 11.

⁷⁴⁷ Szathmáry p. 324.

⁷⁴⁸ Kovács Ödön (1844-1895) Albert öccse, a rendszeres teológia tanára Nagyenyeden, és mint ilyen, a Kolozsvár versus Nagyenyed vitában Szász Domokos ellenfele.

⁷⁴⁹ Nagy pp. 17-19.

⁷⁵⁰ Uo. pp. 19-25.

⁷⁵¹ A képviselőjelöltek. *Pesti Napló*. 38. évf. 160. sz. melléklet (1887. június 12.) p. 1.

⁷⁵² A vidéki választások. *Pesti Napló*. 38. évf. 165. sz. (1887. június 17.) p. 1.

⁷⁵³ A választások. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 168. sz. (1887. június 19.) p. 1.

a cikkíró nem részletezi, hogy mit is ért e kifejezés alatt, a Pesti Napló beszámolóját is figyelembe véve a választási előkészületekre, illetve a kormánypárt által ellene felléptetni kívánt püspök személyére gondolhatunk. Azt viszont a Budapesti Hírlap is megerősíti, hogy Kovács végül győztesen került ki a választási küzdelmekből.⁷⁵⁴

Az első ötéves ciklus választási eseményeinek ismeretében megdöbbentő, hogy az 1892. év milyen óriási fordulatot hozott Kovács Albert számára a választások terén. A hírlapi tudósítások azt sugallják, hogy a változás szelét már előre érezni lehetett:

„A marosvásárhelyi választókerületben a volt nemzeti párti képviselő, Kovács Albert ellen nagy az ellenszenv, különösen a tandíj-kérdésben elkövetett tapintatlanságáért és Kossuth expatriálásáért. A székely birtokos és földmives elem Désy Zoltán nagykövesi földbirtokos körül csoportosul, ki szintén a nemzeti párt hive, s kinek megválasztása egész bizonyos.”⁷⁵⁵

A jóslat valóra vált, a Kovácsra leadott 398 voks ellenében Désy Zoltán 646 szavazattal (tehát 248 szótöbbséggel) lett megválasztva képviselőnek.⁷⁵⁶ Az újsághírben megjelenő indokok – melyek a Kovács Alberttel szembeni ellenséges közhangulatot keltették – egyike valós, másika viszont kutatásom szerint nem erősíthető meg: nem találtam arra nézve bizonyítékot, hogy Kovács Albert tevőlegesen részt vett volna az 1879. évi L. törvénycikk 1889-beli alkalmazásában, ami alapján Kossuthot „expatriálták” (arról nem is beszélve, hogy a törvény megszavazása idején pedig még nem is volt képviselő). Annál realisabb a másik indok Kovács ellen: 1890. január 13-án a Budapesti Hírlap címlapon hozta a képviselőház közoktatási bizottságának üléséről szóló beszámolót, amely szerint Kovács Albert

„a középiskolákban a tandíjat oly magasra kívánná emelni, hogy azok ebből magokat fentarthassák. Ezzel még azt is el lehetne érni, hogy a szegény legények kiszorulnának a középiskolákból, a mi kívánatos.”⁷⁵⁷

Sajnos a kutatás során nem sikerült semmilyen adatot feltárni arra nézve, hogy pontosan hogyan és miért is hangzott el ez a kijelentés. Figyelembe véve azonban, hogy úgy egyházi, mint politikai pályafutása alatt Kovács mindenkor a méltánytalanul szegénységben élők anyagi körülményeinek javításáért küzdött (vö. pl. a tanítók fizetésének és nyugdíjának vagy a kis gyülekezetek lelkészei fizetésének a kérdése, a közpapok mozgalma, stb.), valamint logikus

⁷⁵⁴ Magyarország az urnáknál. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 168. sz. (1887. június 19.) p. 2.

⁷⁵⁵ Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 16. sz. (1892. január 16.) p. 4.

⁷⁵⁶ Magyarország az urnáknál. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 29. sz. (1892. január 29.) p. 6.

⁷⁵⁷ [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 12. sz. (1890. január 13.) p. 1. Sajnálatos módon a napilap nem közöl többet, így lehetetlen megállapítani a kijelentés hitelességét, a kontextust, amiben elhangzott, és a használt fogalmak jelentéstartalmát (kik a „szegény legények” és miért „kívánatos” a kiszorulásuk a középiskolákból).

gondolkodását és jól alátámasztott érvelési szokását, bizton állíthatjuk, hogy nem állhatott szándékában azért küzdeni, hogy kizárólag a gazdagok részesüljenek középfokú oktatásban. Különösképpen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy annak idején ő maga is úgy végezte kollégiumi tanulmányait, hogy édesapja anyagi gondokkal küzdött, és holland tanulmányútját is a Stipendium Bernardinumnak köszönhetette. Ezt erősíti meg az is, hogy bizottság két nappal későbbi üléséről szóló beszámolóban már ezt olvashatjuk:

„Kovács Albert a tanszabadság minden megszorítását ellenzi. A leckepeznt eltörlendőnek véli.”⁷⁵⁸

Az azonban nyilvánvaló, hogy egy meggondolatlan megfogalmazás, esetleg annak a véletlenszerű vagy tudatos elferdítése a sajtóban joggal ellene ingerelhette a közhangulatot és ez a két évvel későbbi választás során is érezte a hatását. Ilyenformán nagyon valószínű, hogy Désy győzelmének az oka a Kovács Alberttel szembeni, lényegében méltánytalan ellenérzésben keresendő. A cserére azonban a választókerület is ráfizetett, hiszen Désy a közélet más területén kívánt inkább érvényesülni: előbb alispáni, majd főispáni kinevezést kapott, 1905-ben és 1906-ban pedig már a geryeszegi kerületben lépett fel függetlenségi és 48-as jelöltként,⁷⁵⁹ majd pénzügyi államtitkár lett.⁷⁶⁰ A Mérsékelt Ellenzék ezzel elveszítette a Mezőséget, hiszen az 1896-os választásoktól kezdve két cikluson keresztül szabadelvű, majd függetlenségi és 48-as képviselőt küldött az Országgyűlésbe a kerület.⁷⁶¹

Miután szülőföldje megvonta a tőle a bizalmat, Kovács Albert más kerületben, de még mindig tágabb szülőföldjén: a Székelyföldön, konkrétan Kovásznán vállalt újabb megmérettetést, ahol a korábban megválasztott, ugyancsak nemzeti párti Horváth Gyula lemondott, hogy az óbudai mandátumát tartsa meg.⁷⁶² Sajnos arra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre adatok, hogy miért és hogyan jutott el ebbe a kerületbe, csupán sejteni lehet az okát. Egyrészt, figyelembe véve, hogy Pálmay József a századfordulón készült munkájában a Kovács családnak csupán a székelykeresztúri és a mezőbándi ágáról tud,⁷⁶³ feltételezhető, hogy nem rokoni szálak vezették ide. Másrészt, mivel csupán a pótválasztások során került szóba a neve, az tűnik valószínűnek, hogy – a kerület megürülve – a párt központi vezetősége

⁷⁵⁸ A közoktatásügyi bizottságból. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 14. sz. (1890. január 15.) p. 3.

⁷⁵⁹ Ballabás – Pap – Pál pp. 457-458.

⁷⁶⁰ Désy Zoltán emelkedő pályája a *Budapesti Hírlap* hasábjain 1899-1909 között megjelent tudósításokból jól látható.

⁷⁶¹ Az 1896-ban megválasztott Dósa Elek csak egyszer szerzett mandátumot a kerületben; utána gróf Bethlen István nyerte el a választók bizalmát és azt meg is tartotta egészen a világháború kitöréséig. Ballabás – Pap – Pál p. 458.

⁷⁶² [A pótválasztások]. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 83. sz. (1892. március 23.) p. 2.; Szerkesztői üzenetek. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 294. sz. (1892. október 24.) p. 7.; Sturm 1892 p. 237.

⁷⁶³ Pálmay pp. 142-143.

javasolta Kovácsot a kovásznai kerületben felléptetni illetve megválasztatni. Miután a kormánypárt jelöltje visszalépett,⁷⁶⁴ a függetlenségi Hets Ödön volt ellenfele a választásokon. Hírlapi tudósítás szerint „élénk volt a harc” a megmérettetés során, mégis nem volt nagyon szoros a küzdelem: az 1114 szavazó 58,88 %-a, tehát összesen 656-an adták le voksukat Kovács Albertre, aki így 198 szótöbbséget kapott Hets-szel szemben.⁷⁶⁵

Jelenleg nem rendelkezünk arra vonatkozó hiteles információval, hogy Kovács és a kerület választópolgárai között milyen viszony alakult ki, illetve mennyire mélyült el a bizalom. Érdekességképpen viszont megjegyezzük, hogy a legnépszerűbb dualizmuskori élclap, a kormánypárti Borsszem Jankó két alkalommal is kifigurázta Kovácsot és bukását jósolja meg. 1894-ben azt írják róla, hogy

„az erdélyi leberális nemesek nyugalomba készülnek küldeni. Legalább úgy hírlik, hogy Háromszéken két szék közé fog jutni.”⁷⁶⁶

Ugyanezt a szójátékot közvetlenül a választások előtt más keretbe helyezik:

„Hogy lehet a háromból kettő? Azt majd megmutatja nemsokára Kovács Albert úr, aki a Háromszékből két szék alá fog bukni.”⁷⁶⁷

Ezzel szemben tény, hogy 1896-ban Kovács levélben köszöni meg az iránta való bizalmat Csia György kovásznai pártelnöknek, és közli vele, hogy eredeti elhatározásához híven nem kíván a kerületben még egyszer fellépni, ugyanakkor kéri is, hogy „hűséggel és buzgósággal” tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy ismét nemzeti párti képviselőt küldhessenek a törvényhozásba.⁷⁶⁸ Kovászna helyett több más választókerületben próbál szerencsét 1896-ban: a főváros VIII. kerületében (Józsefváros), Marosújváron (ma Ocna Mureș, Fehér megye, Románia) és Gyomán. A próbálkozás sikere mindhárom kerületben kudarcra volt ítélve, miután a Nemzeti Párt mindhárom kerületet elhódítani kívánta: az első kettőt a kormánypárttól, a harmadikat pedig a függetlenségi és 48-as párttól. A józsefvárosi kerületet Berzeviczy Albert volt államtitkár, belső titkos tanácsostól kívánta elhódítani,⁷⁶⁹ akinek stabil hátterével szemben – amint a választások alkalmával be is bizonyosodott – esélye sem lehetett

⁷⁶⁴ [A pótválasztások]. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 87. sz. (1892. március 27.) p. 2.

⁷⁶⁵ [A pótválasztások]. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 90. sz. (1892. március 30.) p. 2.

⁷⁶⁶ [Kovács Albert]. *Borsszem Jankó*. 27. évf. 41. (1401.) sz. (1894. október 14.) p. 5.

⁷⁶⁷ Matematika. *Borsszem Jankó*. 29. évf. 41. (1505.) sz. (1896. október 11.) p. 8.

⁷⁶⁸ Előkészületek a választásra. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 273. sz. (1896. október 4.) p. 6.

⁷⁶⁹ STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1897. (a továbbiakban: Sturm 1897) pp. 206-207.; MÉL 1 pp. 199-200.; MARKÓ László (szerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. A-Cs*. Magyar Könyvklub. Budapest, 2001. (a továbbiakban: ÚMÉL 1) pp. 696-697.

Kovácsnak.⁷⁷⁰ Marosújváron br. Kemény Endre ellen lépett fel, aki 1884 óta bírta a választók bizalmát,⁷⁷¹ így nem lehet csodálkozni Kemény egyhangú megválasztásán.⁷⁷² Gyomai ellenfele, Barabás Béla ugyan csak 1892 óta képviselte a kerületet, de függetlenségi múltja (1881-ben részt vett az aradi tizenhárom vértanú vesztőhelyének emlékhelyé váló átalakításában)⁷⁷³ valószínűsítette győzelmét.⁷⁷⁴ A háromszoros bukás után a pótválasztásokon Kovács már fel sem lépett,⁷⁷⁵ bizonyára nem kívánt egy újabb kudarcot elszenvedni, így egyértelművé vált, hogy kimarad a képviselőházból. Annak ellenére, hogy úgy a korabeli, mint a tíz évvel későbbi vélemények⁷⁷⁶ a Bánffy-kormány erőszakos, önkényes és korrupt viselkedésének a számlájára írják a választási kudarokat (nemcsak a Kovács Albert, hanem Wekerle, Jókai, Ugron, Beöthy, Andrassy, Szapáry, stb. kimaradását is a parlamentből), Kovács Albert esetében – a Nemzeti Pártban betöltött szerepét figyelembe véve⁷⁷⁷ – különösen fontos kérdés, hogy miért „kísérleteztek” új kerületek megszerzésével, miért nem maradtak egy jól bevált, a párt számára biztos bázist jelentő kerületnél, akár az előző mandátumát adott Kovácsnál? További kutatásig nem tisztázott ugyan a kovásznai választások mikéntje, az azonban nyilvánvaló, hogy míg 1892-ben kizárólag ellenzékiek küzdöttek a mandátumért (a kormánypárti jelölt pedig visszalépett, nyilván esélytelenségét látva), 1896-ban Sándor József EMKE-alelnök a kormánypárt jelöltjeként közfelkiáltással nyert mandátumot.⁷⁷⁸

Az 1896-os választási kudarok után Kovács egy ideig még részt vesz a Nemzeti Párt életében és munkájában, saját szavai szerint:

„... én már nem voltam képviselő; mind a mellett a nemzeti párt szives volt engem alelnökének választani s így a klubban lefolyó ügyeiben a legtevékenyebb részt vehettem.”⁷⁷⁹

Képviselői mandátumot viszont már nem nyert a következő választások során. 1899-ben hírlapi források tudni vélik, hogy a Fejérváry Károly⁷⁸⁰ halálával megüresedett bethleni

⁷⁷⁰ Magyarország az urnánál. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) p. 4.

⁷⁷¹ Sturm 1897 p. 269.

⁷⁷² A vidéken. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) p. 7.

⁷⁷³ Sturm 1897 pp. 194-195.; MÉL 1 pp. 108-109.; ÚMÉL 1 p. 393.

⁷⁷⁴ A vidéken. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) p. 8.

⁷⁷⁵ A választások. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 311. sz. (1896. november 11.) p. 3.

⁷⁷⁶ Szilencium. *Budapesti Hírlap*. 17. évf. 19. sz. (1897. január 19.) pp. 1-2.; Választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*. 26. évf. 105. sz. (1906. április 17.) pp. 5-6.; Tíz politikai esztendő. Mi volt 1896-ban? A Bánffy-választások. *Magyar Nemzet*. 25. évf. 238. sz. (1906. október 9.) pp. 2.

⁷⁷⁷ 1894. február 8-tól a párt alelnökévé választották. L.: A pártkörökből. *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 40. sz. (1894. február 9.) p. 3.

⁷⁷⁸ Magyarország az urnánál. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 299. sz. (1896. október 30.) pp. 3-5.

⁷⁷⁹ KOVÁCS Albert: Obstrukció és kibontakozás. *Budapesti Hírlap*. 23. évf. 199. sz. (1903. július 22.) p. 1.

⁷⁸⁰ Sturm 1897 p. 236.

választókerület mandátumára Kovács Albert esélyes lesz a jelölésre,⁷⁸¹ de a jelölő értekezlet egyhangúlag gr. Bethlen Bálintot⁷⁸² jelölte⁷⁸³ és választotta is meg.⁷⁸⁴ 1901-ben a Budapesti Hírlap egyik vezércikke felteszi a kérdést: „hol marad a jelöltek sorából [...], hol van Kovács Albert?”⁷⁸⁵ amire a választ – ugyancsak egy vezércikkben – maga Kovács adja meg:

„Azt kérdezed: Miért nem vagyok jelölt sehol? Azért, mert nem jelölt egy kerület sem. És miért nem jelölt? Azért, mert egy kerületet sem kértem föl arra, hogy jelöljön. Mert egy olyan tapasztalt politikus, mint te, bizonyosan tudja, hogy a jelöltség nem pottyan le magától a felhőből, hanem a jelölt maga kezdi; s a többi aztán csak formáság.”⁷⁸⁶

Az idézetből jól érzékelhető, hogy ezekben az években Kovács Albert már nem kívánt mandátumot szerezni, parlamenti munkát végezni, e helyett – mint az idézett cikkben néhány sorral később írja – a napilap hasábjain keresztül próbált az ország dolgairól szólni. Feltűnő azonban, hogy a világot ok-okozati rendszerben szemlélő teológus és politikus nem nevezni meg az okot, amiért visszavonult az aktív politizálástól, különösen Bánffy bukása után (döntésének akár anyagi oldala is lehetett, hiszen egy választási hadjárat nemcsak manapság, hanem régen is költséges volt). A kutatásom szerint csupán egyszer került még szóba Kovács Albert neve képviselőjelöltként: 1902-ben a Benke Gyula lemondásával megürült kézdívársárhelyi mandátumra a Székely Nemzet és a Budapesti Hírlap tudósítása szerint az ottani szabadelvű párt jelöltje Kovács.⁷⁸⁷ A választás előtti napon viszont br. Szentkereszty Béla neve is megjelent a Kovácsé mellett szabadelvű jelöltként,⁷⁸⁸ míg a választásról tudósító távirat már kizárólag Szentkeresztyt említi, aki szoros küzdelemben 21 szavazattal maradt el a győztes Ráth Endre függetlenségi jelölttől.⁷⁸⁹ A hírlapi tudósításokban tükröződő fejlemények nyomán feltételezhető, hogy a választókerület valóban Kovácsot kívánta megválasztani (nem úgy, mint a bethleni választásoknál) és e szándéka mellett az utolsó napig kitartott (az viszont még tisztázatlan kérdés, hogy csak a szabadelvű párt győzelmét várták-e tőle, vagy személyes politikai habitusát és elveit, illetve aktivitását értékelték). Érdekes – és egyelőre megválaszolatlan – kérdés e választás kapcsán magának Kovácsnak a hozzáállása. Az 1901-es rendes választások kapcsán leírt és fent idézett gondolatai a jelöltségről azt sugallják, hogy

⁷⁸¹ Uj mandátumok. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 211. sz. (1899. augusztus 1.) p. 1.

⁷⁸² Sturm 1892 p. 197.

⁷⁸³ [A bethleni mandátum]. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 217. sz. (1899. augusztus 7.) p. 2.

⁷⁸⁴ [Uj képviselő]. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 233. sz. (1899. augusztus 23.) p. 2.

⁷⁸⁵ A mai nap. *Budapesti Hírlap*. 21. évf. 262. sz. (1901. szeptember 23.) p. 1.

⁷⁸⁶ KOVÁCS Albert: Az új helyzet. *Budapesti Hírlap*. 21. évf. 275. sz. (1901. október 6.) pp. 1-2.

⁷⁸⁷ Képviselőválasztás Kézdí-Vásárhelyen. *Székely Nemzet*. 20. évf. 47. sz. (1902. március 28.) p. 1.; A kézdívársárhelyi választás. *Székely Nemzet*. 20. évf. 48. sz. (1902. március 29.) p. 2.; Kovács Albert képviselőjelölt. *Székely Nemzet*. 20. évf. 51. sz. (1902. április 4.) p. 1.; [Kovács Albert képviselőjelölt.] *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.

⁷⁸⁸ [A kézdívársárhelyi mandátum]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 104. sz. (1902. április 16.) pp. 2-3.

⁷⁸⁹ [A kézdívársárhelyi választás]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 105. sz. (1902. április 17.) p. 2.

ebben az esetben ő maga „kezdte”, de ebben az esetben érthetetlen lenne a visszavonulása a választás napján. Ennél valószínűbb, hogy megtörtént rajta, amit ő maga lehetetlennek gondolt: a jelöltség „magától pottyant le a felhőből” az ölébe, és talán éppen ez gondolkodtatta el azon, hogy ne térjen-e vissza ismét az aktív politizálás mezejére. Ezt a fontolgató, érveket és ellenérveket mérlegelő hozzáállást sugallja az a tény, hogy nem utasította vissza azonnal a jelöltséget, hanem várt vele gyakorlatilag az utolsó pillanatig, amikor végül az addig is gyakorolt visszavonultság mellett döntött.

A kézdivásárhelyi választás végső kimenetelétől függetlenül érdemes figyelmet fordítanunk az Budapesti Hírlap újságcikkére, amely Kovács ottani jelöltségét megemlíttette. A rövid írás jellegzetességét az adja, hogy – a rendelkezésre álló források szerint – ebben nevezik először Kovács Albertet

„a magyar birodalmi politika eszméjének tudományos alapon való megalapítójának.”⁷⁹⁰

Ez a meghatározás majd Kőrösi Henrik értekezésében⁷⁹¹ jön elő ismét, és felvetésével új vonalat nyithat Kovács politikai munkásságának kutatásában.⁷⁹² A cikk további értékét az adja, hogy Kovács képviselői munkáját foglalja össze konkrétan megnevezett tevékenységekben és elért eredményekben (összesen ötöt sorol fel): „leghivatottabb kulturpolitikus”-ként „a tanítói osztálynak diszét és tekintélyét” emelte, a tanítói nyugdíjtörvényt „helyes alapra” fektette, a felekezeti iskolák tanítói számára fizetésük állami költségvetési kiegészítését kiharcolta, valamint a néptanítók korpótlékának felemelése is az ő javaslatára történt.

5.3. Képviselőként az Országházban

A választások után fordítsuk most figyelmünket Kovács Albertnek országgyűlési képviselőként végzett tevékenységére, azon belül is parlamenti beszédeire. Figyelembe véve, hogy képviselőként nem politikai filozófiát fejt ki, hanem konkrét problémáknak a gyakorlati

⁷⁹⁰ [Kovács Albert képviselőjelölt]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.

⁷⁹¹ L. a 10. sz. lábjegyzetet.

⁷⁹² A téma kapcsán figyelemreméltó, hogy SZABÓ Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában*. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. II. kötet*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1988. pp. 920-923. a magyar birodalmi politika hangadói között nem említi Kovács nevét, említi viszont mások mellett Rákosi Jenőét, a Budapesti Hírlap tulajdonos-főszerkesztőjét. Ez pedig azt a lehetőséget is felveti, hogy Rákosi szubjektív szempontok alapján „nevezi ki” Kovácsot a tudományos alapon álló birodalmi eszme megalapítójának. A kérdés továbbkutatására és megválaszolására jelen disszertáció keretei között nincs lehetőség, de Szabó munkájának ismeretében feltétlenül szükséges – és ugyanakkor izgalmas is – lenne a felvetés illetve a minősítés létjogosultságának megállapítása.

megoldását keresi, textuális módon kísérelem meg Kovács parlamenti beszédeit elemezni: tematikánként vizsgálat alá veszem hozzászólásainak okait és céljait; indoklásának, gondolatmenetének, vonalvezetésének módszerét és tematikáját; figyelemmel kísérem szóhasználatát, különös tekintettel a liberális eszméket kifejező, valamint az általános emberi, illetve keresztyén értékrendet tükröző megfogalmazásait. Tehát nem az a célom, hogy megállapítsam, igaza volt-e Kovács Albertnek a meglátásaiban, valóságos vagy csak képzelt problémák ellen küzdött, hanem az, hogy bemutassam, hogyan érzékelt, milyennek látta Kovács az aktuális helyzetet és a lehetséges megoldásokat. Úgy vélem, ezáltal előkészítem az utat a kontextuális és interdiszciplináris megközelítések és mélyfúró elemzések alkalmazására.

Ebben a fejezetben Kovács Albertnek a parlamentben, valamint különféle parlamenti bizottságokban nyilvánult beszédaktusait vetjük alá a vizsgálatnak. Mivel az összes hozzászólásának elemzésére az adott keretek között nincs lehetőség, a kutatás szempontjából relevánsabb beszédeit kísérem meg elemezni. Parlamenti beszédeihez a Képviselőházi Napló, bizottsági tevékenységéhez a Budapesti Hírlap szolgál forrásként. Ez utóbbi – amint a parlamenti beszámolóiban bizonyítják – gyakran rendkívüli mértékben lerövidíti, csekély kivonatot adja az elhangzott beszédeknek, azok gondolatmenetét is gyakran elhagyja, csak a végső célt nevezi meg. Ilyenformán Kovács bizottsági hozzászólásait kevésbé leszünk képesek részleteiben elemezni, mint parlamenti beszédeit.

Kovács Albert politikai tevékenysége – amint a fent idézett cikk és Kőrösi Henrik értekezése is mutatja⁷⁹³ – főleg kultúrpolitikai jellegű. Ez az irány minden bizonnyal tanári mivoltából fakad elsősorban (1865-től ideiglenes, 1867-től rendes professzor a pesti Református Theológiai Akadémián)⁷⁹⁴, de emellett a teológiai liberalizmus fejlődésmozgójának a megnyilvánulása is lehet, amennyiben egy társadalom fejlődésének kulcsát az oktatási rendszerben találjuk meg. Ebből kifolyólag az oktatási kérdésekkel foglalkozó beszédaktusai is hat nagyobb részterületen nyilvánulnak meg, melyek a következők: a közoktatásról általában, a középiskolai oktatás, a népoktatási törvény revíziója, tanári és tanítói fizetések és nyugdíjak, óvoda és bölcsőde, valamint a görög nyelv oktatása. Ezen kívül kisebb mértékben más jellegű oktatási kérdésekkel is foglalkozik, mint például a véderőtörvény oktatási része vagy a harmadik egyetem létesítésének tárgyalása során. Az oktatáshoz kapcsolódó beszédaktusain kívül parlamenti beszédei felölelik a polgári házasság, a vallásszabadság, a főrendiház reformja, a magyar nemzeti politika témakörét is. A megnevezettek közül most csupán az első kettővel, a polgári házasság és a vallásszabadság kérdésével foglalkozom, mivel ezek különösen relevánsak Kovácsnak a református egyházzal való szoros kapcsolata miatt. Több hosszabb-

⁷⁹³ L. az 5. és az 65. lábjegyzetet.

⁷⁹⁴ KA-BH p. 1.; Bucsay 1955/2005 pp. 83-85.

rövidebb hozzászólásával – amelyek akár a fent említett témákba is besorolhatók –, mint például a költségvetés, különféle gazdasági kérdések, a lelkeszi fizetés, a budai honvéd-szobor felavatása, a csendőrségi jelvények, stb., jelen disszertáció keretei között nem foglalkozhatunk. Vegyük hát most sorra a megnevezett témák keretében megnyilvánuló válogatott beszédaktusait.

5.3.1. Közoktatás általában

Lelkiismeretes pedagógusként Kovács Albert a szívéen viselte nemcsak a teológiai oktatás, de a közoktatás sorsát és minőségét is. Az oktatással kapcsolatos törvényjavaslatok tárgyalása rendjén a terítéken levő aktuális témákhoz szólt hozzá, a költségvetések tárgyalása során viszont tágabb összefüggésekben ismertette elképzeléseit a közoktatásban megjelenő problémákról és ezek lehetséges megoldásáról. 1889 májusában a költségvetés kapcsán Kovács úgy fogalmaz, hogy

„az egész kormánynak, de különösen a cultusminiszternek ugyszólván a túlhajtásig kellene oda törekednie, hogy az oktatásügy tekintélyét emelje; nemcsak hogy emelje, de megteremtse”⁷⁹⁵

Megfigyelhető, hogy nem nevezi meg, miért van az oktatásnak tekintélyre szüksége, mert ő maga természetesnek veszi, és biztos benne, hogy a többi képviselők is éppúgy tudják. Eszmetörténeti oldalról nézve és Kovács gondolatvilágának rekonstruálására törekedve egyfelől a teológiai liberalizmus fejlődésezsméje,⁷⁹⁶ valamint a társadalmi liberalizmus meliorizmus-eszméje⁷⁹⁷ adhatja meg a meg nem fogalmazott háttérét e gondolatnak. Azt viszont, hogy a kultúrának, a tudománynak, az oktatásnak a nép szemében nincs tekintélye, több példával igazolja, melyek közül kettőt hadd emeljünk ki:

„a magyar népszínművek [...] typicus alakjai a részeg iskolamester és a félbolond tudós”
valamint „sok magyar embertől hallotta az új minister úr – én is soktól hallottam – hogy a népiskola kártékony intézet, mely csak a nép elégedetlenségét mozdítja elő.”⁷⁹⁸

Az eddigi kormányok és miniszterek „érdektelenségét” az oktatásügyben korábbi költségvetési számadatokkal (kevesebbet kértek, mint amennyiről eleve tudták, hogy szükség

⁷⁹⁵ 247. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 12. sz. (1889. május 16. – június 3.) p. 84.

⁷⁹⁶ Márkus pp. 76-79.

⁷⁹⁷ TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 2007. (a továbbiakban: Takáts) p. 22.

⁷⁹⁸ 247. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 12. sz. (1889. május 16. – június 3.) p. 84.

lesz) és az ebből származó következményekkel szemlélteti (a tanítók több havi fizetéselemaradással küzdöttek, az állami községi iskolák felekezetiivé váltak),⁷⁹⁹ a tanügy egyik fő problémájaként pedig a középiskolai oktatás korabeli állását nevezi meg, kiemelve, hogy a jelenlegi törvény alapján is lehetne eredményesebb tanítási rendszert kiépíteni.⁸⁰⁰ Egy évvel később – ugyancsak a költségvetés kapcsán – az addigi oktatás rendszertelenségét, a közoktatási program hiányát emeli ki. Kiindulópontja tehát a kigúnyolt oktatás illetve tudomány, innen a tárca eddigi vezetőinek a gondatlanságán keresztül – amit az alacsony költségvetésben és a rendszernélküliségben lát – jut el a Csáky Albin (1841-1912)⁸⁰¹ miniszter iránti megelőlegezett bizalomhoz a tanügy „tekintélyének” a megalapozására, amit emberi hozzáállására és eddigi munkájára alapoz. Szóhasználatát tekintve az oktatás, kultúra, közművelődés, iskola képeznek egy összefüggő gondolati csoportot, a parlamenti ülés tárgya következtében a költségvetés, pénzügyek, tanítók fizetése alkotják a másikat, nem utolsó sorban pedig a bizalom, komolyság, megbecsülés az új miniszter személyét tekintve a harmadikat.

5.3.2. Középiskolai törvény (1883)

A Kiegyezés után egy évvel, 1868-ban fogadta el a parlament a népoktatási törvényt, amelyet több más törvény követett volna a közoktatás rendezése érdekében. Ezek közé tartozott a középiskolai törvény is, ami több mint egy évtizedig újra és újra terítékre került a törvényhozásban, az aktuális vallás- és közoktatásügyi miniszterek módosításaival, de végleges módon 1883-ig nem lett elfogadva.⁸⁰² Ezt a késlekedést Kovács Albert 1883-ban a középiskolai törvény kapcsán történt felszólalásában alapvető mulasztásnak látja, amikor az elhanyagolt oktatási helyzet javítását teszi szóvá. Kovács parlamenti hozzászólásának kiindulópontja a múlt, pontosabban az a tizenhárom év, amennyi ideig a középiskolai törvényjavaslat sorsa függőben volt, célja pedig a stabilitás elérése a javaslat törvényerőre emelkedése által. A problémát a rendszertelenségben látja, ami egyfelől a „különböző felfogásoknak a magok egészében talán

⁷⁹⁹ Uo. pp. 84-85.

⁸⁰⁰ Uo. pp. 86-87.

⁸⁰¹ Körösszeghi és adorjáni gróf Csáky Albin (1841-1912) m. kir. közoktatás- és vallásügyi miniszter, belső titkos tanácsos, m. kir. főasztalnokmester, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsának tagja. 1888. szeptember 22-től 1894. június 10-ig állt az oktatási tárca élén. SZINNYEI József: Csáky Albin. In: *Uő: Magyar írók élete és munkái 2.* Hornyánszky Viktor. Budapest, 1893. pp. 138-139.

⁸⁰² PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996. (a továbbiakban: Pukánszky – Németh) pp. 474-489.; KELLER Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban.* L'Harmattan – 1956-os Intézet. Budapest, 2010. p. 199.

érthető, de így össze nem illeszthető töredékeit minden terv és szilárd cél nélkül”⁸⁰³ az évek során az eredeti javaslatba történt beillesztésében érhető tetten, másfelől az egymásnak ellentmondó cselekvések ismétlődésében, amit több példával is szemléltet: maga a javaslat hol a törvényhozás elé került, hol pedig visszavonták;⁸⁰⁴ a latin nyelv reáliskolai bevezetését félévente megváltoztatták: előbb bevették a javaslatba, félév után törölték, újabb félév után ismét bevették, majd ismét törölték, stb.;⁸⁰⁵ végül pedig ez a rendszertelenség (pontosabban az előrelépés-visszalépes rendszeresítése) nemcsak papíron, a törvényjavaslat körül nyilvánult meg, hanem a gyakorlati oktatásban is: a reformok egymást követik, még mielőtt nyilvánvalóvá lenne a hatásuk. Ennek kapcsán rámutat: nem önmagában a kísérletezést tartja haszontalannak, hiszen egész Európában küzdenek azért, hogy a régi, megingott rendszer helyére újat állítsanak, hanem azt, hogy a külföldi oktatási példákat ötletszerűen bevezetik a hazai oktatásban is, majd rövid idő múlva ugyanolyan ötletszerűen másra cserélik, így nem lehet lemérni, eredményes-e a próbálkozás.⁸⁰⁶ A növekvő rendszertelenség a minisztériumban és az állami középiskolák szintjén nagy befolyással van a felekezeti oktatásra is: bár a reformátusok próbálkoztak új iskolarendszert létrehozni, a javaslat folytonos betérjesztése és visszavonása megakasztotta törekvéseiket. Ennek következménye pedig az lett, hogy ezen a téren a reformátusok megvonták a bizalmat az államtól, a jelenlegi javaslatban is a többség a protestáns autonómia csorbulását látja.⁸⁰⁷ Így a kezdeti egy problémából – a középiskolai oktatás kérdéséből – hirtelen kettő lett: a protestáns autonómia is kérdéssé vált sokak szemében. Ez utóbbi probléma kapcsán Kovács kiemeli, hogy egyházjogászként és az 1791. évi XXVI. törvénycikk alapján, amely kimondja az államnak a felügyeleti jogát a protestáns iskolák felett is, a törvényjavaslatot a maga egészében tekintve nem tartja sérelmesnek a protestáns autonómiára nézve.⁸⁰⁸ Érdekes vonása a helyzetnek, hogy e kérdésben Kovács Albert nem tart a szintén ellenzéki, függetlenségi képviselőkkel (Lükő Géza, Mocsáry Lajos, Thaly Kálmán), hanem a javaslatot pártolva a kormánypárttal, és magával a kormányfővel, Tisza Kálmánnal ért egyet,⁸⁰⁹ akinek befolyása a református egyházi társadalomra egyebek mellett fontos tényezője volt liberális teológiai munkája ellehetetlenítésének.⁸¹⁰ Ez a hozzáállás azt erősíti meg, hogy nem személyes

⁸⁰³ 199. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 10. sz. (1883. február 1. – március 8.) p. 315.

⁸⁰⁴ Uo. p. 314.

⁸⁰⁵ Uo. p. 315.

⁸⁰⁶ Uo. p. 317.

⁸⁰⁷ Uo. pp. 315-316.; Báró Vay Miklós megnyitó beszéde a reformált egyetemes conventen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 4. sz. (1883. január 28.) pp. 97-102.; FARKAS József: Az egyetemes reformált konvent ülései. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 4. sz. (1883. január 28.) pp. 112-119.; 26. évf. 5. sz. (1883. február 4.) pp. 140-153.

⁸⁰⁸ 199. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 10. sz. (1883. február 1. – március 8.) p. 318.

⁸⁰⁹ A harmadik nap. *Budapesti Hírlap*. 3. évf. 67. sz. (1883. március 8.) p. 2.

⁸¹⁰ KA-BH p. 2.

fenntartásai miatt (hiszen Mocsáryt sokan hazaárulónak tartották), hanem objektív vizsgálódás után, meggyőződésből ért egyet a javaslattal más ellenzéki képviselőkkel szemben.

Szóhasználatát tekintve kiemelkednek a rendszertelenséget sugalló kifejezések (ellentétes hatások, terv és cél nélkül, közoktatási vezérgondolat hiánya), ugyanezt erősítik az ellentétes kötőszavak (de, azonban). Ezekhez társulnak az ismétlődést, a folyamatosságot kifejező határozószavak (újból/újabb, ismét), míg végül a protestáns autonómia fogalma is hangsúlyosan jelenik meg. Kovács vonalvezetése e beszédben a példákkal szemléltetett rendszertelenség éles bírálatából indul, ami a folyamatosan ismétlődő ellentétes cselekvésekben nyilvánul meg leginkább, és eljut a stabilitást hozó javaslat elfogadásáig, kihangsúlyozva, hogy meglévő jogok – a protestáns autonómia – nem sérülnek általa.

5.3.3. A népoktatási törvény revíziója és az iskolák államosításának kérdése (1895)

Amint az előzőekben említettük, Eötvös József törvényjavaslata a népoktatás reformja érdekében 1868-ban került a törvényhozás elé, és az év végén szentesítette a király.⁸¹¹ E törvénynek lehetséges revíziója közel harminc évvel később, 1895-ben merült fel.⁸¹² a Bánffy-kormány megalakulása után a vallás- és közoktatásügyi tárcát Wlassics Gyula vette át, aki a költségvetés tárgyalása kapcsán tartott programbeszédében felvetette a népoktatási törvény revíziójának szükségességét, mégpedig mint az iskoláknak a kor színvonalán való fenntartása eszközeként.⁸¹³ A témában kialakult diskurzusban Kovács Albert is aktívan részt vett. Az ő parlamenti beszéde mellett annak szűkebb kontextusát, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédét,⁸¹⁴ mint kiindulópontot és Pulszky Ágost beszédének⁸¹⁵ első felét, mint válaszreakciót is vizsgáljuk. Wlassics Gyula miniszteri programbeszédét jól érzékelhetően két részre osztotta: kultuszi és közoktatási témákra. Az előbbi kapcsán a katolikus autonómia és a kongrua kérdéséről beszélt,⁸¹⁶ míg az utóbbi témában igen sok kérdést érintett. Bár ezek terjedelmileg nem egyformák, mégis a beszéd jól felépített váza alapján a népoktatás, a középoktatás és a felsőoktatás kérdésével foglalkozik.⁸¹⁷ Ezeket több kisebb témára, osztja

⁸¹¹ Pukánszky – Németh p. 475.; VÖRÖS Károly: A művelődés. In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. p. 1399.

⁸¹² Az előző jegyzetben hivatkozott művek nem említik ezt, de kutatásom tematikájából kifolyólag nem hagyhatom figyelmen kívül, mivel Kovács Albert aktívan részt vett benne.

⁸¹³ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló.* 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 72.

⁸¹⁴ Uo. pp. 69-77.

⁸¹⁵ 416. országos ülés. *Képviselőházi napló.* 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 126-134.

⁸¹⁶ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló.* 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 70-72.

⁸¹⁷ Uo. p. 72.

fel, melyeket egyforma fontosságúnak nevezhetünk: az államosítás, a népoktatási törvény revíziója, a polgári, kereskedelmi és ipari szakoktatás, az óvodák, a középiskolák, a tanárképzés, az internátusok, a közoktatási tanács és az egyetemek kérdéseire.⁸¹⁸ Ezeket az altémákat is szükség szerint több részre bontva ismerteti, a kapcsolódó problémáknak megfelelően.

Kovács Albert beszéde, mivel a programbeszédre válaszol, az oktatásügy csaknem minden területét érinti, emellett hosszan polemizál a miniszterrel, valamint a korábbi államtitkár Berzeviczy Alberttel is egy brosúrája kapcsán. Jelen alfejezetben viszont kizárólag a népoktatás és az államosítás kérdésével foglalkozom, ezért Kovács beszédaktusának csak az erre vonatkozó részét veszem vizsgálat alá. Kovács, miután érinti a kultuszi kérdést, az új vallás- és közoktatásügyi miniszter programbeszédének népiskolai vetületét két pontban foglalja össze:

„az egyik az 1868:XXXVIII tcz. revíziója, a másik az, hogy a népiskolákat nem szándékozik államosítani.”⁸¹⁹

Az első pont kapcsán hangot ad azon véleményének, hogy a helytelen revízióval szemben kívánatosabb érintetlenül hagyni a törvényt,⁸²⁰ tehát lényegében aziránti félelmét fejezi ki, hogy a revízió több kárt okozhat (feltételesen!) a népiskolai oktatásnak, mint hasznot. A rendelkezésre álló források alapján nem határozhatjuk meg pontosan, hogy a rossz tapasztalat, a kormány iránti bizalmatlanság, vagy egyszerűen az ellenzéki szellem hatására nyilatkozik így. Mindenesetre beszéde végén – talán nem a legillendőbb módon – még egy anekdotával is megpróbálja a miniszternek a népoktatási törvény revíziójára vonatkozó terve veszélyeire felhívni a figyelmet:

„Ha az ember lóra ül, mielőtt lovagolni tudna, igen könnyen úgy jár, hogy a paripa vagy ledobja, vagy oda viszi, a hová nem szándékozik, épúgy, mint az egykori oláh pappal történt, a ki megvett egy kimustrált dragonyos lovat, de nem igen tudott rajta ülni. Egyszer a ló meghallotta a trombitaszót, és papostól együtt bevágtatott a dragonyosok glédájába. Vigyázzon a t. miniszter úr, mert szintén egy ismeretlen paripára ült fel. Kivánom, hogy le ne dobja, és oda se vigye, a hová nem akarja.”⁸²¹

Míg a revízióval kapcsolatosan nagy fokú óvatosságra, sőt csaknem visszakozásra kéri a minisztert, addig az államosítás kérdésében éppen ellenkezőleg, jóval fokozottabb cselekvési szándékot (és természetesen cselekvést is) várna el. Azt állapítja meg, hogy

⁸¹⁸ Uo. p. 72-77.

⁸¹⁹ 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 122.

⁸²⁰ Uo. p. 123.

⁸²¹ Uo. p. 126

„ha [...] az államosítást tanügyi politikájából teljesen kizárja: akkor soha se fogja felépíteni [...] a nemzeti kultúrát,”⁸²²

illetve hogy

„ma Magyarországon megállhat minden jó iskola, ha a nemzeti eszmét szolgálja, de nem lehet semmiféle felekezeti iskola, semmiféle régi felekezeti autonómia alapján, mely jogosítva lenne arra, hogy Magyarországon az állam ellen izgasson, és az államnak ellenségeket neveljen.”⁸²³

E kijelentések kapcsán rögzíteni kell, hogy Kovács redukálja a miniszter beszédének vonatkozó részét és kontextusából is kiemeli, mivel a programbeszédben az hangzik el, hogy az összes (tehát mind a 14 125) népiskola államosítása olyan anyagi ráfordítást jelentene, amit az ország nem engedhet meg magának. Ugyanakkor a miniszter pontosítja, hogy

„lényegében nem az a kérdés, hogy ki az iskolafentartó, hanem az, hogy jó-e az az iskola; az a kérdés, hogy a kor színvonalán áll-e az iskola; az a kérdés, hogy a magyar állameszme követelményeinek megfelel-e.”⁸²⁴

Ez utóbbi kijelentés teljesen egybeesik Kovács véleményével, és mivel elhangzását tekintve két nappal megelőzi azt, már csak az lehet kérdés, hogy Kovács miért nem veszi ezt észre? Ennek lehetséges okát kizárólag az ellenzékiiségben jelölhetjük meg, ha csak nem feltételezzük, hogy a programbeszéd e mondata elkerülte volna Kovács figyelmét.

Az államosítást még egy speciális – immár nem népiskolai – területen látja szükségesnek Kovács Albert: a „papnevelés” vagyis a teológiai oktatás terén, konkrétan a balázsfalvi görög katolikus és a szebeni ortodox intézetek esetében, mivel meglátása szerint ezekben

„az ország nyilvános ellenségei professzionátus bujtogatókká nevelik a papokat”⁸²⁵.

Rá nem jellemző módon Kovács hozzászólása e részében a fentebb említett polemizálás miatt kisebb ugrásokat tesz a gondolatmenetben, és ezzel alkalmat ad az utána közvetlenül felszólaló Pulszky Ágostnak az ellentámadásra. Ő ugyanis a kultúrharc kitörésének Pandora-szelencéjét látja abban eshetőségben, ha az állam a lelkészképzést a maga hatáskörébe vonná:

„[...] hogy mihelyt az állam a papképzés kérdésébe belenyúl, a kulturharcz múlhatatlanul kitör; hogy ez a kérdés jobban elmérgesíti az egyház és állam közti viszonyt, mint bármely más kérdés feszegetése és megoldása: ez azt hiszem kétségtelen,

⁸²² Uo. p. 122.

⁸²³ Uo.

⁸²⁴ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 72.

⁸²⁵ 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 125.

és a ki ma békére törekszik, békére az elvek integritásának fentartása mellett, csak békére törekszik, őszintén fentartva a vívmányokat, a melyek az állam szempontjából szükségesek voltak, a melyek sem a vallás, sem az egyházi szervezet, sem egyházi érület ellen egyáltalán nem vétettek: az csak visszaútasíthat minden olyan kísérletet, a mely oly t érre vezetné a vitát, a mely térről azután helyes kibontakozás egyáltalán nincsen.”⁸²⁶

Nem válaszolhatjuk meg a kérdést, hogy jogos volt-e Pulszky félelme, arra viszont feltétlenül rá kell mutatni, hogy jól érzékelhető módon „fáziseltérés” található a két hozzászólás között. Kovács a nemzeti eszme kérdésének oldaláról közelít, ezen az alapon hiányolja az államosítást; gyakorlatilag a népiskolákhoz hasonlóan kívánja itt is alkalmazni az alapelvet, hogy a felekezeti autonómia alapján nem lehet Magyarország ellen izgatni (a népiskolák kapcsán maga a Wlassics miniszter is kihangsúlyozza ezt)⁸²⁷. Pulszky ezzel szemben kizárólag egyházpolitikai oldalról szemléli a felvetést; a felekezeti autonómia sérelmét és ebből kifolyólag a kultúrharc kitörését, az állam és egyház közötti viszony elmérgesedését látja Kovács javaslatában.

Szóhasználatukat tekintve megfigyelhető, hogy Wlassics a „magyar állameszme”, valamint a „hazafiság” szavakat használja, míg Kovács inkább a „nemzeti” jelző alatt egyesíti e két fogalom jelentéstartalmát (bár többször használja az „állam” szót is, jómagam mégis úgy érzekelem, hogy beszédmódjában a „nemzet”, „nemzeti” a meghatározóbb). Wlassiccsal és Kováccsal szemben Pulszky vonatkozó beszédaktusának a „kultúrharc” a jellemző fogalma, és ezzel összhangban az „állam” és az „egyház”, mint lehetséges ellenfelek közötti viszony kérdése.

5.3.4. A pedagógusok anyagi helyzete: fizetések és nyugdíj (1884-1895)

Akár köz-, akár felekezeti oktatásról, illetve ezek bármely szintjéről – a népoktatástól a felsőoktatásig – legyen szó, Kovács Albert élénk figyelemmel kísérte a folyamatokat, és különös hangsúlyt helyezett a jogtalanságok, igazságtalanságok, méltánytalanságok megszüntetésére, a terhek és hasznok, illetve az adás és elfogadás egyensúlyának megteremtésére az oktatásban tevékenykedő pedagógusok számára. Másfél – kettő és fél évtizeddel Abraham Maslow születése előtt, és a szükséglethierarchia kidolgozása előtt több

⁸²⁶ Uo. p. 126.

⁸²⁷ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 72.

mint fél évszázaddal Kovács felismeri, hogy „a világon a legelső törvény a gyomor”,⁸²⁸ vagyis alapvető fizikai szükségletek kielégítése nélkül, a létminimum biztosítása nélkül nem lehet elvárni, hogy egy pedagógus hivatását teljesítse:

„és mindaddig, míg a tanító a táplálékot valami módon meg nem szerezte, egyébre a természet törvénye által kötelezve nincs. [...] de ezen javulás [ti. a fizetésnek 50-100 ft-ról 300-ra való felemelése] még mindig nem elegendő arra, hogy ő kizárólag a tanításnak élhessen.”⁸²⁹

A községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása során, ez irányú indoklásában Kovács a tanítók által megszerzett műveltséget és intelligenciát emeli ki mint hivatkozási alapot a fizetésemelés jogosultságára. Indirekt módon az írástudó hivatalnokok 500 ft-os, és a hivataloszolgák 3-500 ft-os fizetési minimumára hivatkozik,⁸³⁰ direkt módon pedig az analfabéta béresek, mezőgazdasági munkások, cselédek 300 ft-os fizetésére, mint ami elengedhetetlenül szükséges „úgy táplálkozni, hogy egészséges és munkabíró maradjon.”⁸³¹ Érdekes módon e megállapítás után a következtetést – hogy ti. ha az analfabéta béres megkapja azt a bért, a művelt és a művelődést terjesztő tanító jóval többet érdemel – nem mondja ki konkrétan, mert joggal feltételezheti, hogy a beszéd címzettjei – a képviselőtársak és a kormány tagjai – ugyanazt a következtetést vonják le. Kovács érvelésének van még egy fontos mozzanata: meglátása szerint a tanító nem a tanításból, hanem a tanításnak kell éljen. Ezzel a megfogalmazással a szakcsi kerület képviselőjének, Kammerer Ernőnek az előző napi felszólalásra válaszol egyrészt a tanítók mellékkeresetének lehetőségéről,⁸³² másrészt pedig a tanítótól a hivatásával szemben elvárható ideális hozzáállásról. Kovács rámutat, hogy az oktatás színvonalának emelkedése, és ebből kifolyólag országos szinten az általános műveltség terjedése akkor várható el, ha az oktatásban tevékenykedők nemcsak azért végzik munkájukat, hogy abból megéljenek, hanem a Kammerer által is óhajtott valódi lelkesedéssel és buzgósággal a hivatásuknak élnek, de az erre való motiváció nem várható el az alapvető szükségletek kielégítése nélkül. Ugyancsak e törvényjavaslat vitájának egy későbbi időpontjában a korpótlék kérdésében is szót emel Kovács, aminek következtében a korpótlék az 30 ft-os eredeti javaslat helyett 50 ft-ra nőtt, és bár nem hét, hanem csak öt ízben (tehát 35 helyett 25 éven keresztül)

⁸²⁸ 207. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 12. sz. (1893. április 26. – május 30.) p. 36.; Kovács meglátása teljesen egybecseng Szabó Dezsőnek a gr. Tisza Istvánnak címzett és azóta közmondássá nemesült kijelentésével: „Üres gyomorral nem lehet Himnuszt énekelni.”

⁸²⁹ Uo. p. 36.

⁸³⁰ Uo. p. 35.

⁸³¹ Uo. p. 36.

⁸³² 206. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 12. sz. (1893. április 26. – május 30.) p. 6.

alkalmazható, mégis nagyobb javadalmat biztosít a pedagógusoknak. A Budapesti Hírlap értékelése szerint

„Kovács Albert elfogadott módosítása [...] tehát tetemesen javított a tanítók helyzetén.”⁸³³

A pedagógusi javadalmazásokban megjelenő igazságtalanságoknak a megszüntetését azonban már csaknem egy évtizeddel e hozzászólása előtt méltányosnak mondta, amikor a vidéki állami tanítóképzők tanárai fizetésének a középiskolai tanárokéval azonos összegre való emelését támogatta. Rövid indoklása rendjén rámutatott, a kétféle oktatási intézmény pedagógusai azonos színvonalú munkát végeznek. Ugyanakkor egy másik igazságtalanságra is felhívta a figyelmet, hogy ti. a polgári tanítóképző tanárai a középoktatásnál magasabb színvonalat képviselnek, lényegében a felsőoktatásban tevékenykednek akadémiai színvonalon, és így méltányos lenne őket akadémiai tanárokként kezelni.⁸³⁴

Az aktív évek javadalmazásának kérdése mellett Kovács Albert a pedagógusok nyugdíja ügyében is érdekvédőként lépett fel. 1885-ben az állami nyugdíjról szóló törvényjavaslat kapcsán Kőrösi Sándor debreceni képviselő (1824-1895)⁸³⁵ javaslatához⁸³⁶ csatlakozva nyomtatékosan kérte, hogy amennyiben a felekezeti iskolák tanárai állami iskolába mennek át tanítani, nyugdíjjogosultságukba a felekezeti oktatási intézményben végzett munka is be legyen számítva. Mindkét képviselő – Kovács különösen hangsúlyosan – rámutatott arra, hogy nem „felekezeti érdekeket” kívánnak érvényesíteni, hiszen az ország területén működő középiskolák elhanyagolható része van csupán állami tulajdonban, és a nagy többségüket a felekezetek tartják fenn, vagyis „az állam kötelességeit a felekezetek teljesítik,”⁸³⁷ tehát „igen nagy igazságtalanság” volna azáltal elkövetve, ha az állam, amikor átveszi a felekezeti tanárokat a maga szolgálatába, a felekezeti iskolákban a közművelődés érdekében végzett munkájukat nem számítaná be.⁸³⁸ A felekezeti iskolák tanárai érdekében 1890-ben is felszólalt a közoktatási bizottságban, amikor Csáky Albin miniszternek ez ügyben tett lépéseit helyeselte, és megjegyezte, hogy

⁸³³ Országgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 13. évf. 123. sz. melléklet (1893. május 5.) p. 9.

⁸³⁴ 311. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 15. sz. (1884. február 6. – március 13.) pp. 103-104.

⁸³⁵ Kőrösi Sándor (1824-1895) ügyvéd, főiskolai jogtanár, parlamenti képviselő. Az 1848-49-es szabadságharc idején hadbíró és vésztörvényszéki elnök, börtönbüntetés után Komáromban ügyvédi praxist folytatott, 1864-től Pápán, 1875-től Debrecenben főiskolai jogtanár. 1881-től országgyűlési képviselő a szabadelvű párt soraiban és az igazságügyi bizottság elnöke. SZINNYEI József: Kőrösi Sándor. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái* 7. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1900. pp. 122-124.

⁸³⁶ 93. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1884. évf. 5. sz. (1885. február 27. – április 21.) pp. 169-170.

⁸³⁷ Uo. p. 172.

⁸³⁸ Uo. p. 172.

„kívánatosnak tartja, ha a nem állami tanárok a kormánytól bizonyos üdvös függésbe jönnek.”⁸³⁹

A tanítói nyugdíjról szóló törvényjavaslat általános tárgyalása során Kovács rámutatott az addigi gyakorlat igazságtalanságára és méltánytalanságára,⁸⁴⁰ és szorgalmazta a nyugdíjtörvénynek egy igazságosabb és méltányosabb formára való megváltoztatását. Indoklásában számszerű adatokkal és ezekhez kapcsolódó számításokkal példázta az aktuális helyzetet,⁸⁴¹ valamint a jövőre néző túlzott aggodalmakat. Megfogalmazása szerint

„bizonyos fokú óvatosságra az ilyen intézeteknél szükség van, de az óvatosságot a félénkségig, az aggodalomnak valami szélső határáig vinni, ez igazságtalanság a most élő nemzedék érdekei ellen.”⁸⁴²

Nem hallgathatjuk el az idézett hozzászólás egy jellegzetességét sem, ami Kovácsnak az egyensúlyra való törekvését világítja meg. Miután kiharcolta a tanítók számára igazságos és méltányos helyzetet a kormánnyal szemben, a tanítóknak is „üzent” megnyugtató végzet, a minisztérium általi helytelen kezeléssel terjedő gyanú alaptalanságáról. Ez irányú nyilatkozata kettős: egyfelől biztosította az aggódó pedagógusokat, hogy a nyugdíjalap kezelési költsége a lehető legolcsóbb, és a minisztériumi alkalmazottak nem a tanítói nyugdíjalapból „pótolják ki” a fizetésüket. Másfelől elismerte, hogy a minisztérium a nyugdíjalapból építkezésekre kölcsönzött, de azt is nyomatékosította, hogy a kölcsön az aktuálisnál magasabb kamatot jövedelmez, valamint hogy teljes mértékben biztosítva van az állami költségvetésben. A minisztérium iránti jogos és méltányos elismerésének hangot adva kimondja, hogy

„ez intézetnek legkisebb tőkéje sincs az elveszésnek kitéve, sőt hűséggel és okossággal vannak kezelve.”⁸⁴³

Két évvel később hasonló módon szállít síkra a tanítók érdekében, ismét számításokkal bizonyítva, hogy a kortárs tanítók túlzottan meg vannak terhelve a nyugdíjalaphoz való hozzájárulásokkal. Megfogalmazásában ismét az egyensúlyra való törekvésnek adott hangot, ezúttal az akkori és a következő generációk közötti terhek és hasznok elosztása érdekében:

„a jelen nemzedék érdekét nem kell [...] fölládozni a jövő generáció érdekeinek; hadd jusson az élet terhéből annak is.”⁸⁴⁴

⁸³⁹ [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 12. sz. (1890. január 13.) p. 1.

⁸⁴⁰ 578. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 27. sz. (1891. október 3. – 1892. január 4.) p. 383.

⁸⁴¹ Uo. pp. 382-383.

⁸⁴² Uo. p. 383.

⁸⁴³ Uo. pp. 383-384.

⁸⁴⁴ A tanítók nyugdíjintézete. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 92. sz. (1889. április 3.) p. 2.

Bár az eszmetörténeti kutatás keretein kívül esik, mégis fontosnak tartom megjegyezni, hogy Kovácsnak a pedagógusok érdekében végzett munkáját maguk az érintettek is méltányolták. A Budapesti Hírlap két esetben is beszámolt a tanítók hálájáról: a ceglédi református tanítótestület táviratban üdvözölte,⁸⁴⁵ a bihar megyei tankerület küldöttsége pedig személyesen kereste fel, hogy köszöntet mondjanak a tanítók érdekében végzett tevékenységéért.⁸⁴⁶

A pedagógusok fizetésével és nyugdíjával összefüggésben Kovács Albert szóhasználatában kulcsszerepet kap az „igazságtalanság – igazságosság” és a „méltánytalanság – méltányosság” fogalma. Az ellentétpárokat az egyensúly hiányának a kimutatására és az egyensúlyra való törekvés érdekében használja, bár ezt gyakran nem fejezi ki konkrét, egyértelmű szavakkal, hanem csak körülírással, vagy éppen csak az igazságtalanságok és méltánytalanságok számbavételével. Érvelése során kiemelten kezeli a problémákat, nagyon határozottan rámutat a hiányosságokra, a túlzásokra, gyakorlatilag mindenre, ami felborítja az egyensúlyt, és nagyon nyomatékosan kéri, szinte követeli azoknak a megszüntetését, az igazságosság és méltányosság helyreállítását, az egyensúly megteremtését.

5.3.5. Óvodák (1891)

Az óvodák létesítésének igénye már a 19. század elején jelentkezett Magyarországon.⁸⁴⁷ A Brunswick Teréz (1775-1861)⁸⁴⁸ által 1828-ban alapított óvoda után – mely nemcsak Magyarországon, hanem Közép-Európában is első volt,⁸⁴⁹ világszinten pedig az első tíz között⁸⁵⁰ – rohamosan jelentek meg hasonló intézmények szerte az országban⁸⁵¹ (Kovács Albert szülőfalujában, Mezőbádon 1844-ben nyílt meg az első óvoda).⁸⁵² 1843-ban az intézményrendszer törvényi szabályozására is történt kísérlet, de a vonatkozó javaslat végül

⁸⁴⁵ Napihirek. (Udvari és személyi hírek). *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 95. sz. (1889. április 6.) p. 5.

⁸⁴⁶ A tanítók nyugdíja. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 137. sz. (1889. május 19.) p. 2.

⁸⁴⁷ Pukánszky – Németh p. .

⁸⁴⁸ Korompai gróf Brunswick Teréz (1775-1861) az első magyar kisdédóvó intézet alapítója. SZINNYEI József: Brunswick Teréz. In: *Uó: Magyar írók élete és munkái 1*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1891. (a továbbiakban: Szinnyi 1) pp. 1361-1362.

⁸⁴⁹ MOLNÁR Balázs – PÁLFI Sándor – SZEREPI Sándor et al.: *Kisgyermekkorai nevelés Magyarországon. Educatio*. 24. évf. 3. sz. (2015. ősz) (a továbbiakban: MPSZ) p. 121.

⁸⁵⁰ DRASKOVITS Pál: *A magyar kisdédnevelés és kisdédvónóképzés története és jelen állapota*. Szombathely, 1940. p. 17.

⁸⁵¹ Szinnyi 1 pp. 1361-1362.

⁸⁵² Antal p. 8.

nem került az törvényhozás elé.⁸⁵³ Többszöri próbálkozás után, csaknem fél évszázaddal később, 1891-ben született meg végül a rég várt törvény a kiseddóvásról.⁸⁵⁴

Kovács Albert saját vallomása szerint a tíz éves képviselői pályája során ez a törvényjavaslat volt az első olyan kérdés, amelyben a közoktatásügyi miniszterrel azonos véleményen volt.⁸⁵⁵ Beszédében helyesli a törvény általi rendezését a kiseddóvás ügyének, mint amivel a rendkívül magas gyermekhalandóságot mérsékelni lehet.⁸⁵⁶ Rámutatott, hogy a megnevezésüktől függetlenül – kiseddóvók, gyermekkertek, állandó vagy nyári menedékházak – ezen intézmények feladata, hogy a szegénysorsú szülők gyermekeinek a napközbeni ápolását végezzék, mivel azoknak a szülőknek a gyermekei, akik kora reggeltől késő estig otthonuktól távol – akár a mezőn, akár gyárban – dolgoznak, napközben sem higiéniai ellátásban, sem rendszeres táplálásban nem részesülnek. Az ilyen gyermek – Kovács megfogalmazása szerint – „nem annyira felnő, mint inkább csak felsatnyul.”⁸⁵⁷ A törvény hozadékának elismerése mellett azonban néhány hiányosságra is rámutat: a 3 év alatti gyermekek részben, a csecsemők pedig teljes mértékben ki vannak zárva a törvény hatálya alól. Éppen ezért sürgette a bölcsődék létrehozását is, hogy a társadalom legkisebb, legvédtelenebb és legtehetetlenebb tagjai is legalább minimális gondoskodást és ápolást kapjanak. Nem valószínű, hogy 130 év múltán meg lehessen állapítani, a törvényjavaslat beterjesztése idején hány csecsemő volt naponta magára hagyva, de azt teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy nem a szülők kényelme, hanem a csecsemők érdeke lebegett Kovács szeme előtt, amikor az óvodákkal párhuzamosan, akár azokkal egybeolvasztva, bölcsődék kialakításáért is felemelte szavát. Az óvodák és bölcsődék használatának kérdését két irányból is megközelíti: egyfelől rámutatott arra, hogy életkortól függetlenül a gyermek számára az óvónő ápoló gondoskodása összehasonlíthatatlanul jobb, mint a magárahagyottság. Ugyanakkor azt is nagyon határozottan kimondta: az édesanyai gondoskodás „mindennél jobb”, és „egészen helytelen”, ha olyan anyák küldik gyermeküket óvodába, akiknek saját maguknak lenne idejük és lehetőségük gyermeküket ápolni, gondozni, de ezt kényelmi szempontok miatt mellőzik.⁸⁵⁸ Figyelemreméltó, ahogyan az óvodai személyzet nemi megosztottságát ellenzi. A többszöri módosítás ellenére sincs megelégedve a

⁸⁵³ VÁG Ottó: *Az óvodaiügy törvényes szabályozása Magyarországon*. Magyar Óvodapedagógiai Egyesület. Miskolc, 1991. p. 9. Hivatkozik rá PODRÁ CZKY Judit: *Óvodaiügy a 19. századi magyar társadalomban*. PhD értekezés. Kézirat. Budapest, 2007. p. 11.

⁸⁵⁴ A törvény tartalmi és diszkurzív elemzését Podráczky Judit végezte el idézett művében.

⁸⁵⁵ 440. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. – 1891. január 31.) p. 232. Ebben a hozzáállásában fontos szerepet játszhatott az is, hogy a törvényjavaslat benyújtásáig már két kiskorú gyermekét eltemette (l. az életrajzi fejezetben).

⁸⁵⁶ Uo. p. 234.

⁸⁵⁷ Uo. p. 233.

⁸⁵⁸ Uo. p. 232.

törvényjavaslat azon kitételével, hogy „esetleg nők hiányában férfi óvók is alkalmazhatók,”⁸⁵⁹ mivel véleménye szerint ez a rugalmas megfogalmazás esetleg a férfiak túlzott mértékű alkalmazását is megengedheti. Álláspontja szerint kizárólag női munkaerőt kell a kisedővókban foglalkoztatni, és ezt kettős indokkal támasztja alá: a nők alkalmasabbak ennek a munkakörnek a betöltésére, ugyanakkor ez egy lehetőség is arra,

„hogy vagyontalan, művelt családok tisztességes asszonyai tisztességes kenyérkeresethez jussanak,”⁸⁶⁰

A kisgyermekesek ápolása mellett tehát a társadalom nőtagjai számára is munkalehetőséget kívánt biztosítani, ezzel segítve nők emancipációját és megélhetését. A kisedővás ügyével kapcsolatban Kovács végül még egy félelmének is hangot ad, hogy ti. nehogy „iskolává”, tanintézeté változzanak az óvodák. Ez a hozzáállás különösen fontos, mivel abban az időben elterjedtek voltak a „kisgyermekiskolák”.⁸⁶¹ Érdemes megfigyelni, hogy ezen a téren is több oldalról közelít a kérdéshez. Vonatkozó kutatások nélkül – amelyekre a szűk időkeret miatt nincs lehetőségem – indoklásának valóságtartalmát ez esetben sem tudom sem igazolni, sem pedig megcáfolni. Kovács Albert pedagógusi véleménye szerint még a 6 éves kor is túl korai a rendszeres tanulásra, mivel a tapasztalat azt mutatja, hogy azok a gyermekek, akiket korán tanulásra fogtak, életük egy későbbi szakaszában testileg-lelkileg „elsatnyultak”. A törvényjavaslat aktuális megfogalmazása viszont lehetővé tette valamiféle tanítási-tanulási gyakorlatot, amit igencsak felerősítene egyfelől a szülők büszkesége gyermekeik előrehaladása láttán, másfelől pedig az óvodapedagógusok törekvése, hogy munkájukkal dicséretet és elismerést arassanak. Látható tehát, hogy Kovács ezen a téren is – akárcsak az intézményrendszer létrehozásának okfejtésénél – a gyermekeket félti a felnőttektől. Ugyanakkor egy különbséget is megfigyelhetünk Kovács érvelésében: míg az óvodák létrehozása kapcsán az indoklás szerint a szülők külső hatás, egy kényszerhelyzet miatt nem tudják gyermeküket gondozni és ezért sérülhet a gyermek, addig az óvodai oktatás kérdésében már nem kívülről, hanem belülről jövő hatás, az érintett szülők és pedagógusok helytelen pszichés reakciójának következtében előálló helyzet fogja nemcsak hátrányosan, de egyenesen károsan érinteni a gyermekeket.

Végül vegyük számba Kovács Albert érvelését az óvodák felekezetiességének kérdésében. Ezen a téren Kovács nem a törvényjavaslatra, hanem az ellene felhozott véleményekre reagál.

⁸⁵⁹ Uo. p. 233.

⁸⁶⁰ Uo.

⁸⁶¹ MPSZ p. 121.

A több hasonló tartalmú hozzászólás közül a Zay Adolfét (1850-1907)⁸⁶² nevezi meg, mint amire válaszolni kíván. Zaynak egyebek mellett felekezeti aggályai voltak az óvodákkal kapcsolatosan, egyfelől azért, mert a felekezetek autonómiáját féltette az állami főfelügyeletről, másfelől mert a községi és állami óvodába járó gyermekeknek az óvónő felekezeti hovatartozása által meghatározott és a gyermekek felekezeti hovatartozásával ellentétes vallás-erkölcsi nevelés lehetőségétől félt.⁸⁶³ Az előbb kérdést tekintve Kovács rámutat: a királyi tanfelügyelők hatásköre a felekezeti óvodák felett kizárólag az egészségügyi téren történő ellenőrzés és intézkedés esetében haladja meg a felekezeti népiskolák felett gyakorolt hatáskört, tehát nem érinti a felekezeteknek eddig is elismert autonómiáját. Az utóbbi kérdést illetően – mivel Zay a felekezetfeletti vallásosság lehetőségét kizárólag a legműveltebbekre nézve tartja elképzelhetőnek, az óvodáskorú gyermekekre nézve semmiképpen – Kovács félig tréfásan rámutat: nemcsak a felekezetfeletti vallásosság, de a saját felekezetének tanairól való dogmatikai gondolkodás sem jellemző a hároméves gyermekekre, tehát a felekezeti szempont érvényesítése lehetetlen, ha pedig azt valami módon mégis alkalmaznák, a felekezetek közötti széthúzás erősödne fel általa.⁸⁶⁴ Ugyanakkor ő maga is hangsúlyozza annak a veszélyét is, hogy a felekezetfeletti óvodában valamelyik felekezet vallása szerinti oktatás történjen, amire nézve egy közelebről meg nem nevezett Baranya megyei óvodát hoz fel példának, mint amit a felekezetfelettség alapján hoztak létre, de miután a kisebbségben levő reformátusokat megnyerték az ügynek, végül a grazi apácákra bízta az intézet vezetését.⁸⁶⁵ Szembetűnő a hasonlóság Zay és Kovács félelme között, de van egy jelentős különbség is: míg Zay aziránt táplál kétséget, hogy az államilag képzett óvónő kész lesz-e, egyáltalán képes lesz-e saját felekezeti hovatartozását háttérbe szorítani, amikor például imádkozni fogja tanítani a gyermekeket, addig Kovács az ellen emel kifogást, hogy a nem felekezeti alapon létrehozott óvodákban valamely felekezet egyházi személyei oktassanak.

E törvényjavaslat kapcsán érdekes jelenségre figyelhetünk fel: a tárgyhoz szorosan hozzátartozó fogalmakon kívül Kovács Albert nem használ más kulcsszavakat és kifejezéseket. Ez abból származhat, hogy – mint beszéde elején megjegyzi – csaknem teljes mértékben egyetért a javaslattal, és mindössze néhány apró módosítást óhajtana látni rajta, tehát az eddigiekben tárgyalt beszédeitől eltérően most hiányzik az erősen kritikus hang, ami a

⁸⁶² Zay Adolf (1850-1907) miniszteri tanácsos, hosszú ideig országgyűlési képviselő (a szászsebesi, vidombáki, brassó I. kerületek képviselőjében); 1881-1892 között a mérsékelt ellenzék soraiban foglalt helyet, tehát Kovács Albert párttársa volt SZINNYEI József: Zay Adolf. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái* 14. Hornyánszki Viktor. Budapest, 1914. p. 1751.

⁸⁶³ 439. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. – 1891. január 31.) p. 216.

⁸⁶⁴ 440. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. – 1891. január 31.) p. 234.

⁸⁶⁵ Uo. p. 234-235.

törvényjavaslatban nem szereplő kulcsszavakat teremthetne. Ugyanakkor észrevehető, hogy – a Zay által megfogalmazott kritikára válaszképpen – megjelenik a méltatlanság (sic!) elutasítása,⁸⁶⁶ és ezzel párhuzamosan az egyetemesen biztosított szabadság gondolata. Ez utóbbi egyértelműen az egalitarizmus liberális eszméjét testesíti meg.⁸⁶⁷ Ugyanez az elv lehet a mozgató rugó Kovács beszédaktusának a bölcsődék létrehozását sürgető része esetén is, hogy ti. a csecsemők számára is ápolási, gondozási lehetőség és ezáltal az egészséges fejlődés lehetősége a kisgyermekekéhez hasonlóan biztosítva legyen. A felekezeti kérdés kapcsán tett kijelentés, ti. a felekezeti széthúzás mérséklése és „a nemzet töredékeinek egyesítése” az univerzalizmus eszméjéből nőhetett ki.

5.3.6. A görög nyelvi vita (1887-1890)

A 19. század oktatási problémáinak egyik jellegzetes kérdése a klasszikus nyelvek és klasszikus irodalom oktatása. Míg a felvilágosodás óta a német gimnáziumok az ógörög nyelv mellett tették le a voksukat a francia kultúrfölény elleni tiltakozásul, addig a magyar oktatás ugyanúgy a nemzeti kultúra érdekében, de a német kulturális hatások ellensúlyozására részesítette előnyben a latin nyelv és a római irodalom oktatását.⁸⁶⁸ Bár a század második felében mégis helyt kapott a görög nyelv a középfokú oktatásban, az 1880-90-es évekre megcsappant iránta az érdeklődés. A középiskolákról és tanáraik képesítéséről szóló törvény módosítására vonatkozó javaslat tárgyalása során úgy a közoktatási bizottságban, mint a képviselőházban Kovács Albert meglehetősen egyéni álláspontot képviselt a görög nyelv oktatásával kapcsolatosan. Ennek részleteit megnézve Kovács rendszerben való gondolkodását ismerhetjük fel, de ugyanakkor azt is, hogy mennyire képtelen volt a saját rendszerét felülbírálni és újragondolni.

Már 1887-ben, Trefort Ágoston minisztersége idején a költségvetési vita kapcsán Kovács Albert kifejtette álláspontját a görög nyelvvel kapcsolatosan. Érvelése során a középiskolai oktatásból indult ki, melynek céljaként „az agynak fegyelmezését” nevezte meg,

„hogy huzamosan egy tárgy mellett tudjon maradni, következetesen tudjon gondolkozni és kitartással dolgozni.”⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ Helyesen „méltánytalanság”.

⁸⁶⁷ Takáts p. 22.

⁸⁶⁸ HAJDU Péter: Az ókori irodalmi műveltség kiszorulásának lépései. *Educatio*. 13. évf. 2. sz. (2004. nyár) pp. 235-236.

⁸⁶⁹ 322. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1884. évf. 15. sz. (1887. február 5. – február 23.) p. 200.

E cél elérésére nézőpontja szerint két eszköz használható: a klasszikus nyelvek (latin és görög), valamint a modern nyelvek tanítása. Véleménye szerint a szakemberek nagyobb része a klasszikus nyelveket részesíti előnyben. Ennek alátámasztására egy zürichi felmérés eredményét ismerteti, emellett megemlíti egy Moltkénak tulajdonított mondást, valamint egy személyes élményt is, melyek mind a görög nyelv didaktikai előnyét igazolják. Érvelése végén ismét kiemeli az elérendő célt, az „agynak fegyelmezését”, de érdekes módon úgy fogalmaz, hogy

„állítólag semmi más tananyaggal nem lehet megadni, csak a latin és görög nyelvvel.”⁸⁷⁰

Feltűnő, hogy a kezdeti bizonyosságot az érvelés végére felváltja az állítólagosság, vagyis az addig elmondottak ellenére ő maga nem vállal felelősséget a görög nyelv oktatásának ilyen célú alkalmazásáért.

1890-ben a már említett középiskolai törvény módosítása végett benyújtott javaslat tárgyalása során egy jóval kimerítőbb hozzászólás keretében lényegében a három évvel azelőtt bemutatott érvelést ismétli meg, az azóta végzett újabb nyugat-európai és hazai kutatások eredményeivel alátámasztva. A régi érveket néhány újjal is kiegészíti: a görög nyelv tanulása kemény tanuláshoz és tudományos munkához szoktatja a tanulókat,⁸⁷¹ a görög nyelvet különösen az orvosok és a jogászok a mindennapi tevékenységük gyakorlása során használják.⁸⁷² Ugyanekkor határozottan elismeri azt is, hogy nem is a görög nyelv elsajátítása a cél, hanem „a tudományos foglalkozás megszokása.”⁸⁷³

Kovács Albertnek a görög nyelv gimnáziumi oktatása melletti érvelésében a cél meghatározása foglalja el az első helyet. Miután megnevezi a cél eléréséhez szükséges eszközöket, közülük kiemeli azt, amelyiket praktikusabbnak tartja, és ezt a praktikusságot többrendbeli példával igazolja. Jól felépített rendszert követ tehát, de ez a rendszer végtelenül merev. Nem kívánom ismertetni a görög nyelv eltörlését szorgalmazók érveléseit, sem azokat összehasonlítani Kovács érvelésével, de azt szükségesnek tartom megjegyezni, hogy bár ellenfelei is egy sajátos rendszer szerint érvelnek, és érveik helyesnek tűnnek, Kovács azt mégis rendszertelennek minősíti, nézőpontjukat és érveiket nem fogadja el; azonos megállapításból kiindulva (a görög nyelvet nehéz megtanulni) homlokegyenest ellenkező következtetést von le: míg a többség emiatt akarja kivenni a tantervből, Kovács emiatt akarja továbbra is megtartani.

⁸⁷⁰ Uo. p. 201.

⁸⁷¹ 375. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 18. sz. (1890. április 22. – június 10.) p. 160.

⁸⁷² Uo. pp. 163-164.

⁸⁷³ Uo. p. 160.

A görög nyelv oktatásának kérdésében olyan hajthatatlanságot, merevséget mutat, ami egyébként nem jellemző rá. Kovács gondolkodásának ezt az oldalát kuriózumképpen kívántam bemutatni. Eszmerendszerét, melyet általában megfontoltan fejt ki, íme egy ilyen vonás is színesíti. Erre magyarázatot keresni a kutatás jelen fázisában csaknem lehetetlennek tűnik.⁸⁷⁴ Egyszerűen tudomásul kell tehát vennünk, hogy az általában egyensúlyt kereső politikai személyiség is néha kisebb-nagyobb kilengést tehet. Ugyanakkor – ismét csak kuriózumként – egy nagyon széles perspektívában azt is rögzítenünk kell, hogy napjainkban egyes országok (pl. Belgium) kiválóan alkalmazzák a latin és a görög nyelvek oktatását a Kovács Albert által megnevezett célra, a tudományos gondolkodás elsajátítására.⁸⁷⁵

5.3.7. Polgári házasság (1883-1894)

A házassági intézmény eredete az emberi társadalom legrégebb idejéig nyúlik vissza.⁸⁷⁶ Míg kezdetben a házasságkötés minden szertartás nélkül történt, hamar kialakult a házasságkötéskor tartott vallásos szertartások hagyománya is.⁸⁷⁷ A keresztyénség első évszázadaiban a római jog szolgált alapul a házasságkötésekhez, és csak fokozatosan honosodott meg a gyülekezet színe előtt megkötött házasság szokása.⁸⁷⁸ A 16. században Luther Márton németországi reformátor (1483-1546) a házasságot „világi dolog”-nak nevezte.⁸⁷⁹ Kálvin János svájci reformátor (1509-1564) szintén a polgári hatóság körében kívánta megtartani a házassággal kapcsolatos törvényalkotás és bírászkodás jogát, de ezzel párhuzamosan azt is hangsúlyozta, hogy a lelkipásztorok meg kell ismertessék a polgári hatósággal a Biblia, mint Isten Igéje tanításait a házassággal kapcsolatosan.⁸⁸⁰ A reformátorok tanítása azonban nem befolyásolta az egyházi áldás gyakorlatát. Az 1791-ben elfogadott francia alkotmány mondta ki először azt, hogy a házasság lényegében polgári szerződés, ezért csak a

⁸⁷⁴ E makacsság eredete Kovács Albert teológus énje is lehet, amely az Újszövetség eredeti nyelvének az értékét kívánja terjeszteni, de emellett más lehetőségek is fennállhatnak. Ezek feltárása és megértése a jövőbeli mélyreható kutatás feladata lesz.

⁸⁷⁵ LOVAS István: *Vissza a latinnal és az ógöröggel! Könyv és nevelés.* 13. évf. 4. sz. (2011) Online elérhetőség: <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/vissza-a-latinnal-es-az-ogoroggel> . Letöltve: 2021. január 6.

⁸⁷⁶ SOMLÓ Bódog: *Házasság.* In: MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon hat kötetben. IV. kötet. Halászyúrú–Kitonich.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1903. (a továbbiakban: Somló) p. 51.

⁸⁷⁷ Uo. p. 55.

⁸⁷⁸ MAGYAR Balázs Dávid: *„Nem jó az embernek egyedül lenni”. Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora. Doktori (PhD) értekezés a hittudományok (szociáletika) tárgykerében.* Kézirat. Debrecen, 2016. (a továbbiakban: Magyar) p. 47.

⁸⁷⁹ Somló p. 55.; MAGYAR Balázs Dávid: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről. *Confessio.* 2017/4. Online elérhetőség: <http://confessio.reformatus.hu/v/hir-257/#page3> . Letöltve: 2021. január 11.

⁸⁸⁰ Magyar p. 72.

polgári hatóság előtt megkötött házasságot ismerik el. Ez nyitotta meg az utat a polgári házasságkötés törvényi kereteinek más országok általi bevezetéséhez is.⁸⁸¹

A polgári házasság kérdésével kapcsolatban Kovács Albert két alkalommal – több mint egy évtized különbséggel – fejtette ki nézetét. 1883-ban a keresztények és zsidók közötti házasságról szóló törvényjavaslat⁸⁸² részletes tárgyalása során egy átfogó és több konkrét megállapítást tett. Átfogó megjegyzése lényegében figyelmeztetés a törvényhozás tagjai felé: bár ez a törvényjavaslat még csak kevesekre vonatkozik, de a jövőben „alapul és kiindulási pontul” fog szolgálni a majdani kötelező polgári házassági törvény megalkotására nézve.⁸⁸³ Ennek fényében teljesen érthető, ha a konkrét javaslatai – mint maga is kimondja – tisztán jogi jellegűek, minden politikai vagy nemzetiségi töltet nélkül.⁸⁸⁴ Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, az átfogó javaslat egyetlen szavát emeljük ki, mint ami Kovács politikusi és teológusi habitusát egyaránt jellemzi. A kötelező polgári házasság lehetséges bevezetését „szerencsétlenség”-nek nevezi, nemkívánatosként látja a magyar társadalomra nézve. A társadalmi és politikai liberalizmus szekuláris jellegéhez teljesen illeszkedő gondolatot Kovács – aki az államot pártolva maga is többször síkra szállt az egyházzal szemben – ha nem is elfogadhatatlannak, de mindenesetre katasztrofálisnak tartja. Honnan származhat ez az ellenérzés? A magyarázatot Kovács Albert teológiai és egyházjogi szemléletében találhatjuk meg. A liberális teológia – melyet ő maga is képviselt – emberközpontú, de ugyanakkor Isten felé törekvő is. Kovács szerint a vallás

„az emberi szellemnek olyan törvénye, mint a testké a nehézkedés, s így természetes életszüksége.”⁸⁸⁵

Ez a gondolat már önmagában is kizárja a vallásos kereten kívül történő házasságkötés szükségességét. Ehhez csatlakozik a reformátorok felismerése, hogy bár a házasság polgári ügy, de Isten rendelésén alapszik, és ezért az egyház is „közreműködik” megkötésében.⁸⁸⁶ Minden bizonnyal ezeknek a gondolatoknak a szintézise az egyház és állam szétválasztásának elvével vezette el Kovácsot arra a megállapításra, hogy a „legszerencsésebb” megoldása a házasság kérdésének, ha

⁸⁸¹ Somló p. 55.

⁸⁸² Törvényjavaslat, a keresztény és izraelita között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról. *Képviselőházi irományok*. 1881.18. köt. 677. sz. pp. 160-173.

⁸⁸³ 271. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 13. sz. (1883. szeptember 27. – december 13.) p. 260.

⁸⁸⁴ Uo. p. 260.

⁸⁸⁵ Vallásos lény p. 40.

⁸⁸⁶ Egyházjogtan pp. 571-572.

„a házassági törvények alkotását állami jognak, ellenben a házasságnak ezen törvények értelmében való megkötését és a házassági ügyekben való bíráskodást, tehát a népelettel való közvetlen érintkezést, az egyház jogkörébe tartozónak”⁸⁸⁷

tekintjük. Bár e nézet ma már túlhaladott, jól megvilágítja Kovács gondolkodását nemcsak a házasságra, de adott esetben más kérdésekre vonatkozóan is, amelyek az egyház és állam kettős függésében léteztek. Térjünk azonban vissza Kovácsnak a polgári házassággal kapcsolatos javaslataihoz. Figyelembe véve az egyházjog területén való jártasságát, nem csodálkozhatunk azon, hogy e törvényjavaslat kapcsán nem csupán nagyobb léptékben gondolkozva, bizonyos elvek alapján kéri a törvényjavaslat módosítását, hanem a legapróbb részletekig elmenően vizsgálja a leendő törvényszöveget és több esetben a szavak, kifejezések szintjén szorgalmazza a változtatást.⁸⁸⁸ A házasságkötés kihirdetéséről szóló paragrafusok rendelkezéseit a teljesen feleslegesnek találja és kéri a törlésüket. Történeti és gyakorlati megfontolással indokolja javaslatát. Érvelésében rámutat, hogy a 9. századtól létezik a kihirdetés gyakorlata, amelyre annak idején valóban szükség volt a szabálytalan házasságkötések elkerülése végett, de azóta oly mértékben változott a helyzet (például az anyakönyvek pontos vezetése által), hogy már a katolikus egyházjogban sincs értelme. A gyakorlat is azt bizonyítja, hogy a kihirdetések nyomán egyetlen házasságkötési akadályról sem értesülnek az illetékesek (Irányi Dániel erre ellenpéldát hoz fel a pesti református egyház életéből)⁸⁸⁹. Ezeket szem előtt tartva Kovács véleménye szerint a kihirdetés „felesleges és üres formasággá lett.”⁸⁹⁰ Végül egy nevetséges helyzetre is felhívja a figyelmet a kihirdetés kapcsán: a törvényjavaslat a hirdetést az „ünnepélyesség” fogalmával társítja, de a 20. § rendelkezése következtében

„az írást kiragasztják a vármegyeház kapuja alá, az árverési és zsványkörözési hirdetések közé;”⁸⁹¹

Egyszóval a házasságkötés ünnepélyességét nem fogja emelni, ha a házasulandó fiatalok neve a körözött zsványokéval egy helyen lesz olvasható. Az engesztelhetetlen gyűlölet miatt

⁸⁸⁷ Uo. p. 592.

⁸⁸⁸ A 7.§-hoz kapcsolódóan a „személyében tévedt” kifejezés helyett „személyazonosságában tévedt” megfogalmazást javasol. Indoklásában a kánonjogi gyakorlatra hivatkozik, amely szerint a „személyben tévedés”-nek sokféle jelentése lehet (sajnos nem részletezi, hogy melyek ezek), tehát a félreértések végett szükséges pontosítani a megfogalmazást. A 11.§-ban a „fel- és lemenő ágon való rokonok” kifejezés helyett az „egyenes vonalban való rokonok” használatát javasolja, mivel – okfejtése szerint – a mellékági rokonságnak is van fel- és lemenő ága. Részleteiben I. 271. országos ülés. *Képviselelőházi napló*. 1881. évf. 13. sz. (1883. szeptember 27. – december 13.) pp. 261-263.

⁸⁸⁹ Uo. pp. 266-267.

⁸⁹⁰ Uo. p. 264.

⁸⁹¹ Uo. p. 265.

kimondható válás kapcsán Kovács javasolja, hogy a bíróság előtt ez a kölcsönös gyűlölség be legyen bizonyítva. Érvelésében rámutat, hogy a valóságban nagyon sok visszaélés történik: amíg az illetékes lelkészek előtt a válni szándékozóknak mindössze 10%-a nevezi meg az engesztelhetetlen gyűlölséget válóokként, addig a bíróság előtt megfordul az arány: az esetek 10%-ban neveznek meg más okot a válásra.⁸⁹² Érdeemes megfigyelni, hogy Kovács e téren mennyire elemében van: a legapróbb részletekre is határozottan odafigyel, és a kérdéses, a félreérthető és a pontatlan megfogalmazásokra felhívja a figyelmet. Az egyházjog tanáraként nagy olvasottsággal és bő ismeretekkel rendelkezett ezen a téren, és ezeket az ismereteit nem késett a törvényalkotás – és ezen keresztül az állampolgárok – javára közrebocsátani. 11 évvel később, az 1894. évi házassági törvényjavaslatról⁸⁹³ szóló vita során Kovács ismét kinyilvánította ellenérzését a kötelező polgári házassággal kapcsolatosan. Egyházjogtanából maga olvasta fel a fent idézett mondatot más kapcsolódó mondatokkal együtt a képviselőházban, hangsúlyozva, hogy az 1791. évi 26. törvénycikk is így rendelkezett.⁸⁹⁴ Figyelemreméltó, hogy mindkét törvényjavaslat tárgyalása során az évszázadok óta gyakorolt egyházjogi precedensekre hivatkozik, és ezáltal arra törekszik, hogy az egyházi köztudatban régóta meghonosodott és közismert felfogás mintegy osztársadalmi legitimitást nyerjen az állami törvényhozásban való alkalmazása által.⁸⁹⁵

Szóhasználatát tekintve, míg az 1883-as törvényjavaslat kapcsán nem beszélhetünk meghatározó szavakról és kifejezésekről, 1894-ben a „liberális” lesz a kulcsszó. Kovács értelmezésében a házassági jogról szóló törvényjavaslatot pártolók (pl. Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter és Kiss Albert képviselő) „erősen liberálisok”, pedig néhány éve még nem voltak ilyenek, amikor az 1881-es debreceni zsinaton közösen hoztak határozatot a házassági bíraskodás jogának az államtól való visszavételére aspirálva, majd 1889-ben ugyanebben a kérdésben egy bizottságot alakítva.⁸⁹⁶

⁸⁹² 272. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881 / 13. kötet (1883. szeptember 27. – december 13.) pp. 287-288.

⁸⁹³ Törvényjavaslat, a házassági jogról. *Képviselőházi irományok*. 1892. 19. köt. 56. sz. pp. 292-312.

⁸⁹⁴ 303. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 16. sz. (1894. február 8. – március 3.) pp. 274-275.

⁸⁹⁵ Amikor saját könyvéből idéz képviselőtársainak, nem „villogni” akar, nem elismerést sarlózni törekszik, hanem a több évszázados joggyakorlatot ismerteti objektivitásra törekedve, ugyanakkor azt is nyomatékosítja, hogy meggyőződése szerint az Egyházjogtanban megfogalmazott következtetései helytállóak a szekuláris társadalomban is.

⁸⁹⁶ 303. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 16. sz. (1894. február 8. – március 3.) pp. 275-276.

5.3.8. Vallásszabadság (1894-1895)

A világon egyedülálló módon az 1568. januárjában tartott tordai országgyűlés hozott először határozatot arra nézve, hogy Erdélyben a négy bevett felekezet tagjai (római katolikus, lutheránus, helvét hitvallású és unitárius) megkülönböztetés nélkül, szabadon gyakorolhatják vallásukat.⁸⁹⁷ A következő évtizedek és évszázadok során számos törvény, rendelkezés és egyezmény született, amelyek úgy Erdélyben mint Magyarországon hol korlátozták, hol pedig elősegítették a vallásszabadságot.⁸⁹⁸ A Kiegyezés után a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyáról szóló 1868. december 8-án szentesített LIII. törvénycikk volt az első, ami a vallásgyakorlás kérdésével foglalkozott.⁸⁹⁹ Mivel azonban a törvény rendelkezései nem a vallásfelekezetek egyenjogúságát állapították meg, a problémák elkerülése (mint például az elkeresztelések) lehetetlen volt. „Az egyre erősödő konfliktusban a megoldást az 1894/95-ös esztendőkből hozott úgynevezett egyházpolitikai törvények jelentették” – állapítja meg Vörös Géza.⁹⁰⁰ Ez a megnevezés gyakorlatilag öt törvényt foglalt magába: a már tárgyalt, a kötelező polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI tc., a vegyes házasságokban és a házasságon kívül született gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. tc., az állami anyakönyvezésről szóló 1894. évi XXXIII. tc., valamint az alább említésre kerülő, a zsidó vallás recepciójával és a vallásszabadsággal foglalkozó törvények.⁹⁰¹

A vallásszabadsággal kapcsolatosan lényegében egymással párhuzamosan két külön törvény született ezekben az években: az 1895. évi CLII. törvénycikk az izraelita vallásról és az ugyanaz évi CLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról. Bár nem kívánok behatóan foglalkozni a törvényjavaslatok sorsával míg törvényerőre emelkedtek, annyit szükségesnek tartok megjegyezni, hogy a főrendiház visszautasítása folytán többször is a képviselőház elé kerültek. Az előbbi törvényt a Nemzeti Párt feltétlenül támogatta, és Wekerle Sándor miniszterelnök határozati javaslatát a törvényjavaslatnak változatlan formában a főrendiház elé

⁸⁹⁷ ZALAHEGYI Zoltán: A világszintű vallásszabadság jogának történetileg egyik legnagyobb fordulóját adó magyar büntetőper. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*. 7. évf. 4. sz. (2019/4). (69-85.) pp. 71-72.; VÖRÖS Géza: A vallásszabadság gyakorlásának kérdése Magyarországon a 17. századtól a 20. század közepéig. In: KÖBEL Szilvia (szerk.): *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából*. Budapest, 2010. június 1-2. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. Budapest, 2010. (a továbbiakban: Vörös) pp. 163-164.

⁸⁹⁸ Ezekről az intézkedésekről Vörös Géza ad áttekintést idézett művében.

⁸⁹⁹ 1868. LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról. *Képviselőházi irományok, 1865. VII. kötet 459. szám*. pp. 238-241.

⁹⁰⁰ Vörös pp. 170.

⁹⁰¹ HORVÁTH Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. *Hét Hárs*. 10. évf. 3-4. sz. (2011. reformáció-karácsony) pp. 18-19.

küldését pártolta.⁹⁰² A párt álláspontjának ismertetése után azonban – azt mintegy kiegészítendő – Kovács Albert saját véleményét is a képviselőház elé tárta, melyet így fogalmazott meg:

„... a zsidók recepcziója annyira szükséges és kívánatos, hogy bármi alakban [...] azt el kell fogadni, nem mintha felekezeti szempont tenné a recepcziót szükségessé, hanem mert ő bennük a magyar nemzet több százezer emberrel szaporodik, és így velük szemben a nemzetnek meg van az a kötelessége, hogy őket e hazában létező minden jogban részesítse.”⁹⁰³

Az idézet Kovács nemzetfogalmának a megértéséhez szolgáltat adalékot, egyfelől amikor határozottan kimondja, hogy az izraelita vallás recepciója által a magyarországi zsidóság a magyar nemzet része lesz, másfelől amikor rámutat: nemcsak a zsidóknak van szükségük bizonyos jogokra, hanem a nemzetnek is a zsidókra. Az első gondolat kapcsán azonban arról nem esik szó, hogy a recepció nélkül a nemzet, mint nagyobb közösség, nem tekintette részének a zsidóságot, mint kisebb (és felekezeti alapon szerveződő) közösséget, vagy pedig a zsidóság határolta el magát a nemzetbe való betagozódástól, vagy esetleg mindkét oldalról kölcsönösen megtörtént a közösségvállalás megtagadása. Bár további kutatás nélkül nem adhatunk határozott választ, a magyarországi zsidóságnak a szabadságharcban való részvétele lényegében kizárja a második és harmadik lehetőséget. A második gondolat kapcsán – hogy ti. a nemzetnek szüksége van a zsidóság általi növekedésre – megfigyelhetjük, hogy Kovács a zsidóságot nem „l’art pour l’art”, például egy liberális politikai eszme megvalósításáért kívánja jogokban részesíteni, hanem mert felismeri egy közösség (jelen esetben a nemzet) tagjai közötti viszony lényegét: az adás és elfogadás egyensúlyát. Politikai illetve jogi terminusokat használva ez a jogok és kötelességek közti egyensúlyt jelenti mindkét fél (a közösség és a közösség tagjai) számára. Kovács megfogalmazása szerint a nemzetnek kötelessége a zsidóságot jogokban részesíteni, tehát a közösségnek adnia kell valamit (konkrétan jogokat) a tagjai számára, de ez az adás nem marad viszonzatlan, mivel a tagok is adnak valamit a közösségnek: erősítik azt azáltal, hogy több százezer fővel gyarapítják.

A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat tárgyalása során Kovács Albert egy „egyszerű rövid nyilatkozat”-ot⁹⁰⁴ tesz, amelynek lényege, hogy a szabad vallásgyakorlást pártolja, és ilyen értelemben a törvényjavaslatot elfogadja, de egyszersmind kifogást is emel a 22. § ellen, amely lehetővé teszi a felekezetenkívüliséget. E hozzászólásának érdekessége, hogy éles különbséget tesz a vallásszabadság elvi és a gyakorlati megvalósítása között. Mindenekelőtt határozottan kimondja, hogy elvi szinten, filozófiai alapon egyértelműen

⁹⁰² Országgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 290. sz. (1894. október 20.) p. 3.

⁹⁰³ 371. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 20. sz. (1894. október 8. – november 24.) p. 108.

⁹⁰⁴ 360. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 19. sz. p. 281.

hozzátartozik a felekezetenkívüliség lehetősége is a szabad vallásgyakorláshoz, de az ország aktuális helyzetében ezt nem találja a gyakorlatban alkalmazhatónak. Véleménye szerint

„a felekezetenkívüliség intézménye épen azon felekezeteknek fog legelőször is legérezhetőbb kárt tenni, melyeknek létezése és ereje a magyar államra nézve nem lehet közömbös.”⁹⁰⁵

Ez állítás kapcsán arra is rámutat, hogy nemcsak Magyarországon, de az egész világon az egyházaknak bizonyos politikai szerepük is van. Magyarország helyzetét annyiban látja eltérőnek, hogy az államhoz (és a nemzethez) való viszonyukat tekintve az egyházakat két csoportba lehet sorolni: az elsőbe az állam és a nemzet támaszaiként szolgáló egyházak, a másodikba az állam és a nemzet „gyengítésén, rongálásán” munkálkodó egyházak tartoznak. Véleménye szerint a felekezetenkívüliség törvénybe iktatása az első csoporthoz tartozó egyházakat hátrányosan érintené, mivel azok „apró szektákra és felekezetenkívüliekre” bomlanának fel; a másodikba tartozókat pedig lényegében érintetlenül hagyná. Bár nem fogalmaz egyértelműen, mégis arra utal, hogy az első csoportot lényegében csupán a „két magyar egyház” alkotja. Ezeket sem nevezi meg konkrétan, csupán a viszonyaikat ismerteti, amelyek alapján a római katolikus és a református egyházat lehet azonosítani. Ezen a ponton felvetődik a kérdés, hogy a többi magyar ajkú protestáns felekezetet – az evangélikusokat és unitáriusokat – miért nem sorolja ebbe a csoportba? A kérdésre adandó lehetséges válaszokat keresve elsőként számba kell vennünk annak a lehetőségét, hogy nemcsak a református, hanem az összes protestáns felekezetet érti a szegénységgel jellemzett egyház alatt. Másfelől viszont az is előfordulhat, hogy Kovács sarkítottan gondolkodik és fogalmaz, azaz ebben az esetben számarányuk miatt egyszerűen elhanyagolhatónak tartja és figyelmen kívül hagyja a magyar anyanyelvű, de a reformátusoknál kisebb létszámú protestáns felekezeteket. Az állam- és nemzet fennállásának szempontjából jelentékeny egyházak pontos beazonosításán túl azonban Kovács érvelése kapcsán újabb kérdéseket is fel kell vetnünk: miért látja olyan közeli és valós veszélynek ezeknek az egyházaknak a felbomlását, hiszen önmagában az anyagi javaknak vagy akár az önrendelkezésnek a hiánya sem kellene a felekezetenkívüliség lehetőségének törvénybe iktatása által a Kovács által vizionált mértékben hatnia? Csupán gyaníthatjuk, hogy a kérdésre a válasz a szekták magyarországi megjelenésében és terjedésében keresendő.⁹⁰⁶ Mindamellet az azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az 1900-ban történt népszámlálás során mindössze

⁹⁰⁵ Uo. p. 281.

⁹⁰⁶ BBTV pp. 378-380. A 19. században még szektának nevezett keresztyén közösségek, a nazarénusok és baptisták ma már törvényesen elismert felekezetnek minősülnek. L. a 2011. évi CCVI. tc., valamint a 2012. évi VII. tc. mellékleteit: 13. Magyarországi Baptista Egyház; 22. Krisztusban Hívó Nazarénus Gyülekezetek.

7689 személy vallotta magát nazarénusnak, 2292 baptistának, felekezeten kívüliek pedig 2387-en voltak.⁹⁰⁷ Ennek fényében Kovács félelmét túlzottnak kell mondanunk.

Egy évvel később, amikor a főrendiházi módosítás után ismét a képviselőház elé került a törvényjavaslat, Kovács Albert megismétli előbbi álláspontját, hangsúlyozva, hogy a Nemzeti Párt vele azonos nézeten van ebben a kérdésben: a felekezetenkívüliek törvénybe iktatásába nem egyezik bele.⁹⁰⁸ Hasonlóan nyilatkozik egy hónappal később is.⁹⁰⁹ Az 1894-es hozzászólásától eltérően azonban most nem utal olyan hangsúlyosan az állam és a nemzet lehetséges érintettségére, kizárólag az egyházak épségét és a társadalom morális alapját félti. Meglátása szerint a vallásszabadság elvének totális alkalmazása, vagyis a felekezetenkívüliek elismerése „nehány ideálistát” védene csupán, ugyanakkor nagy tömegeket provokálna az egyházak elhagyására, akik ezáltal a társadalmat is megbontanák, mert felbomlana lelkükben az erkölcs minden alapja.⁹¹⁰ A törvényjavaslatban található ellentmondásokért és a következményekért a „liberális lelkiismeret”-et teszi felelőssé.⁹¹¹

A vallásszabadság kapcsán kulcsszerep kap Kovács szóhasználatában a „nemzet”, de ezzel párhuzamosan a „társadalom”⁹¹² és az „egyházak”, nem utolsósorban – akárcsak a polgári házasság esetében – a „liberalizmus” fogalma is. Ez utóbbi használata kapcsán – mint már említve volt – feltűnő az elmélet és a gyakorlat közötti különbségtétele: egy liberális elvet nem kíván pusztán azért gyakorlatba ültetni és alkalmazni, mert létezik az az elv, hanem megvizsgálja annak következményeit, vagyis az elvnek mint ideának az immanens valóság rendszerében való szerepét és hatását. Ugyanakkor érdekes megfigyelni, hogy az izraelita vallás recepciója során – bár magát a liberalizmus nevét, fogalmát meg sem említi, mégis az egalitarizmus liberális elvét alkalmazza – ugyanazt, amit a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslat során elvet. Ez bizonyítja egyértelműen, hogy nem politikai elvekhez és eszmékhez akarja szabni magát, hanem rendszerben gondolkodik, a rendszer gyakorlati működésének optimális feltételeit keresi, amelyek adott esetben megegyezhetnek, más esetben ellentmondhatnak bizonyos politikai eszméknek.

⁹⁰⁷ Makkai – Böszörményi p. 26.

⁹⁰⁸ 485. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. – november 16.) p. 21.

⁹⁰⁹ 499. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. – november 16.) p. 230.

⁹¹⁰ 485. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. – november 16.) p. 21. Az egyház ill. részben a társadalom felbomlásától való félelem nemcsak Kovács Albertben jelenik meg, hanem más kortársainál is. Vö.: KKÁ p. 23.

⁹¹¹ 499. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. – november 16.) p. 230.

⁹¹² Izgalmas továbbkutatási témát kínál a „nemzet” és a „társadalom” fogalmainak a vizsgálata, jelentéstartalmuk feltárása Kovács Albert szóhasználatában.

6. Következtetések

Kevés kivételtől eltekintve a 19. században magyar nyelvterületen élt és tevékenykedett református teológusok élete és munkássága fehér folt úgy az egyház- mint a teológiatörténet iránt érdeklődők előtt. Különösen igaz ez azokra, akik olyan teológiai irányt képviseltek, ami alig néhány évtized alatt túlhaladottá vált. Ebbe a csoportba tartozik Kovács Albert teológiai tanár és országgyűlési képviselő is, aki az ún. modern teológia (a liberális teológia korabeli megnevezése) eszmeiségét követte. 1904-ben bekövetkezett halála után egy évvel sógora, Kőrösi Henrik a Magyar Pedagógiai Társaságban tartott székfoglaló beszédében Kovács Albertet mint kultúrpolitikust méltatta,⁹¹³ 1918-ban Pruzsinszky Pál a budapesti Teológiai Akadémia tanévnyitó ünnepségén tartott beszédében főleg a Protestáns Egylettel kapcsolatos tevékenységét emelte ki,⁹¹⁴ majd több mint három évtized múlva, 1950-ben Sente Péter második lelkészképzésítő vizsgadolgozatában kísérelte meg az egykori teológiai tanár és intézeti igazgató emlékét megőrizni és munkásságát újraértékelni.⁹¹⁵ Ezt követően csak a Teológiai Akadémia fennállásának 100 illetve 150 éves évfordulójára kiadott kötetek⁹¹⁶ szenteltek neki néhány oldalt. Ilyenformán nemcsak kézenfekvőnek, hanem kívánatosnak is tűnt, hogy Kovács Albert teológiai tudományos, egyházi közéleti és nem utolsósorban politikai munkásságának talán kevésbé ismert szegmenseit is feltárjam. Mivel úgy a rendelkezésre álló források mennyisége, mint e tanulmány korlátai nem tették lehetővé, hogy mélyfúró elemzést végezzek, főleg pozitivistá narratíva keretében kíséreltem meg bepillantást adni az egyház és politika közötti vonzásában élő és tevékenykedő teológiai tanár és országgyűlési képviselő életébe és munkásságába.

Életútjának kutatása során családjával és gyermekkorával kapcsolatosan viszonylag kevés adat állt rendelkezésre, valamivel részletesebben vizsgálhattuk meg a marosvásárhelyi református kollégiumban és az enyedi Bethlen Kollégiumban végzett tanulmányait. Külföldi tanulmányútjáról is elég kevés információval rendelkezünk, de az nyilvánvalóvá vált, hogy az ifjú diák tanulmányai és utazásai során viszonylag széles látókörre tett szert. A pesti Teológiai Akadémián egyházjogot és gyakorlati teológiát tanított; fennmaradt kurzusai és könyvei (az „Egyházjogtan” és a „Homiletika”) a tudományterületen való jártasságát bizonyítják. Oktatói

⁹¹³ Kőrösi.

⁹¹⁴ Pruzsinszky.

⁹¹⁵ Sente.

⁹¹⁶ PAP László – BUCSAY Mihály (szerk.): *A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855-1955*. A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya. Budapest, 1955.; LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005.

munkája mellett a liberális teológia egyik legelkötelezettebb híve volt, nagyszámú írása jelent meg korabeli egyházi folyóiratokban. Az egyháztársadalmi életben is aktívan részt vett egyházkerületi tanácsbíróként és zsinati, valamint konventi képviselőként is.

Tudományos teológiai eszmerendszerét tehát a modern teológiai gondolkodás határozta meg, de ezen belül nem annyira a radikális, hanem inkább a mérsékelt irányhoz tartozott. Fő célja – korabeli szóhasználattal élve – a „vallás-erkölcsi élet” megújítása volt, és ehhez a legalkalmasabbnak a liberális teológiát találta, de ugyanakkor nem zárta ki az ún. újortodoxia hozzájárulását sem, sőt kifejezte elgondolását, hogy a két, egymással szemben álló teológiai irányzat kölcsönhatása fogja igazán a teológiai tudomány és az egyház fejlődését elősegíteni. Mint modern teológus, antropocentrikus volt, teológiája középpontjában az ember állt, aki teremtettségénél fogva valami istenit hordoz magában. A Bibliát nem tartja Isten autentikus kijelentésének, pontosabban egyenrangúnak tartja a történelemmel, a természettel, a tudományokkal és a művészetekkel, mint amelyekben Isten egyaránt megnyilatkozik. Istenről alkotott képét meghatározza a kauzális szemlélet, amely szerint egy transzcendens végső oka van mindennek, de ugyanakkor annak az elgondolásának is hangot ad, hogy Isten működése jól meghatározott törvények alapján történik, tehát csodát nem tesz. Ez a gondolat pedig egy újabb hozott magával: a teológia fejlődését a természettudományok eredményei biztosíthatják. A „lelkiismereten uralkodó dogma” helyett az egyéni hitet tartja elfogadhatónak, Jézusban pedig elsősorban a követendő embereszményt látja.

Teológiai gondolkodásának ezek a vonulatai a Protestáns Egylet alapítására való felhívásában is megjelennek nyíltabban vagy burkoltabban. A vallás-erkölcsi élet megújításának érdekében kívánja létrehozni az egyletet, és a tanszabadság, valamint a kutatási szabadság fenntartására is törekszik. Az egylet tagjai az egyházi társadalom minél szélesebb rétegeit kísérlik meg elérni egy néplappal, a tudományos fejlődést pedig a „Protestáns Theológiai Könyvtár”-ban megjelenő művek biztosítják. Az egylet és a liberális eszmék iránti kezdeti lelkesedés viszont hamar lelohad (részben a kívülről jövő támadások hatására), és néhány éven belül már csak a könyvkiadásban merül ki az egyleti munka, míg végül az is megszűnik.

Az egyházi életben elszenvedett kudarckok hatására fordul Kovács Albert a politika felé, és 1881-től szülőföldjének képviselője a Mérsékelt Ellenzék zászlaja alatt. Míg az első választáson az akkor már 15 éve halott édesapja iránti lojalitás szerzi meg neki a mandátumot, a következő évek alatt közhangulat lassan elfordul tőle, sőt szembefordul vele, és 1892-ben már egy párttársát, Dési Zoltánt választják meg. Kovács a kovásznai kerület képviselője lesz, a következő választáson pedig, 1896-ban vereséget szenved és visszavonul. Képviselői

pályafutása alatt különösen a közoktatással kapcsolatos kérdésekben szólal fel, de az egyházpolitikai vitákból is kiveszi a részét. A tanügyi kérdésekben Kovács általában megfontoltan, igazságosságra és méltányosságra, és mindenekelőtt egyensúlyra törekedve szólalt fel. Politikai habitusának ebből a keretéből azonban néha kilépett, mint például a görög nyelvi vitában, amelynek során – bár rendszeres gondolkodásról tett ott is bizonyosságot – a görög nyelv tantervben való megtartását célzó különvéleményével lényegében egyedül maradt a közoktatási bizottságban, és csaknem egyedül a képviselőházban. Eszmerendszerének, gondolkodásának ezt a kilengését kuriózumként tarthatjuk számon, melynek megfejtése – ha egyáltalán lehetséges – további mélyreható kutatási igényel. Fontos látnunk, hogy Kovács Albert képviselői hozzáállását és parlamenti beszédeit nem annyira politikai irányzatokhoz és azok eszméihez, mint inkább általános emberi és keresztyén értékekhez való ragaszkodás jellemezte. Ezek között az első helyen a fentebb említett egyensúlyra való törekvést említhetjük meg, de ezen kívül a méltányosság, a gyakorlatiasság, a részletekre épülő egész gondolata, valamint a lojalitás is meghatározó szerepet kapott.⁹¹⁷ Ha politikai nézetét próbáljuk meghatározni, a korabeli fősodró szabadelvűségnél jóval enyhébb, értékközpontú liberalizmusról, valamint a magyar nemzetnek illetve a magyar nemzeti öntudatnak a megerősödésére való törekvéstről beszélhetünk.⁹¹⁸ Ugyancsak fontos összetevője politikai aktivitásának a rendszerben való gondolkodás. Ezt saját maga oly mértékben gyakorolta, hogy csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem lehetett rábírnai az általa képviselt – néha egészen egyéni – álláspontjának megváltoztatására. Hozzászólásaiban az oktatás minél magasabb minőségére való törekvést pártolja és a különféle területeken megnyilvánuló igazságtalanság és méltánytalanság ellen is felemeli szavát (például a pedagógusok fizetésének és nyugdíjának kérdésében). Az óvodai kérdés kapcsán nagyon határozottan a kisgyermekek érdekeit helyezi előtérbe. Egyházpolitikai téren a polgári házasságot és a vallásszabadságot szabályozó törvények vitájában a korlátlan liberalizmus kritikusaként vett részt. Talán nem mellékes, hogy az állam és egyház viszonyában Kovács Albertet láthatóan nem befolyásolta a protestáns pátens emléke. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy a pátens kihirdetése idején még Kolozsváron tanult (Erdélyre nem vonatkozott a pátens, így a kolozsvári teológusokat kevésbé érintette az ellene folyó magyarországi küzdelem). Másrészt viszont az sem tagadható, hogy a magyar protestáns

⁹¹⁷ A felsoroltak közül a korábban említett, Böszörményi Nagy Iván nevéhez köthető kontextuális lelkigondozói szemléletben kiemelt helyen szerepel az egyensúly (elsősorban az adás és elfogadás egyensúlya), a méltányosság, valamint a lojalitás fogalma.

⁹¹⁸ Bár eszmetörténetileg ez már egyértelműen a nacionalizmus felé mutat, a szó köznyelvi negatív jelentésárnyalata miatt inkább mellőzöm a fogalom használatát.

egyházak is elsősorban nem vallási, hanem politikai töltetű megmozdulásként értékelték a pátens elleni harcot. Ballagi Géza megfogalmazása szerint

„míg valláserkölcsei tekintetben a pátens elleni mozgalomnak maradandó nyoma alig maradt: politikai fejlődésünk történetében ez a mozgalom tette le a határkövet az elnyomás és az alkotmányos kibontakozás korszaka közé.”⁹¹⁹

Az „állam és egyház közti egyensúly” tekintetében arra törekedett, hogy a két fél jogkörei között is érzékelhető arányosság legyen. Kizárólag magyar nemzeti államban gondolkodott, és az államra úgy tekintett, mint ami egyfelől garantálja az egyházaknak (nemcsak a reformátusnak) a szabadságát, másfelől segíti is az egyházakat vallási és társadalmi tevékenységeik megvalósításában a szükséges anyagi és erkölcsi feltételek megteremtése és biztosítása által. A református egyháznak a több évszázados jogait és autonómiáját védeni igyekezett (például középiskolai törvény vagy a polgári házasság kapcsán), de az egyházak feladataként értelmezte a nemzetállam támogatását. Kovács számára a vallási és nemzeti értékek közel azonosak; bár nem fogalmazza meg konkrétan, de azt sugallja, hogy a „jó keresztyén” és a „jó magyar hazafi” fogalmak között ha nem is egyenlőségjel, de egyenes arányossági jel található, illetve a két fogalom egymás határértéke. A kutatás során vizsgált parlamenti beszédeinek összhatásából nem érzékelhető akár az egyik, akár a másik irányba való eltolódás, sem a felekezeti tudat nem előzi meg a nemzetit, sem a nemzeti a felekezeti.

Dolgozatom célja az volt, hogy az eddigi kutatásokat továbbvigye, ugyanakkor az újabb kutatások előtt is megnyissa az utat. Ezt a célt el is értem, amennyiben új források használatával új adatokat sikerült feltárni, és a kutatás során az is nyilvánvalóvá vált, hogy további adatgyűjtésre is szükség van, kívánatos lenne azt tovább is folytatni. Kovács Albert életének további részleteivel kapcsolatosan egyházi és világi levéltárakban rejtőzhetnek még források, teológiai gondolkodása a korabeli folyóiratokban megjelent további írásainak, valamint a kortársak hasonló témájú cikkeinek elemzése nyomán lesz árnyaltabb, egyházi közéleti munkájának jobb megismerését a Magyar Református Egyház Zsinati Levéltárában őrzött iratok segíthetik elő. Politikai tevékenységének feltárásához az Országgyűlési Naplón és a napilapok tudósításain kívül párttársa és barátja, Apponyi Albert emlékiratai és válogatott levelezése, Rákosi Jenő emlékezései, és más kortársak autobiográfiai és más jellegű írásai szolgáltathatnak adatokat.

⁹¹⁹ BALLAGI Géza: *Emlékbeszéd id. Báró Vay Miklós felett*. Budapest, 1895. p. 24.; idézi BARÁTH Béla Levente: A pátensharc emléke a dualizmuskori református egyházkormányzói életrajzokban. In: BARÁTH Béla Levente – FÜRJ Zoltán: *A protestáns pátens és kora*. D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma. Debrecen, 2010. p. 140.

A jelen disszertációban feltárt adatokat újabb, célzott kutatások során kell mélyfűró elemzés keretében feldolgozni. Ezek közé tartozhat majd a Kovács autobiografikus írásait elemző tanulmány, a pszichohistóriai megközelítés, vagy akár hálózatelemzés is, akárcsak parlamenti hozzászólásainak és politikai tárgyú írásainak kontextuális-konceptuális eszmetörténeti elemzése. Remélem azonban, hogy eddigi munkám is hozzájárul a dualizmus korának politika- és eszmetörténeti kutatásaihoz, és legalább egy halvány fénysugarat vet az eddig homályban maradt területekre. Dolgozatomat egy Montesquieu-gondolattal fejezem be: „Ha egy témát választunk, nem feltétlenül szükséges, hogy azt kimerítsük, sokszor elég, ha felhívjuk rá a figyelmet”.

7. Bibliográfia

7.1. Levéltári és kéziratári források

- *A magyarországi protestansegylet választmánya 1873. nov. 10^{én} tartott gyűlésének jegyzőkönyve.* Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond, C. iratcsomó pp. 26-28.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Szeremlei Sámuel rejtett arca.* Kézirat, 1974. (a szerző és a hódmezővásárhelyi városi könyvtár tulajdonában)
- *Házassági bontóper.* Budapest Főváros Levéltára. Jelzet: HU BFL - VII.2.c - 1886 - V.0065
- *Keresztlevél.* Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond.
- KOVÁCS Albert: *[Németországi útinapló].* Kézirat. Utrecht, 1863. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.815.
- KOVÁCS Albert: *Belgiumi utam leírása.* Kézirat. Utrecht, 1864. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.815.
- KOVÁCS Albert: *Cura pastoralis.* Kézirat. Budapest, 1887. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.
- KOVÁCS Albert: *Gyakorlati theológia.* Kézirat. Budapest, 1901. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.0.1284.
- KOVÁCS Albert: *Homiletika.* Kézirat. Budapest, 1887. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.
- KOVÁCS Albert: *Katekhetika.* Kézirat. Budapest, 1888. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.
- KOVÁCS Albert: *Liturgica.* Kézirat. Budapest, 1887. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.798.
- KOVÁCS Albert: *Visszaemlékezéseim.* Kézirat. Budapest, 1900. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.814.
- *Kovács Béla kérelme anyakönyvi kiigazítás iránt.* Okirat száma: 96.172/1918-XVI.fő.B.M. Az okirat hivatalos másolatát a Ráday Levéltár C/48-as fondja őrzi.
- *Örökbefogadási szerződés.* Budapest Főváros Levéltára. Jelzet: HU BFL - VII.173.a - 1894 – 2521
- Ráday Gyűjtemény Levéltára C/48-as fond számozatlan iratai
- SZENTE Péter: *Kovács Albert élete és munkássága. Dolgozat a II. lelkeszképesítő vizsgára.* Kézirat. 1950. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K 1.612.

7.2. Nyomtatott források

- –k.: Mi az a modern theologia? In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 5. (1874/ 9–10), 444–467.
- (Gyászrovat.) *Budapesti Hirlap*. 18. évf. 243. sz. (1898. szeptember 3.) p. 6.
- (Gyászrovat.) *Budapesti Hirlap*. 18. évf. 246. sz. (1898. szeptember 6.) p. 7.
- (Homiletika). *Pesti Hirlap*. 26. évf. 264. sz. (1904) p. 13.
- [A bethleni mandátum]. *Budapesti Hirlap*. 19. évf. 217. sz. (1899. augusztus 7.) p. 2.
- [A dunamelléki református egyházkerületben] *Budapesti Hirlap*. 5. évf. 59. sz. (1885. március 1.) p. 3.
- [A képviselőház bizottságai]. *Budapesti Hirlap*. 7. évf. 273. sz. (1887. október 4.) p. 2.
- [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hirlap*. 10. évf. 12. sz. (1890. január 13.) pp. 1-2.
- [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hirlap*. 9. évf. 95. sz. (1889. április 6.) p. 3.
- [A képviselőház]. *Budapesti Hirlap*. 7. évf. 277. sz. (1887. október 8.) p. 2.
- [A kézdivásárhelyi mandátum]. *Budapesti Hirlap*. 22. évf. 104. sz. (1902. április 16.) pp. 2-3.
- [A kézdivásárhelyi választás]. *Budapesti Hirlap*. 22. évf. 105. sz. (1902. április 17.) p. 2.
- [A magyarországi protestáns egyesület választmánya]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 17. sz. (1890) p. 547.
- [A Magyarországi Protestáns Egyesület]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 25. sz. (1890) pp. 805-806.
- [A pótválasztások]. *Budapesti Hirlap*. 12. évf. 90. sz. (1892. március 30.) p. 2.
- [Kézdivásárhely és Abrudbánya.] *Pesti Napló*. 53. évf. 90. sz. (1902. április 2.) p. 2.
- [Kovács Albert]. *Borsszem Jankó*. 27. évf. 41. (1401.) sz. (1894. október 14.) p. 5.
- [Kovács Albert képviselőjelölt]. *Budapesti Hirlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.
- [Maros-Tordamegye]. *Ellenzék*. 2. évf. 111. sz. (1881. május 16.) p. 3.
- [Uj képviselő]. *Budapesti Hirlap*. 19. évf. 233. sz. (1899. augusztus 23.) p. 2.
- 1868. LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról. *Képviselőházi irományok, 1865. VII. kötet 459. szám.* pp. 238-241.
- 199. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 10. sz. (1883. február 1. – március 8.) pp. 295-319.

- 207. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 12. sz. (1893. április 26. – május 30.) pp. 31-55.
- 247. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 12. sz. (1889. május 16. – június 3.) pp. 76-101.
- 271. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 13. sz. (1883. szeptember 27. – december 13.) pp. 257-275.
- 272. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 13. sz. (1883. szeptember 27. – december 13.) pp. 275-297.
- 303. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 16. sz. (1894. február 8. – március 3.) pp. 269-295.
- 311. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 15. sz. (1884. február 6. – március 13.) pp. 81-105.
- 322. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1884. évf. 15. sz. (1887. február 5. – február 23.) pp. 191-214.
- 360. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 19. sz. (1894. május 22. – július 4.) pp. 268-297.
- 371. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 20. sz. (1894. október 8. – november 24.) pp. 82-108.
- 375. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 18. sz. (1890. április 22. – június 10.) pp. 150-172.
- 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) pp. 67-91.
- 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) pp. 113-136.
- 439. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. – 1891. január 31.) pp. 206-227.
- 440. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. – 1891. január 31.) pp. 228-248.
- 485. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. – november 16.) pp. 7-27.
- 499. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. – november 16.) pp. 228-250.
- 578. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 27. sz. (1891. október 3. – 1892. január 4.) pp. 377-401.

- 93. országos ülés. *Képviseelőházi napló*. 1884. évf. 5. sz. (1885. február 27. – április 21.) pp. 153-178.
- *A Bethlen-Kollégium legújabb története*. Magyarország ezeréves fennállásának ünneplése alkalmából kiadta a Főiskolai Elüljáróság. Cirner és Lingner Könyvnyomdája, Nagyenyed 1896.
- A dunamelléki egyházkerület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 31. évf. 23. sz. (1888. június 3.) pp. 718-723.
- A dunamelléki ref. egyház közgyűlése. *Budapesti Hírlap*. 5. évf. 290. sz. (1885. október 22.) p. 7.
- A dunamelléki ref. egyházkerület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 49. sz. (1883. december 9.) pp. 1580-1589.
- A harmadik nap. *Budapesti Hírlap*. 3. évf. 67. sz. (1883. március 8.) p. 2.
- A holnapi (szerdai) választások. *Ellenőr*. 13. évf. 322. sz. (1881. június 29.) pp. 2-3.
- A képviselőjelöltek. *Pesti Napló*. 38. évf. 160. sz. melléklet (1887. június 12.) p. 1.
- A kézdivásárhelyi választás. *Székely Nemzet*. 20. évf. 48. sz. (1902. március 29.) p. 2.
- A középoktatás hadjárata. *Budapesti Hírlap*. 3. évf. 65. sz. (1883. március 6.) pp. 1-2.
- A közoktatás ügye. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 89. sz. (1889. március 31.) pp. 2-3.
- A közoktatásügyi bizottságból. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 14. sz. (1890. január 15.) p. 3.
- A magyarországi protestanszegylet közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 15. évf. 40. sz. (1872) pp. 1265-1268.
- A mai nap. *Budapesti Hírlap*. 21. évf. 262. sz. (1901. szeptember 23.) p. 1.
- A pártkörökből. *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 40. sz. (1894. február 9.) p. 3.
- A tanítók nyugdíja. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 137. sz. (1889. május 19.) p. 2.
- A tanítók nyugdíjintézete. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 92. sz. (1889. április 3.) p. 2.
- A választások. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 311. sz. (1896. november 11.) p. 3.
- A választások. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 167. sz. (1884. június 18.) pp. 3-4.
- A választások. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 168. sz. (1887. június 19.) pp. 1-2.
- A választások. *Ellenőr*. 13. évf. 285. sz. (1881. június 8.) p. 1.
- A választások. Táviratok. *Ellenőr*. 13. évf. 323. sz. (1881. június 30.) p. 1.
- A vidéken. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) pp. 5-9.
- A vidéki választások. *Pesti Napló*. 38. évf. 165. sz. (1887. június 17.) p. 1.
- Akadémiai pályakérdések az 1905-6.ik iskolai évre. *Sárospataki Református Lapok*. 1. évf. 2. sz. (1905) pp. 23-24.

- Akadémiai pályakérdések az 1908-9. iskolai évre. *Sárospataki Református Lapok*. 4. évf. 27. sz. (1908) p. 294.
- ANKA László: Apponyi Albert és az 1889-es Nagy Véderővita. *Historia est lux veritas. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. I.* Magyar Napló – Veritas Történetkutató Intézet. Budapest, 2016. pp. 295-304.
- ANKA László: Apponyi Albert és az elemi népoktatás ingyenessé tétele. *Új pedagógiai szemle*. 60. évf. 11-12. sz. (2011) pp. 219-233.
- ANKA László: Apponyi Albert gróf és a kongruatörvény. *Egyháztörténeti Szemle*. 11. évf. 1. sz. (2010) pp. 51-65.
- ANKA László (szerk.): *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló. Budapest, 2016.
- ANKA László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. PhD disszertáció. ELTE-BTK. 2014.
- ANTAL József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844–1895)*. Szemle Füzetek 17. Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, Kolozsvár 1995.
- APPONYI Albert: *Emlékirataim*. Helikon Kiadó. Budapest, 2016.
- Apróságok dr. Baksay Sándor életéből. Baksay Sándor levele Kovács Albert budapesti theol. tanárhoz. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 58. évf. 35. sz. (1915. augusztus 29.) pp. 412-413.
- Az 1871. október 3-iki alakító közgyűlés naplója. KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. Pest, 1871. pp. 5-96.
- B. F.: Homiletika vagy Egyházi Ékesszólástan. *Protestáns Szemle*. 16. évf. 10. sz. (1904) pp. 580-582.
- BALLABÁS Dániel – PAP József – PÁL Judit: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Líceum Kiadó. Eger, 2020.
- BALLAGI Géza: *Emlékbeszéd id. Bárány Miklós felett*. Budapest, 1895.
- BALLAGI Mór felolvasása. In: KOVÁCS Albert (szerk.) *A magyarországi protestansegylet évkönyve. Az 1871-iki pesti alakuló közgyűlés naplója*. Pest, 1871. pp. 6-23.
- BALLAGI Mór: Adalékok a modern theológiához. *Protestáns Tudományos Szemle*. 1. évf. 21. sz. (1869) pp. 321-324.; 1. évf. 22. sz. (1869) pp. 337-340.
- BALLAGI Mór: Az egyházi-reform alapeszméje. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 10. sz. (1871) pp. 289-297.
- BALLAGI Mór: *Bibliai tanulmányok*. Pest, 1865.

- BALLAGI Mór: Kinek van igaza? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 15. évf. 9. sz. (1872) pp. 257-268.
- BALLAGI Mór: Védekezésül. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 3. sz. (1871) pp. 65-73.
- BALLAGI Mórnak a „Magyarországi protestans egyesület” alakuló gyűlésén 1871. október 3-án tartott megnyitó beszéde. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 14. évf. 41. sz. (1869) pp. 1281-1297.
- BALOGH Ferencz: Tájékoztató pontok a theologia terén. *Evangeliumi Protestáns Lap*. 3. évf. 5. sz. (1877. február 2.), pp. 41-43. *Evangeliumi Protestáns Lap*. 3. évf. 6. sz. (1877. február 9.) pp. 52-56.
- BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok). I. kötet 1790-1944.* História Könyvtár. Okmánytárak 2. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2005.
- BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia.* História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1993.
- Barabás Béla. In: KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon. Első kötet A – K.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. pp. 108-109.
- Barabás Béla. In: MARKÓ László (szerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. A-Cs.* Magyar Könyvklub: Budapest, 2001. p. 393.
- Barabás Béla. In: STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901.* A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1897. pp. 194-195.
- BARÁTH Béla Levente: A pátensharc emléke a dualizmus kori református egyházkormányzói életrajzokban. In: BARÁTH Béla Levente – FÜRJ Zoltán: *A protestáns pátens és kora.* D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma. Debrecen, 2010. pp. 131-140.
- BARÁTH Béla Levente: *Református egyház és közélet a dualizmus kori Magyarországon. Különös tekintettel az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinatra mint egyházpolitikai eseményre, illetve Hegymegi Kiss Áron egyházkormányzói pályafutására.* Habilitációs dolgozat az egyháztörténet tárgykörében. Kézirat. Debrecen, 2011.
- Báró Vay Miklós megnyitó beszéde a reformált egyetemes conventen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 4. sz. (1883. január 28.) pp. 97-102.
- BÁTORINÉ MISÁK Marianna: *Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága.* Hittudományi doktori (phd) értekezés az egyháztörténet tárgykörében. Kézirat. [Debrecen], 2016.

- BAUR Ferdinánd Christján: *A keresztyén egyház a IV. V. VI. századokban.* (ford. Kereszturi Sándor). Protestans Theologiai Könyvtár 11. Budapest, 1880.
- BAUR Ferdinánd Christján: *A középkori keresztyén egyház.* (ford. Kovács Ödön). Protestans Theologiai Könyvtár 16. Budapest, 1883.
- BAUR Ferdinánd Chrisztján: *Az őskeresztyénség történelme.* (ford. Dósa Dénes és Jeskó Lajos). Protestans Theologiai Könyvtár 3. Budapest, 1875.
- BENE Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben - a kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények.* 105. évf. 3-4. sz. (2001) pp. 285-315.
- BENE Sándor: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *Budapesti Könyvszemle.* 19. évf. 1. sz. (2007. tavasz) pp. 50-64.
- BENEDEK Dénes: Elnöki megnyitó és emlékezés dr. Kovács Ödönre. A marosi ref. egyházmegye egyházi értekezletének Mezőbándon, 1907. jun. 12-én tartott közgyűlésén felolvasta: Benedek Dénes egyh. elnök. *Erdélyi Protestáns Lap* 10. évf. 25. sz. (1907. június 20.) pp. 195-197.
- BENEDEK László: *Emlékbeszéd Apponyi Albertről.* Fischer L. Budapest, 1933.
- Berzeviczy Albert. In: KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon. Első kötet A – K.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. pp. 199-200.
- Berzeviczy Albert. In: MARKÓ László (szerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. A-Cs.* Magyar Könyvklub: Budapest, 2001. pp. 696-697.
- Berzeviczy Albert. In: STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901.* A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1897. pp. 206-207.
- Bethlen Bálint. In: STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1892-1897.* A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1892. p. 197.
- BETHLEN István: *Gróf Apponyi Albert emlékezete.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1934.
- BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre et al.: *A magyar református egyház története.* Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája. Sárospatak, 1995.
- BLASER, Klauspeter: *Liberale Theologie. Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 5. L-M.* Mohr Siebeck. Tübingen, 2002. pp. 310-314.
- BLOCH Móricz: Adalék a' föllállítandó protestans istenészeti facultás alaprajzához. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 7. évf. 21. sz. (1848) pp. 642-648.

- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918 – Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595–1918*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az újkorban 15. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Budapest 2007.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi református lelkipásztor élete 1837-1924. Egy liberális tudós a XIX. században*. A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetek 17. A szerző kiadása. Debrecen, 1991.
- BRUNNER, Emil: *Religionsphilosophie evangelischer Theologie*. R. Oldenbourg. München – Berlin, 1927.
- BUCSAY Mihály: A belső egyházi élet rövid áttekintése 1867 és 1918 között. Kritikai hangok és új kezdeményezések. *Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 199-204.
- BUCSAY Mihály: A Protestáns Egylet kora (1870-1896). In: LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005. pp. 50-92.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1985.
- BUCSAY Mihály: Evangélizáció és diakónia. Belmissziói és egyháztársadalmi egyesületek. *Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 227-237.
- BULTMANN, Rudolf: Der Begriff des Wortes Gottes im Neuen Testament. *Glauben und Verstehen. Gesammelte Aufsätze. Bd. I*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1964. pp. 268-293.
- CZEGLE Imre: A református egyház időszaki sajtója. *Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 243-247.
- CSÁJI Pál: A Református Theológiai Akadémia tanárai (1855-1955). *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005. pp. 401-406.
- CSEH Gizella – MÉSZÁROS Borbála: A Budapest mai területén megjelenő református és közös protestáns időszaki sajtó jegyzéke (1818-2004). *Reformátusok Budapesten 2*. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. Budapest, 2006. pp. 1231-1298.

- CSEKEY Sándor: Ballagi Mór. *Református Egyház*. 7. évf. 8. sz. (1955. április 15) pp. 174-182.
- CSOHÁNY János: A magyar állam valláspolitikája és a református egyház. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978*. Studia et acta ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 91-103.
- D – – y.: A „protestálni” és „protestánsnak lenni” közti különbség. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 5. évf. 2-3. sz. (1874. február-március) pp. 86-93.
- DOUGLASS, Klaus: *Die neue Reformation. 96 Thesen zur Zukunft der Kirche*. (Kreuz-Verlag: Stuttgart, 2001)
- DRASKOVITS Pál: *A magyar kisdiednevelés és kisdiedvónőképzés története és jelen állapota*. Szombathely, 1940.
- Egy protestans: A dunamelléki ref. szuperintendencia. *Budapesti Hirlap*. 3. évf. 342. sz. (1883. december 13.) pp. 2-3.
- EGYED István: *Apponyi mint közjogász*. Stephanaeum Nyomda. Budapest, 1941.
- ELEK László: *Székács József 1809-1876*. Békés Megyei Levéltár. Gyula, 1994.
- Előkészületek a választásra. *Budapesti Hirlap*. 16. évf. 273. sz. (1896. október 4.) p. 6.
- Emléket Kovács Albertnek! *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 8. sz. (1904. február 21.) pp. 113-114.
- Emléket Kovács Albertnek! *Sárospataki Lapok*. 23. évf. 11. sz. (1904. március 14.) pp. 287-288.
- ERMEL Gyula: A vallás fogalma. *Protestáns Tudományos Szemle* 2. évf. 21. sz. (1870) pp. 332-334.
- ÉRSEK Attila: Apponyi Albert részvétele az országgyűlési választásokon. *Jászsági évkönyv*. Jászsági Évkönyv Alapítvány. Jászberény, 2011. pp. 44-55.
- Évzáró vizsgálatok és ünnepélyek a sárospataki ref. főiskolában. *Sárospataki Református Lapok*. 6. évf. 26. sz. (1910) pp. 254-257.
- FALUDI Pál: Lelkeszi könyves polc. V. *Sárospataki Református Lapok*. 5. évf. 6. sz. (1909) pp. 60-61.
- FARKAS József: Az egyetemes reformált konvent ülései. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 4. sz. (1883. január 28.) pp. 112-119.; 26. évf. 5. sz. (1883. február 4.) pp. 140-153.
- Fejérváry Károly. In: STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1897. p. 236.

- FEKETE Sándor: Egy „méltatlanul elfeledett Európéer”, Gróf Apponyi Albert. *Konzervatív gondolkodók*. Író Gergely Alapítvány. Budapest, 2005. pp. 55-61.
- FEKETE Sándor: Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei. *Egyháztörténeti Szemle*. 7. évf. 1. sz. (2006) pp. 152-157.
- FINÁCZY Ernő – KORNIS Gyula – KEMÉNY Ferenc (szerk.): *Pedagógiai Lexikon* 2. Budapest, 1936. p. 105-106.
- GALLING, Kurt et al. (szerk.): *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Dritte völlig neu bearbeitete Auflage. Band 3, 4, 5. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1959, 1960, 1961.
- GRAF, Friedrich Wilhelm: Liberale Theologie. *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie. Bd. 3. L-R*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1992. pp. 86-98.
- GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. Első kötet*. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1934.
- GRIEP, Jac. L. – HOUTTE, J. A. van (szerk.): *De Grote Oosthoek. Encyclopedie en woordenboek*. Deel 6, 15. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij BV, Utrecht 1976, 1979.
- Gyászrovat. *Pesti Napló*. 49. évf. 243. sz. (1898. szeptember 3.) p. 8.
- GYÖRY Vilmos: Dr. Székács József ev. superintendens. *Nagy papok életrajza*. Protestans Theologiai Könyvtár 9. Magyarországi Protestanségylet. Budapest, 1877.
- H. I.: Könyvismertetés. Új idők, régi igazságok. Wirth Zwingli bázeli református lelkész válogatott egyházi beszédei. Fordította: Rohoska József. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 48. évf. 1. sz. (1905) pp. 6-7.
- HAJDU Péter: Az ókori irodalmi műveltség kiszorulásának lépései. *Educatio*. 13. évf. 2. sz. (2004. nyár) pp. 233-246.
- Halálozás. *Magyar Nemzet*. 23. évf. 32. sz. (1904. február 6.) p. 4.
- HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1886. Képviselőház*. Athenaeum Rt. Budapest, 1886.
- HAMAR István: Nyilvános elszámolás a Kovács Albert síremlékére és árvái részére befolyt adományokról. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49. évf. 33. sz. (1906. augusztus 12.) pp. 518-519.
- HANÁK Péter: A dualizmus válságának kezdetei. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. 1. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. pp. 149-234.

- HANÁK Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. 1. kötet.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. pp. 53-148.
- HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve I.* (ford. Hegedűs János). Protestans Theologiai Könyvtár 2. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1874.
- HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve II.* (ford. Hegedűs János). Protestans Theologiai Könyvtár 4. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1875.
- HATOS Pál: *Reformáció és történeti hagyomány. A genfi reformációkép változásai a XVI-XX. században a historiográfiai elemzés tükrében.* Osiris Kiadó. Budapest, 2001.
- Helyi hírek. (Halálozások). *Pesti Napló.* 22. évf. 116. sz. (1871. május 20.) p. 2.
- Hol választanak ma? *Budapesti Hírlap.* 4. évf. 166. sz. melléklet (1884. június 17.) p. 1.
- Homiletika. *Dunántúli Protestáns Lap.* 15. évf. 39. sz. (1904) p. 670.
- HORVÁTH Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. *Hét Hárs.* 10. évf. 3-4. sz. (2011. reformáció-karácsony) (12-20) pp. 12-20.
- Horváth Gyula. In: STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1892-1897.* A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1892. p. 237.
- Hymen. *Budapesti Hírlap.* 3. évf. 32. sz. (1883. február 1.) p. 3.
- Időrendi áttekintés. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. 2. kötet.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. pp. 1235-1282.
- Időrendi áttekintés. In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. pp. 1477-1542.
- JACOBS, Manfred: Liberale Theologie. In: *Theologische Realenzyklopädie. Bd. 21. Leonardo da Vinci – Malachias von Armagh.* Walter de Gruyter. Berlin – New York, 1991. pp. 47-68.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979.
- KÄHLER, Martin: *Geschichte der protestantischen Dogmatik um 19. Jahrhundert.* Evangelische Verlagsanstalt Berlin. 1962.
- KANTZENBACH, Friedrich Wilhelm: *Teológiai irányzatok. Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachtetől Moltmannig.* Nemzetközi Tehologiai Könyv 26. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest 1996.
- KAPITÁNY-HORVÁTH Zsuzsa (szerk.): *A nagyenyedi főnixmadár. Adalékok a Bethlen Gábor Kollégium történetéhez.* Bethlen Gábor Alapítvány. Nagyenyed, 2016.

- KARDOS József: Apponyi Albert válaszai a nemzetiségi kérdésre. *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Pannonica Kiadó. Budapest, 2003. pp. 109-113.
- KATUS László: A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. pp. 1119-1164.
- KECSKEMÉTI Gábor: A történeti kommunikációelmélet lehetőségei. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 99. évf. 5-6. sz. (1995) pp. 561-576.
- KELLER Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. L'Harmattan – 1956-os Intézet. Budapest, 2010.
- Kemény Endre. In: STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1897. p. 269.
- Képviselőválasztás Kézdi-Vásárhelyen. *Székely Nemzet*. 20. évf. 47. sz. (1902. március 28.) p. 1.
- Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 16. sz. (1892. január 16.) pp. 2-5.
- Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 139. sz. (1884. május 20.) pp. 3-4.
- Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 70. sz. (1884. március 11.) pp. 3-4.
- KERESHÁZY József: *Apponyi*. Singer-Wolfner. Budapest, 1943.
- KERESZTES József: A biblia szerepe a ref. egyházban. *Egyházi és Iskolai Szemle*. 1880. p. 727.
- KERESZTES József: A modern „rombolók” a történelem ítélőszéke előtt. *Egyházi és Iskolai Szemle*. 1876. p. 264.
- KERTÉSZ Botond (szerk.): *Székács József püspök visszaemlékezései*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2008.
- KISANTAL Sámuel: A dogmák hatása a keresztyén vallás körében. *Erdélyi Protestans Közlöny*. 6. évf. 10. sz. (1876). pp. 73-75.
- KISS Endre: Apponyi Albert, az ideológus és politikus. *Történelmi Szemle*. 29. évf. 1. sz. (1986) pp. 1-35.
- KOCSIS Elemér: *Református dogmatika*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. Debrecen, 1998.

- KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollegium története*. Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894–95. iskolai évi Értesítőiből. 3 arcképpel, 5 melléklettel. Marosvásárhely 1896.
- KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai*. Tanulmányok a rendszeres teológia és segédtudományai köréből 6. Debrecen 1942.
- KÓSA László: A magyar református egyház területi szerveződése. In: GÁL András – FRISNYÁK Sándor – KÓKAI Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény. Első kötet*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Katolikus Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs, 2016. pp. 113-130.
- KÓSA László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Ethnica. Debrecen, 1993.
- KOSELLECK Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: *Uó: Elmúlt jövő : a történeti idők szemantikája*. Atlantisz: Budapest, 2003. pp. 121-145.
- KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*. L'Harmattan. Budapest, 2016.
- KOVÁCS Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcészeti kézikönyve. *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan: Budapest, 2010). pp. 106-130.
- KOVÁCS Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio* 31. (2007/3), 109–125.
- KOVÁCS Ábrahám: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn, *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*. 21. évf. 1. sz. (2014. június) pp. 51-71.
- Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Vallástudományi könyvtár 4. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó. Budapest 2010.
- KOVÁCS Ábrahám: Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei Magyarországon: 1811-1851. A budai Habsburg-udvar, a pesti reformátusok és zsidók, és az angol evangélikalizmus együttműködése I. *Református Egyház* 59. évf. 2. sz. (2009. február) pp. 37-41.
- KOVÁCS Ábrahám: Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei Magyarországon: 1811-1851. A budai Habsburg-udvar, a pesti reformátusok és zsidók, és az angol

evangélikalizmus együttműködése II. *Református Egyház* 59. évf. 3. sz. (2009. március) pp. 63-67.

- KOVÁCS Ábrahám: The Rise of the Science of Religion and Its Separation from Traditional Protestant Theology in Hungary: The Impact of Scholten, Tiele, and Pfleiderer on the Scholarly Work of Ödön Kovács. In: *Numen – International Review for the History of Religions* 65. (2018/2–3), 232–255.
- Kovács Albert „Homiletiká”-ja (Irodalom rovat). *Erdélyi Protestáns Lap*. 7. évf. 32. sz. (1904) p. 259.
- Kovács Albert emlékezete. Körösi Henrik kir. tanfelügyelő székfoglaló értekezése. *Budapesti Hírlap*. 25. évf. 50. sz. (1905. február 19.) p. 14.
- Kovács Albert Homiletikája. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 268. sz. (1904) p. 9.
- Kovács Albert Homiletikája. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 40. sz. (1904) p. 633.
- Kovács Albert képviselőjelölt. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.
- Kovács Albert képviselőjelölt. *Székely Nemzet*. 20. évf. 51. sz. (1902. április 4.) p. 1.
- Kovács Albert mint kulturpolitikus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 48. évf. 9. sz. (1905. február 26.) pp. 132-134.
- Kovács Albert síremlékének felavatása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49. évf. 25. sz. (1906. június 17.) pp. 392-393.
- KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. (Budapest, 1874)
- KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. (Pest, 1872)
- KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. (Petrik Géza: Pest, 1871)
- KOVÁCS Albert: A darvinizmus és a keresztyénség. *Protestans Tudományos Szemle*. 1. évf. 24. sz. (1869) pp. 377-382; 1. évf. 25. sz. (1869) p. 397-400.
- KOVÁCS Albert: A hollandi református egyház. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 8. évf. 16. sz. (1865. április 16.) pp. 489-496.; 8. évf. 17. sz. (1865. április 23.) pp. 521-526.; 8. évf. 18. sz. (1865. április 30.) pp. 560-564.; 8. évf. 19. sz. (1865. május 7.) pp. 590-596.; 8. évf. 20. sz. (1865. május 14.) pp. 622-627.; 8. évf. 21. sz. (1865. május 20.) pp. 656-660.; 8. évf. 22. sz. (1865. május 27.) pp. 690-696.; 8. évf. 24. sz. (1865. június 11.) pp. 756-762.; 8. évf. 26. sz. (1865. június 25.) 823-829.; 8. évf. 27. sz. (1865. július 2.) pp. 859-865.; 8. évf. 28. sz. (1865. július 9.) pp. 893-899.; 8. évf. 30. sz. (1865. július 23.) pp. 959-961.; 8. évf. 33. sz. (1865. augusztus 13.) pp. 1052-1056.

- KOVÁCS Albert: A keresztyén predikáció. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 15. sz. (1904) pp. 232-233.
- KOVÁCS Albert: *A magyar protestáns egyháztörténelem megírása ügyében tett lépések*. Franklin-társulat. Budapest, 1879.
- KOVÁCS Albert: A modern theologia. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. évf. 1. sz. (1869) pp. 1-5.
- KOVÁCS Albert: A pap tudományos theológiai irányának befolyása a predikációra. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 35. sz. (1901) pp. 550-551.
- KOVÁCS Albert: A politikai tárgyak a predikációban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 37. sz. (1901) pp. 580-581.
- KOVÁCS Albert: A praktika theológia köréből. A pap. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 21. sz. (1901) p. 324-326. 44. évf. 22. sz. (1901) pp. 340-343.
- KOVÁCS Albert: A predikáció legfőbb próbaköve. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. évf. 36. sz. (1901) p. 566.
- KOVÁCS Albert: A protestáns egyház és a debreceni Figyelmező. *Egyházi Reform* 2. évf. 3-4.sz. (1872) pp. 65-136.
- KOVÁCS Albert: A protestantizmus és a véleményszabadság. *Egyházi Reform*. 3. évf. 4. sz. (1873. április) pp. 97-124.
- KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet*. Kocsi Sándor nyomdája. Pest, 1870.
- KOVÁCS Albert: Az ember vallásos lény. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) pp. 39-41.
- KOVÁCS Albert: Az új helyzet. *Budapesti Hírlap*. 21. évf. 275. sz. (1901. október 6.) pp. 1-2.
- KOVÁCS Albert: Egy kis elmefuttatás. *Protestáns Tudományos Szemle* 1. évf. 11. sz. (1869) pp. 173-176.
- KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira 1-2*. Protestáns Theológiai Könyvtár 10. (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1878)
- KOVÁCS Albert: Elmélkedés liturgiánk fölött. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 13. évf. 27. sz. (1870) pp. 801-807.
- KOVÁCS Albert: Hogy állott elő az új hit? *Protestáns Tudományos Szemle*. 2. évf. 8. sz. (1870. április 24.) pp. 113-117.; 2. évf. 21. sz. (1870. október 23.) pp. 328-332.; 2. évf. 22. sz. (1870. november 6.) pp. 342-346.
- KOVÁCS Albert: *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Hornyánszky V. Budapest, 1904.

- KOVÁCS Albert: Kecskeméti lelkészi tár. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 13. évf. 34. sz. (1870) p. 1051-1055.
- KOVÁCS Albert: Magyar protestans énekes könyv. *Egyházi Reform* 2. évf. 12. sz. (1872) pp. 359-375.; 3. évf. 1. sz. (1873) pp. 1-16.
- KOVÁCS Albert: Meghívó a „magyarországi protestáns egylet” választmányi gyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 15. sz. (1890) p. 475.
- KOVÁCS Albert: *Mi haszna volt a kormánynak a választásoknál a kath. papság korteskedéséből?* [Bartalis Ny.]: Pest, 1869.
- KOVÁCS Albert: Obstrukció és kibontakozás. *Budapesti Hírlap*. 23. évf. 199. sz. (1903. július 22.) pp. 1-3.
- KOVÁCS Albert: Savanarola becsületének helyreállítása. *Protestans Tudományos Szemle*. 1. évf. 4. sz. (1869) p. 55-57.
- KOVÁCS Albert: Tanulmányok a papi gond mezején. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 9. évf. 14. sz. (1866) pp. 421-428.
- KOVÁCS Albert: Titkári jelentés. *A magyarországi protestansegylet évkönyve*. Pest, 1872. pp. 23-35.
- KOVÁCS Albert: Ujévi gondolatok. *Egyházi Reform* 4. évf. 1. sz. (1874) pp. 1-5.
- Kovács Albert. 1838-1904. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 36. sz. (1904. február 5.) pp. 1-2.
- Kovács Albert. 1838-1904. *Vasárnapi Ujság* 51. évf. 7. sz. (1904. február 14.) p. 109.
- Kovács Albert. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 36. sz. (1904. február 5.) pp. 1-3.
- Kovács Albert. In: *Budapesti Hírlap* 24. (1904/36), 1–2.
- Kovács Albert. *Közpapok Lapja*. 2. évf. 46. sz. (1890. november 15.) pp. 1-4.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle*. 17. évf. 4. sz. (2016) pp. 3-36.
- KOVÁCS Ödön: A theologia és a vallástudomány. *Protestans Theologiai Szemle*. 1. évf. 12. sz. (1869) pp. 177-180.
- KOVÁCS Ödön: A theologia és az új világnézet. *Protestans Tudományos Szemle*. 1. évf. 1. sz. (1869) pp. 5-16.
- KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 1. A vallás mint tünemény, vagy a vallások története*. Protestans Theologiai Könyvtár 6. Budapest, 1876.
- KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 2. A vallás lényege, vagy a vallás és a vallásos eszmék bölcsezeti felfogásának története*. Protestans Theologiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestansegylet. Budapest, 1877.
- Kovács. 3. K. Albert. *Révai Nagy Lexikona*. 12. kötet: *Kontúr-Lovas*. 1914. p. 90.

- KÖÖ Artúr: Az 1906. évi bukaresti jubileumi kiállítás és a „Lex Apponyi”: Adalék a nemzetkarakter és az állami reprezentáció viszonyának történetéhez. *Hitel*. 32. évf. 6. sz. (2019) pp. 94-114.
- KÖÖ Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX-XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907:XXVII tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények. *Valóság*. 62. évf. 1. sz. (2019. január) pp. 31-45.
- KÖRÖSI Henrik: Kovács Albert emlékezete. *Magyar Paedagogia*. 14. évf. 3. sz. (1905. március) pp. 130-147.
- KRIZBAI Jenő: „Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?” *A Bethlen Gábor Kollégium rövid története*. [Bethlen Gábor Kollégium. Nagyenyed, 1997]
- KRIZBAI Jenő: Nagyenyed – Bethlen Gábor Kollégium. Erdélyi műemlékek 28. Utilitas Könyvkiadó. Kolozsvár, 1997.
- KULCSÁR Árpád: *Mesterek és tanítványok. Kovács Albert hatása a kolozsvári homiletika-oktatásra a 20. század elején*. Kézirat. (Elhangzott el a 7. Teológiatörténeti Műhelykonferencián, Debrecenben, 2020. november 13-án.)
- Különfélék. (Kovács Albert). *Pesti Napló*. 22. évf. 54. sz. esti kiadás (1871. március 7.) p. 2.
- LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005.
- LANG Henrik: *Keresztyén dogmatika* (ford. Kereszturi Sándor). Protestans Theologiai Könyvtár 8. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1877.
- LAUKÓ Károly (szerk.): *A magyarországi protestans egyház évkönyve*. (Kecskemét, 1876)
- LOVAS István: Vissza a latinnal és az ógöröggel! *Könyv és nevelés*. 13. évf. 4. sz. (2011) Online elérhetőség: <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/vissza-a-latinnal-es-az-ogoroggel> . Letöltve: 2021. január 6.
- LUKÁCS Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára*. Presa Universitară Clujeană. Cluj Napoca [Kolozsvár], 2016.
- MAGYAR Balázs Dávid: „Nem jó az embernek egyedül lenni”. *Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora. Doktori (PhD) értekezés a hittudományok (szociáletika) tárgykörében*. Kézirat. Debrecen, 2016.
- MAGYAR Balázs Dávid: *Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életről*. *Confessio*. 2017/4. Online elérhetőség: <http://confessio.reformatus.hu/v/hir-257/#page3> . Letöltve: 2021. január 11.

- *Magyar Könyvészet. Melléklet a Corvina 1904.31. számához.* 1904. évf. 10. sz. (1904) pp. 1-6.
- Magyarország az urnáknál. *Budapesti Hírlap.* 12. évf. 29. sz. (1892. január 29.) pp. 1-7.
- Magyarország az urnáknál. *Budapesti Hírlap.* 7. évf. 168. sz. (1887. június 19.) pp. 2-4.
- Magyarország az urnánál. *Budapesti Hírlap.* 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) pp. 2-9.
- Magyarország az urnánál. *Budapesti Hírlap.* 16. évf. 299. sz. (1896. október 30.) pp. 3-5.
- MAKKAI László – BÖSZÖRMÉNYI Ede: A reformátusok és a reformátusság a magyarországi kapitalista társadalomban. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978.* Studia et acta ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 23-60.
- MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban.* Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai 27. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939.
- MÁRKUS Mihály: Liberalizmus és ortodoxia. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867-1978.* Studia et acta ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. pp. 156-174.
- Maros-tordamegye. *Ellenzék.* 2. évf. 110. sz. (1881. május 14.) p. 2.
- Matematika. *Borsszem Jankó.* 29. évf. 41. (1505.) sz. (1896. október 11.) p. 8.
- MCGRATH, Alister E.: *Bevezetés a keresztény teológiába.* Osiris Kiadó, Budapest 2002.
- Meghívó a "Magyarországi protestáns egyesület" közgyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 18. sz. (1890) pp. 580.
- Megyei közügyek. *Maros-Vidék.* 11. évf. 25. sz. (1881. június 23.) p. 98.
- MENYHÁRT János – TÓTH Mihály – TÓTH Sámuel – BALOGH Ferenc: A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban IV. *Evangyéliomi Protestáns Lap.* 1. évf. 5. sz. (1875) pp. 37-38.
- MICHELSEN, May – MULLINGEN, Wim van – HERMKENS, Leen (szerk.): *Összetartozásban. A kontextuális segítségről.* Exit Kiadó. Kolozsvár, 2010.
- Milyenek kell lennie a papnak? *Dunántúli Protestáns Lap.* 15. évf. 46. sz. (1904) p. 789.
- Mitorvics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. VI. kötet: Egyházi szónoklattan. *Sárospataki Református Lapok.* 8. évf. 10. sz. (1912) p. 98.
- Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. VI. kötet. Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra. Második bővített kiadás. *Dunántúli Protestáns Lap.* 23. évf. 13. sz. (1912) pp. 110-111.

- MOLNÁR Balázs – PÁLFI Sándor – SZEREPI Sándor et al.: Kisgyermekkori nevelés Magyarországon. *Educatio*. 24. évf. 3. sz. (2015. ősz) pp. 121-128.
- MORVAY Ferenc: Nekrolog. Bosznai Sándor (1840-1908) *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* 51. évf. 9. sz (1908. március 2.) pp. 136-138.
- n--s.: Egyházsónoklattan. Írta: Csíky Lajos debreceni ref. theol. akad. tanár. *Sárospataki Református Lapok*. 10. évf. 24. sz. (1914) pp. 204-205.
- NAGY Géza: *A kolozsvári református theologiai fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 1995.
- NAGY Gusztáv: A vallásreform és a magyarországi protestáns egyelet II. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 3. évf. 5-6.szám (1872) pp. 199-228.
- Napihirek. (Udvari és személyi hírek). *Budapesti Hirlap*. 9. évf. 95. sz. (1889. április 6.) p. 5.
- NEMÉNYI Imre: *Gróf Apponyi Albert és a magyar tanítóképzés*. Franklin ny. Budapest, 1921.
- NEMÉNYI Imre: *Gróf Apponyi Albert, mint kultúrpolitikus*. Budapest, 1933.
- Népoktatásunk. *Budapesti Hirlap*. 9. évf. 87. sz. (1889. március 29.) p. 2.
- Népoktatásunk. *Budapesti Hirlap*. 9. évf. 87. sz. (1889. március 29.) p. 2.
- Országgyűlés. *Budapesti Hirlap*. 13. évf. 123. sz. melléklet (1893. május 5.) pp. 9-10.
- Országgyűlés. *Budapesti Hirlap*. 14. évf. 290. sz. (1894. október 20.) pp. 3-4.
- Országgyűlés. *Budapesti Hirlap*. 9. évf. 71. sz. melléklet (1889. március 12.) p. 9.
- Országgyűlés. I. A képviselőházból. *Budapesti Hirlap*. 4. évf. 47. sz. melléklet (1884. február 17.) pp. 1-2.
- Országgyűlés. I. A képviselőházból. *Budapesti Hirlap*. 5. évf. 71. sz. melléklet (1885. március 13.) pp. 1-2.
- ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya. Budapest, 1997.
- P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Szerző sajátja. Nagyenyed, 1868.
- PÁLMAJ József: *Marostorda vármegye nemes családjai*. Adi Árpád. Marosvásárhely, 1904.
- PÁLMAJ József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Betegh Pál Könyvnyomdai Müintézete: Székelyudvarhely, 1900.
- Pályakérdések a sárospataki főiskolában az 1906-7. iskolai évre. *Sárospataki Református Lapok*. 2. évf. 28. sz. (1906) pp. 322-323.

- PAP Károly: Adalékul protestáns homiletikai irodalmunk történetéhez. *Protestáns Szemle*. 25. évf. 5. sz. (1913) pp. 319-328.
- PAP László – BUCSAY Mihály (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*. A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya. Budapest, 1955.
- PÁSZTORI-KUPÁN István: *Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig*. Napoca Star – Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2010.
- PÁSZTORI-KUPÁN István: Életpasztorati és teológiai motívumok Augustinus és a pelagiánusok vitájában. In: FEKETE Károly – KUSTÁR Zoltán – KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem. Debrecen, 2011. pp. 351-369.
- PATAY Pál: *D. Dr. Székács József*. M. O. B. Könyvnyomdája. Budapest, 1914.
- PÉTERFI D.: Irodalmi értesítő. Homiletika vagy egyházi ékesszólásban. *Keresztény magvető*. 39. évf. 5. sz. (1904) p. 278.
- PETHŐ Sándor: *Gróf Apponyi Albert*. Eligius. Budapest – Leipzig – Wien, 1926.
- PETI József: A theologiai tudat tovább fejlődése. *Kecsekméti Protestáns Közlöny*. 1858. 2. füzet.
- PODRÁCZKY Judit: *Óvodaiügy a 19. századi magyar társadalomban*. Phd értekezés, kézirat. Budapest, 2007.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története. III. kötet. Második korszak. Erdély a Habsburg királyok fenhatósága alatt. 1690–1881*. Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest 1904.
- PÓSA Péter: Páhy József: A gyakorlati lelkigondozás körvonalai a gyülekezeti élet fontosabb területein. *Sárospataki Református Lapok*. 13. évf. 30-31. sz. (1917) pp. 225-226.
- PRÖHLE Károly: Hazai protestáns tudományosságunk sajátos helyzete és feladatai tekintettel a külföldre. *Theológiai Szaklap*. 8. évf. 1. sz. (1910) pp. 1-12.
- PRUZSINSZKY Pál: A multról a jelennek I. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 61. évf. 37. sz. (1918. szeptember 22.) pp. 289-290.
- PRUZSINSZKY Pál: A multról a jelennek II. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 61. évf. 38-39. sz. (1918. szeptember 29.) pp. 297-299.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996.
- RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete. (Homiletika)*. Református Egyházi Könyvtár, XI. Szerk. Antal Géza. Magyar Református Egyház, Pápa 1915.

- RAVASZ László: A lehetetlenség elve a művészetben. In: uő: *Orgonazúgás. Beszédok előadások*. Szerző kiadása. Budapest, 1923.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*. A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1992.
- RAVASZ László: Nagy Károly. Naplótöredék. In: Uő: *A halál árnyékában. Temetési beszédok*. Tahitótfalu. Sylvester Nyomda, 1927. pp. 201–231.
- Református egyházkerületi közgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 8. évf. 146. sz. (1888. május 27.) p. 3.
- RÉVÉSZ Imre: Könyvismertetés. Tájékoztató a theologia mezején. stb. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 5. évf. 45. sz. (1862) pp. 1443-1450.
- RÉVÉSZ Imre: *Révész Imre élete 1826-1881*. Debreczeni Református Egyház Presbyteriuma. Debrecen, 1926.
- SEBESTYÉN Jenő: *Református dogmatika*. Iránytű Kiadó. Budapest-Gödöllő, 1994.
- SIMÉN Domokos: A szabadirányu keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. In: KOVÁCS Albert (szerk.): *A magyarországi protestans egyház évkönyve. Az 1872-iki pesti második közgyűlés naplója*. Pest, 1872. pp. 79-109.
- SKINNER Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. *A koramodern politikai eszmetörténet Cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó: Pécs, 1997. pp. 7-53.
- SOMLÓ Bódog: Házasság. In: MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon hat kötetben. IV. kötet. Halászyűrű–Kitionich*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1903. p. 51.
- STRAUß, David Friedrich: *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet Bd. 1-2.*, C. F. Osiander. Tübingen, 1835-36.
- STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1892-1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1892.
- STURM Albert (szerk.): *Új Országgyűlési Almanach 1887-1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Ifj. Nagel Ottó bizománya. Budapest, 1888.
- SZABÓ Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. II. kötet*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1988. pp. 920-923.
- SZATHMÁRI Judit: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme. In: BARÁTH Béla Levente – FÜRJ Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora*. D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma. Debrecen, 2010.

- SZATMÁRI Judit: Szász Károly pesti lelkész, a "költő-püspök". *Reformátusok Budapesten*. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. Budapest, 2006. pp. 503-510.
- SZÁSZ Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875-1890). In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. pp. 1165-1332.
- *Székács-életrajz. Székács József születésének százéves, a gyámintézetnek félszázados, a Theol. Akadémiának harmincéves emlékűnnepé alkalmából*. Közzéteszi a Magyarhoni Ágostai Hitvallású Evang. Ker. Egyetemes Egyház Theol. Akadémiájának (Pozsony) Székács József-Köre. Hornyánszky V. Budapest – Pozsony, 1912.
- SZELI István: *Jožef Sekač i n' egovo delo. Székács József és műve*. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1986.
- SZENDREI Ákos: Tíz választás, egy politikus: Justh Gyula képviselő választásai. *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Hungarovox: Budapest, 2008. pp. 190-201.
- SZEREMLEI Sámuel: A vallás lényege és az egyházi háromsági-dogma. *Protestans Tudományos Szemle*. 2. évf. 1. sz. (1870) pp. 1-10.
- Szerkesztői üzenetek. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 294. sz. (1892. október 24.) pp. 6-7.
- Szilencium. *Budapesti Hírlap*. 17. évf. 19. sz. (1897. január 17.) pp. 1-2.
- SZINNYEI József: Bolyai Farkas. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 1*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1891. pp. 1201-1204.
- SZINNYEI József: Brunswick Teréz. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 1*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1891. pp. 1361-1362.
- SZINNYEI József: Csaáky Albin. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 2*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1893. pp. 138-139.
- SZINNYEI József: Kovács Albert (székelykeresztúri). In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 6*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1899. p. 1187.
- SZINNYEI József: Körösi Sándor. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 7*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1900. pp. 122-124.
- SZINNYEI József: Zay Adolf. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái 14*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1914. p. 1751.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái 1. Aachs-Bzenszki*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1891.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái 2. Caban-Exner*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1893.

- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái 6. Kende-Kozocsa*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1899.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái 7. Köberich-Loysch*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1900.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái 14. Telgárti-Zsutai*. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1914.
- SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Budapest, 2001.
- SZŐTS Farkas: *Ballagi Mór*. Hornyánszky Nyomda. Budapest, 1911.
- SZŐTS Farkas: Kovács Albert irodalmi hagyatéka. [megjelent a következő periodikákban:] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 14. sz. (1904) p. 220. *Dunántúli Protestáns Lap*. 15. évf. 14. sz. (1904) pp. 235-236. *Sárospataki Lapok*. 23. évf. 14. sz. (1904) pp. 370. *Protestáns Szemle*. 16. évf. 4. sz. (1904) oldalszám nélkül. *Erdélyi Protestáns Lap*. 7. évf. 14. sz. (1904) p. 114.
- SZŐTS Farkas: Kovács Albert. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 47. évf. 6. sz. (1904. február 7.) pp. 81-83.
- T. KISS Tamás: Egy méltatlanul elfeledett európeér – Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról. *Szín – közösségi művelődés*. 4. évf. 2. sz. (1999) pp. 5-12.
- T. M.: Bűnösség és váltság. *Evangyéliomi Protestáns Lap* 1. évf. 7. sz. (1875. február 12.) pp. 63-64.
- TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 2007.
- TARNAI Andor: A Consultatio Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 90. évf. 6. sz. (1986) pp. 637-656.
- TAVASZY Sándor: *A theologiai irányok átértékelése. A dialektikai theologia, mint a theologiai irányok korrekciója*. Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből 7. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT, Cluj-Kolozsvár 1931.
- TAVASZY Sándor: *Református keresztyén dogmatika*. Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 2006.
- Tíz politikai esztendő. Mi volt 1896-ban? A Bánffy-választások. *Magyar Nemzet*. 25. évf. 238. sz. (1906. október 9.) pp. 2.
- TÖRÖK István: *Dogmatika*. Free University Press. Amsterdam, 1987.

- Törvényjavaslat, a házassági jogról. *Képviselőházi irományok*. 1892.19. köt. 56. sz. pp. 292-312.
- Törvényjavaslat, a keresztény és izraelita között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról. *Képviselőházi irományok*. 1881.18. köt. 677. sz. pp. 160-173.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831-1841)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957.
- Új magyar könyvek. *Budapesti Szemle* 121. kötet 339. sz. (1905) pp.479-480.
- Új mandátumok. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 211. sz. (1899. augusztus 1.) p. 1.
- Újonnan megjelent könyvek. *Corvina*. 27. évf. 28. sz. (1904) pp. 155-157.
- VÁG Ottó: *Az óvodaiügy törvényes szabályozása Magyarországon*. Magyar Óvodapedagógiai Egyesület. Miskolc, 1991.
- VAJDA Sándor: Gyógyítás a Szentírásban II. *Szövétnék. Aradi kulturális szemle*. 9. évf. 1-2. sz. (2005) pp. 39-41.
- Választási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 51. sz. (1887. február 21.) p. 3.
- Választási mozgalom. *A Hon*. 19. évf. 166. sz. esti kiadás (1881. június 18.) p. 1.
- Választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*. 26. évf. 105. sz. (1906. április 17.) pp. 5-7.
- VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma*. Nagyenyed, 1903.
- VITA Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 1948.
- VÖRÖS Géza: A vallásszabadság gyakorlásának kérdése Magyarországon a 17. századtól a 20. század közepéig. In: KÖBEL Szilvia (szerk.): *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából*. Budapest, 2010. június 1-2. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. Budapest, 2010. pp. 163-176.
- VÖRÖS Károly: A művelődés. In: KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. pp. 1395-1475.
- WAKTOR Andrea: A Ballagi család három nemzedéke. *Reformátusok Budapesten*. (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) pp. 709-719.
- WARGA Lajos: *A keresztyén egyház történelme. III. kötet. A reformáció utáni korszak*. Református Egyházi Könyvtár 3. Magyar Református Egyház. Sárospatak, 1908.
- WEBER Samu: Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 13. évf. 39. sz. (1870) pp. 1223-1225.

- World Biographical Information System Online (WBIS) De Gruyter, <https://wbis.degruyter.com> (2020. nov. 30.).
- ZALAHEGYI Zoltán: A világszintű vallásszabadság jogának történetileg egyik legnagyobb fordulóját adó magyar büntetőper. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*. 7. évf. 4. sz. (2019/4). pp. 69-85.
- Zászlóbontás. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 134. sz. (1887. május 16.) pp. 2-3.
- ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantismus története II*. Historia Incognita I/9. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1977.
- ZSIGMOND Sándor: Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern theologiai irányról II. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 6. évf. 3. sz. (1875) pp. 117-142.
- ZSILINSZKY Mihály: *Dr. Székács József evang. püspök 1809-1876*. Luther-társaság. Budapest, 1909.
- ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1907.

7.3. A szerző tudományos közleményei

- Bodnár Lajos: Egy Jókai-regény vallási szövegei. A kőszívű ember fiait szentírási idézeteinek és imádságainak elemzése. *Református Szemle*. 111. évf. 4. sz. (2018) pp. 410-435.
- Bodnár Lajos: Teológiai antropológia a liberális Kovács Albert szemléletében. *Teológiai fórum*. 13. évf. 2. sz. (2019) pp. 104-126.
- Bodnár Lajos: Egy mezőszéki székely, Kovács Albert liberális teológus és politikus életútja. *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok*. 12. évf. 1-2. sz. (2020) pp. 86-101.
- Bodnár Lajos: Kovács Albert (1838-1904) teológiai szabadelvűségének forrásai. *Református Szemle*. 114. évf. 1. sz. (2021) pp. 89-107.
- Bodnár Lajos: Kovács Albert politikai pályafutása. *Egyháztörténeti Szemle*. 22. évf. 1. sz. (2021) pp. 91-131.

8. Függelék

A „Protestans Theologiai Könyvtár” sorozatban megjelent kötetek:

1. SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1874.
2. HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve 1. köt.* Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1874.
3. BAUR, Ferdinand Christian: *Az őskeresztység történelme*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1874
4. HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve 2. köt.* Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1875.
5. LANG Henrik – NAGY Gusztáv – DREYER Ottó: *Theologiai értekezések*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1875
6. KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 1. köt.: A vallás mint tünemény, vagy a vallások története*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1876.
7. LANG Henrik: *Keresztényen dogmatika*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1877.
8. KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 2. köt.: A vallás lényege, vagy a vallás és a vallásos eszmék bölcsezeti felfogásának története*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1877.
9. LISZKAY József – GYÖRÝ Vilmos – SZEBERÉNYI Gusztáv – MAKKAI Domokos – BARTÓK György: *Nagy papok életrajza*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1877.
10. KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira 1-2*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1878.
11. BAUR, Ferdinand Christian: *A keresztényen egyház a IV., V., VI. századokban*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1879.
12. KERESZTES József – KOVÁCS Ödön – BARTÓK György: *Tájékozás az újabb theologia körében*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1879.
13. SZILÁGYI Sándor – SZEREMLEI Sámuel: *Magyar protestáns egyáztörténelmi monographiák*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1880.
14. ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. 1. kötet: A reformatiótól a bécsi békéig (1523-1608)*. Magyarországi Protestánssegylet. Budapest, 1880.

15. KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Magyarországi Protestánségylet. Budapest, 1881.
16. BAUR, Ferdinand Christian: *A középkori keresztyén egyház*. Magyarországi Protestánségylet. Budapest, 1882.
17. HAAN Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallású evngelikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Magyarországi Protestánségylet. Budapest, 1882.

9. Összefoglaló

A 19. század magyar protestáns teológusainak élete nem tartozik a legkutatottabb témák közé; Kovács Albert (1838-1904) liberális teológus és országgyűlési képviselő életének részleteit mostanáig jórészt homály takarta. Kutatásom célja ezt a homályt legalább részben eloszlatni. A számos megközelítési lehetőség közül disszertációmban csupán Kovács életének fontosabb szegmenseit: felmenőit, gyermekkorát, tanulmányait és családi életét vázolom fel pozitivistá narratíva keretében.

Kovács tudományos teológiai eszmerendszerét a modern teológiai gondolkodás határozta meg, de ezen belül nem annyira a radikális, hanem inkább a mérsékelt irányhoz tartozott. Fő célja a „vallás-erkölcsi élet” megújítása volt, és ehhez a legalkalmasabbnak a liberális teológiát találta, de ugyanakkor nem zárta ki az ún. újortodoxia hozzájárulását sem, sőt kifejezte elgondolását, hogy a két, egymással szemben álló teológiai irányzat kölcsönhatása fogja igazán a teológiai tudomány és az egyház fejlődését elősegíteni. Teológiája középpontjában az ember állt, aki teremtettségénél fogva valami istenit hordoz magában. A Bibliát nem tartja Isten autentikus kijelentésének, pontosabban egyenrangúnak tartja a történelemmel, a természettel, a tudományokkal és a művészetekkel, mint amelyekben Isten egyaránt megnyilatkozik. Istenről alkotott képét meghatározza a kauzális szemlélet, amely szerint egy transzcendens végső oka van mindennek, de ugyanakkor annak az elgondolásának is hangot ad, hogy Isten működése jól meghatározott törvények alapján történik, tehát csodát nem tesz. Ez a gondolat pedig egy újabb hozott magával: a teológia fejlődését a természettudományok eredményei biztosíthatják. A „lelkiismereten uralkodó dogma” helyett az egyéni hitet tartja elfogadhatónak, Jézusban pedig elsősorban a követendő embereszményt látja.

Nevéhez fűződik a Magyarországi Protestáns Egylet megalakulása, melynek munkájában oroszánrészt vállalt, és melynek titkári tisztét az egylet fennállása idején (1871-1890) végig hűségesen betöltötte. Eszmetörténeti megközelítésben a „vallás” és a „protestantizmus” fogalmát tesszük vizsgálat tárgyává, a társadalmi vonatkozások terén pedig a liberális teológiai eszmeiség által meghatározott és az Egylet munkájába bekapcsolódó személyek lakhelyének és társadalmi hovatartozásának vizsgálata által mutatjuk ki, hogy a kezdeményezés széles rétegeket mozgatott meg az ország egész területén.

A magyarországi liberális teológia egyik kimagasló képviselője, közegyházi és teológiai tanári szolgálata mellett 1881-1896 között parlamenti képviselőként is működött. 1881-től 1892-ig szülőföldét, az ún. „Marosvásárhely-vidéki” kerületet képviselte, utolsó parlamenti

ciklusában pedig a kovásznai választópolgárokat, mindkét kerületben a Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt színeiben. Képviselőként különösen a közoktatással kapcsolatos vitákban vett részt. A középiskolai törvény kapcsán a rendszertelenséget kritizálja, a népoktatási törvény lehetséges revíziója kapcsán pedig az államosítás előnyeit vázolja fel. Kiemelt figyelmet fordított a pedagógusok anyagi helyzetére is: a tanítók méltányos fizetése és nyugdíja mellett emelte fel szavát. A legkisebbek védelme érdekében az óvodai törvény megalkotása kapcsán állt ki. Az ógörög nyelv középiskolai oktatását elengedhetetlennek tartotta a tudományos gondolkodás elsajátítása céljából. A közoktatási témák mellett az egyházpolitikai kérdésekben is véleményt nyilvánított, a polgári házasság kérdésében az állam és egyház jogai közötti egyensúlyra törekedett, de határozottan állást foglalt az izraelita vallás recepciója és általában a vallás szabad gyakorlása mellett is.

10. Summary

The life of 19th century Hungarian Protestant theologian is not among the most researched topics; the details of the life of Albert Kovács (1838-1904), a liberal theologian and Member of Parliament, have so far been obscure. The aim of my research is to partially dispel some of this ambiguity. In my dissertation, out of the many approaches, I outline in a positivist narrative framework only the most important segments of Kovács's life: his ancestors, his childhood, his studies, and his family life.

Kovács's theological system of ideas was determined by the modern theological thinking of his time, but within this paradigm it belonged not so much to the radical, but rather to the moderate branch. His main goal was to renew the "religious-moral life," and he found liberal theology to be the most suitable for this, but at the same time he did not rule out the so-called new orthodoxy either. He even expressed the idea that the interaction of the two opposing theological trends would yield the progress and development of theology and the Church. At the heart of his theology was man who, as a created being, carries something divine. He does not see the Bible as an authentic statement of God. He considers Scripture on an equal footing with history, nature, the sciences, and the arts. In his view God manifests itself in all of these. His image of God is determined by the causal view that there is a transcendent ultimate cause for everything, but at the same time he also expresses the idea that God works according to well-defined laws, so he does no miracles. Out of this idea follows the next: the development of theology can be ensured by the discoveries of the hard sciences. Instead of the "dogma of conscience," he considers individual faith primordial, and in Jesus he sees primarily the human ideal to be followed.

His name is associated with the formation of the Hungarian Protestant Society, in whose work he took a lion's share, and whose secretary position he faithfully held throughout the existence of the association (1871-1890).

I examine the concepts of "religion" and "Protestantism" in his thought. I also examine the places of birth and social affiliations of persons defined by liberal theological ideology and involved in the work of the Society, in order to demonstrate that this initiative had wide echoes throughout the country.

In addition to his service as a public church figure and theology professor, he was one of the outstanding representatives of liberal theology in Hungary, and from 1881 to 1896 he also served as a Member of Parliament. From 1881 to 1892 he represented his place of birth

and its surroundings, the “Marosvásárlhely District”. In his last parliamentary term he represented the voters of Kovászna, in both of its districts, in the colors of the Mérsékelt Ellenzék [Moderate Opposition], the later Nemzeti Párt [National Party]. As a representative, he was particularly involved in debates on public education. He criticized the irregularity in connection with the Secondary School Act and outlined the benefits of nationalization in connection with a possible revision of the Public Education Act. He also paid special attention to the financial situation of the teachers: he raised his voice in favor of a fair salary and pension for the teachers. In order to protect the youngest, he advocated the creation of the Kindergarten Act. He considered the teaching of the ancient Greek language in high school to be essential in order to acquire scientific thinking. In addition to public education topics, he also expressed an opinion on church policy issues, sought a balance between state and church rights in the issue of civil marriage, but also took a firm stand on the reception of the Israelite religion and the free practice of religion, in general.